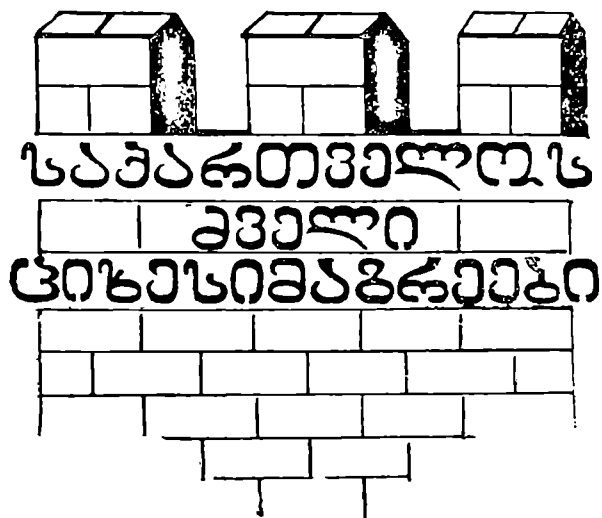

კ. ზაქარაია

ნაშრომში წარმოდგენილა საქართველოს ძველი ციხესიმაგრეები და სიმაგრეთა ყველა სახეობა, ძველი წელთაღრიცხვის V საუკუნიდან XVIII საუკუნის ჩათვლით.

ეს დიდი ისტორიული მნიშვნელობის ძეგლები განიხილულია ქრონოლოგიური თანამოედევრობითა და სახეობათა კლასიფიკაციის მიხედვით. ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში დახასიათებულია მათი ტიპი და თავისებურებანი.

ქართული ფორტიფიკაციის მეტად მდიდარი ისტორია ჩვენი ხელოვნებათმცოდნეობის ახალი დარგია. ასე სრულად და მრავალფეროვნად ფორტიფიკაციის ისტორია პირველადაა წარმოდგენილი, რაც ერთი ორად ზრდის წიგნის საფუძველზე ინტერესს.

წიგნი მდიდრულადაა ილუსტრირებული როგორც ფერადი, ისე შავ-თეთრი ფოტოებით.

რეცენზენტები: ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი 5. ლომოური
ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი, დოცენტი 8. აბრამიშვილი

4902020000 — 057
3 — 162 — 88
M 601 (08) — 88

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

საქართველო ძეგლების კლასიკურ ქვეყნად ითვლება. მის პატარა ტერიტორიაზე თავმოყრილი ხუროთმოძღვრების ათასობით ნიმუში მის მშვენებასა და სიამაყეს წარმოადგენს. ხალხი ხარობს წინაპართა შექმნილით და სტუმარს გულლიად ეგებება. შუბლგახსნილნი და თავაწეულნი მიუყვებიან ჩამოსულთ, რათა მთაში თუ ბარში, აჩვენონ ხელით ნაძერწი, თუ ქვით ნაგები გარემოსთან შეზრდილი ძეგლები. საქართველოს ძნელბედობა თითქოს თან დაჰყვაო, კარს მომდგარი მტერი არ დაღევია. სამშობლოს დასაცავად საჭირო იყო შინ და გარეთ შენება, ციხესიმაგრეთა აგება. აბჯარასხმულ ქართველს ხმლით ხელში თავიცი უნდა დაეცვა და ეშენებინა კიდეც.

ასეთი ხალხი თუ აშენებდა, კარგადაც აშენებდა. ამიტომაცაა დღეს ყველა, შინაური თუ გარეული, სტუმარი თუ მასპინძელი აღტაცებული და მოხიბლული მთის წვერზე აღმართული მცხეთის ჯვრით, ქსნის ციხით, გრემით. ალაზნის ველზე გედივით ყელმოღერებული ალავერდითა და დიდებული სვეტიცხოვლით.

საიდუმლო არ არის, რომ წინაპართა ეს უდიდესი ნაღვაწი, ქვეყნის კულტურის მაღალი დონის მაუწყებელია. ჩვენი მოვალეობაა შევისწავლოთ, დავიცვათ და მოუფაროთ წარსულის დიდებულ ძეგლებს. უამისოდ კარგ მომავალს ვერ შევქმნით.

ჩვენი ქვეყნის მრავალფეროვანი ხუროთმოძღვრებიდან ამ წიგნში განვიხილავთ საფორტიფიკაციო ნაგებობათა ყოველ სახეობას, რომლითაც ესოდენ მდიდარია საქართველოს მთა-ბარი. თავისთავად ეს გარემოება იმაზე მიუთითებს, რომ ჩვენი ქვეყანა საუკუნეების განმავლობაში თავს იცავდა და არასდროს ყოფილა აგრესორი. თავდაცვით ნაგებობებს ის აგებს, ვინც თავს იცავს. საქართველო კი, ხშირად იყო ასეთ მდგომარეობაში. საქართველოსათვის მზადყოფნა მუდმივი საზრუნავი გახლდათ. საჭირო შეიქმნა გამაგრება არა მარტო ცენტრისა, არამედ საზღვრების, გზების და ხეობების ჩაკეტვაც. ასეთმა გარემოებამ სიმაგრე ცოცხალ ორგანიზმად აქცია და მასში ჩვეულებრივ ეპოქა აირეკლა.

სიმაგრეს ჩვენში აშენებდნენ ჯერ კიდევ სამი-ოთხი ათასი წლის წინათ, მაგრამ სიმაგრეთა შექმნის სისტემას ორგანიზებული სახე მხოლოდ სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შემდეგ მიეცა. სახელმწიფოს წარმოშობას თან სდევდა ქალაქების გაჩენაც. მონათმფლობელურ და ფეოდალურ ხანაში კი ქალაქი

გამაგრების გარეშე წარმოუდგენელია. ქალაქს გარშემო გალავანი ერტყა. მას იმდენი კარი უნდა ჰქონოდა, რამდენიც გზა. თითოეულ კარს კი თავისი მცველი ჰყავდა და მათი ნებასურვილის გარეშე ქალაქში ვერც ვერავინ შევიდოდა და ვერც გავიდოდა. მაგრამ ქვეყანას მარტო ქალაქი ვერ დაიცავდა, საჭირო იყო მისი დამცველი ციხეების მშენებლობა.

წინაქალაქობრივი საზოგადოების ციხეებს მხოლოდ ადგილობრივი ლოკალური მნიშვნელობა ჰქონდათ და ამიტომ პატარა ზომისანი იყვნენ. კლასობრივ საზოგადოებაში კი მათ დიდი ფუნქციები ეკისრება და მოქმედების არეალიც უფართოვდება. ამ მხრივ განსაკუთრებული მდგომარეობა იყო ფეოდალურ ხანაში, მაშინ როდესაც „ყველა ყველას წინააღმდეგ“ იბრძოდა. თითოეული მათგანი გამაგრებულ „ბუდეში“ უნდა მჯდარიყო, რომელთა სიმაგრეს ციხე-დარბაზი წარმოადგენდა, ამავე დროს იგი მათი მეუფეობის დასაყრდენიც იყო.

მართალია, ფეოდალურ ქვეყანაში მთავარი სიმაგრე ციხე-ქალაქია, მაგრამ ციხეების გარეშე იგი თავის ფუნქციას ვერ შეასრულებდა. ციხე სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, ხოლო ციხე-დარბაზი კერძო პირს, ფეოდალს. ამ სამივე სახის სიმაგრეს ესაჭიროებოდა მაკავშირებელი, რომლის როლსაც ცალკე მდგარი კოშკი ასრულებდა, იქმნებოდა ქვეყნის დაცვის ერთიანი ჯაჭვი. სახელმწიფო თუ ძლიერი და ერთიანი იყო, მაშინ ჯაჭვი მოქმედებდა და მტერი შეუშინებულად ვერ შემოვიდოდა; პირველი სიგნალისთანავე ცენტრი მზადყოფნაში მოდიოდა.

ქვეყნის მესვეურნი ციხისათვის სტრატეგიულად გამართლებულ ადგილს არჩევდნენ. ასეთი ციხე შემოჭრილ მტერს გზას ადვილად გადაუკეტავდა. ციხის აგებისას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ბუნებრივი სიმაგრის შერჩევას. ასეთ შემთხვევაში ყოველ ციხეს ძალა უორკეცდებოდა. მთიან საქართველოში კი ამგვარი ადგილების შერჩევა სიძნელეს არ წარმოადგენდა.

ქართველი ოსტატი სიმაგრისათვის ადგილის შერჩევისას მარტო მიუდგომლობაზე არ ფიქრობდა. მისთვის არანაკლები საზრუნავი იყო ესთეტიკური მხარეც. ამის შედეგია ციხეთა ბრწყინვალე განლაგება, მათი ჩაწერა ლანდშაფტში.

სიმაგრეები ერთმანეთისაგან ეპოქების მიხედვით განსხვავდება. ყოველ ეპოქას თავისებურებები ახასიათებს.

ციხე რადგან თავდაცვას ემსახურებოდა, ამიტომ მის ფორმასა და დეტალებს იარაღი განსაზღვრავდა. პირველ ხანებში ასეთ იარაღს მშვილდ-ისარი წარმოადგენდა. მისი გამოყენება შეიძლებოდა ქონგურებიდან. ამავე დროს, მშვილდოსანს ადვილად რომ ემოძრავა, კოშკის შიგნიდან კედელში კეთდებოდა ღრმა და განიერი ნიშა ლიობით. მომდევნო ეპოქებში, როცა ცეცხლსასროლი იარაღი შემოდის, სურათი მკვეთრად იცვლება. ამ იარაღმა შეცვალა ციხეთა და კოშკთა ფორმები და ნაგებობათა კონსტრუქციები.

დღეისათვის დადგენილია, რომ თოფს საქართველოში XV საუკუნის ბოლოდან იყენებდნენ. თოფის გამოჩენასთან ერთად სიმაგრეთა ყოველ სახეობაში ჩნდება ახალი დეტალი — სათოფე. ცხადია, ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების შესაბამისად მათი რაოდენობაც იზდებოდა და ამასთანავე რთულდებოდა სათოფეთა ფორმაც.

ცეცხლსასროლი იარაღის წარმოება რთულ პროცესს წარმოადგენდა და მრავალ სიძნელესთან იყო დაკავშირებული. მისი წარმოება საქართველოში, მაღალ დონეზე არ იდგა, ამიტომ მშვილდ-ისარი ღიბხანს შემორჩა. იგი საბოლოოდ განიდეგნა XVIII საუკუნის შუა ხანებიდან.

ცეცხლსასროლი იარაღებიდან ჯერ თოფის წარმოება განვითარდა, შემდეგ კი — ზარბაზნისა. ამ ორივე იარაღს კედლებში თავისებური ჭრილი სჭირდებოდა. ცხადია, ჯერ გაჩნდა სათოფე, შემდეგ კი — საზარბაზნე. სათოფე თავდაპირველად ცალმაგი იყო. შიდა ჭრილი განიერი ჰქონდა, ხოლო გარეთა — ეაწრო (5—15 სმ). სათოფეს ჭრილი თანდათანობით რთულდება, ზერელობთა რაოდენობა კი მრავლდება. სათოფეთა სირთულე თავის უმაღლეს განვითარებას XVIII საუკუნის შუა ხანებში აღწევს. საზარბაზნეს განვითარებას ამდენი საფეხური და სირთულე არ ჰქონია. გვხვდება მხოლოდ საზარბაზნის ორი ფორმა. პირველი მათგანია სარკმლის მაგვარი ზერელობი (40—60 სმ. სიგანის) სწორი გვერდებით, ხოლო მეორეა ისეთივე ზერელობი სამკუთხა გვერდებით.

ციხის თავდაცვას სათოფესა და საზარბაზნესთან ერთად ემსახურებოდა სალოდეც (მაშვიული). მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ სალოდე გაცილებით ადრეა წარმოშობილი, ვიდრე სათოფე და საზარბაზნე. ქვის, ლოდის გამოყენება ადამიანმა უფრო ადრე ისწავლა, ვიდრე თოფისა. იმისთვის, რომ კედელთან მომდგარი მტრისათვის ლოდი თავზე დაეგდო, საჭირო იყო რაღაც უძირო შვერილი. ჩვეულებრივ, ჩვენთან თუ უცხოეთის ქვეყნებში, ციხის კედლის ან კოშკის ზედა ნაწილს, ან ბანს, უკეთდებოდა სწორკუთხა შვერილი, რომელსაც ძირი არ გააჩნდა. სწორედ ამ ლიობით ხდებოდა ლოდების გადმოყრა. სალოდეები ზომით სხვადასხვა, მაგრამ ფორმით ყველა სწორკუთხა იყო. სალოდეს ლიობი გამოიყენებოდა აგრეთვე ცხელი სითხის გადმოსაღვრელად. გვიანი საუკუნეების საქართველოში სალოდემ ფორმა შეიცვალა, იგი დაპატარავდა, თუმცა რაოდენობრივად გაიზარდა. სალოდემ გარედან ნისკარტა ფორმა მიიღო. ხოლო, რაც შეეხება სწორკუთხა ფორმას, იგი უკანასკნელად XVII საუკუნეში გვხვდება, ისიც იშვიათად.

თუ როგორ ყრიდნენ ლოდებს ციხის კედლებიდან ამის საილუსტრაციოდ ვიყენებთ XV საუკუნის ერთ მინიატურას. იგი, მართალია, ბრძოლის სურათს ზუსტად არ ასახავს, მაგრამ მიახლოებით წარმოდგენას მაინც გვაძლევს.

საქართველო ყოველთვის ერთიანი არ იყო, ამიტომ კარგად არაა ცნობილი, თუ ქვეყანა როდის როგორ საბრძოლო ერთეულებად იყოფოდა. ვიცით,

რომ ერთ დროს სასპასპეტოებად ყოფილა დაყოფილი. გვიან საუკუნეებში კი ცნობილია, რომ ქართლის სამეფო ოთხ სადროშოდ იყოფოდა. აქედან, პირველი — სომხით-საბარათიანო, ანუ ქვემო ქართლია, მეორე სადროშო — ზემო ქართლი, რომელსაც ამილახვრები სარდლობდნენ. ომის დროს ისინი მეფის მარჯვენა მხარეს იდგნენ. მესამე სადროშო ეკუთვნოდათ მუხრან-ბატონებს. ისინი მეფეს მარცხნივ ედგნენ. ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ მუხრან-ბატონთა დროშის ქვეშ იდგნენ აგრეთვე ისეთი ძლიერი ერისთავები, როგორებიც იყვნენ არაგვისა და ქსნისა. მეოთხე სადროშო უშუალოდ მეფეს ახლდა. მასში სპეციალური გაერთიანებების გარდა შედიოდა მტკვრის მარჯვენა მხარე თბილისიდან ტაშისკარამდე.

თითოეულ სადროშოს, ცხადია, თავისი დროშა ჰქონდა. ამათგან ჩვენამდე ფოტოს სახით მოაღწია მხოლოდ მუხრან-ბატონთა ვერცხლის დროშამ. იგი მათთვის, სხვებთან ერთად, თეიმურაზ II-ეს უბოძებია 1745 წელს, მცხეთას მეფედ რომ ეკურთხა.

წიგნში შესაძლებლობის ფარგლებში წარმოდგენილია ციხესიმაგრეთა ყოველი სახეობა.

ქალაქები

საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობასთან ერთად წარმოიქმნა ქალაქებიც. ძველი წელთაღრიცხვის V — IV საუკუნეებიდან უკვე ცნობილია ის პირველი ქალაქები, რომელთა დიდებაც ანტიკურ ხანას მიეკუთვნება. ქვეყნის დაწინაურებაზე მიუთითებს თავისთავად ქალაქებისა და ქალაქური ტიპის დასახლებათა სიმრავლე. ნგრევა-აოხრებამ საუკუნეთა მანძილზე მრავალი ქალაქი აღგავა მიწის პირიდან, რომელთაგან ზოგის ნანგრევებია შემოგვრჩა, ზოგისა კი, მხოლოდ-სახელი მატიანეთა ფურცლებზე. აღარაა ისეთი დიდებული ქალაქები, როგორიცაა: მცხეთა, წუნდა, ხერთვისი, ოძრხე „მოკიდებული კლდესა ღაღოსა“, კასპი, სარკინე, კლდექალაქი უფლისციხე, რუსთავი, სამშვილდე, ხუნანი, ზღვისპირეთის ფაზისი, დიოსკურია და, ვინ მოთვლის, კიდევ რამდენი. უძველესი ქალაქებიდან მხოლოდ რამდენიმემ გაუძლო მრავალგზის რბევას და ფენიქსისებრ აღმდგარი აგრძელებს სიცოცხლეს.

ქალაქების წარსულს თუ გადავავლებთ თვალს, დაინახავთ მათ მსგავსებასა და განსხვავებასაც. ძირითადი განსხვავებაა: დანიშნულებაში, მასშტაბში, ადგილმდებარეობაში, ფორმებსა და სხვ. საერთო ნიშნებიდან, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია გალავნით შემოზღუდვა. გალავნის შიგნით აუცილებლად გამოყოფილი იყო შიდაციხე, ციტადელი, რომელიც, ჩვეულებრივ, სიუზერენის, მფლობელის სამყოფელს წარმოადგენდა. ამას გარდა, შეიძლებოდა გამოყოფილიყო სხვა ნაწილებიც. ცნობილია, რომ მიწათმფლობელური თუ ფეოდალური ხანის ქალაქი წარმოუდგენელია გალავნის გარეშე. ქალაქი თავისთავად სიმაგრე უნდა ყოფილიყო, ამიტომ საჭირო იყო კედლები შიგნითა და გარეშე. ჩაყოლებული კოშკებით. ქალაქს აუცილებლად ჰქონდა ჭიშკარი. ქალაქის სიმაღლის შემთხვევაში ჭიშკრების რაოდენობაც კლებულობდა. დიდ ქალაქს რამდენიმე ჭიშკარი უნდა ჰქონოდა. ჩვეულებრივ ჭიშკართა რაოდენობას ქალაქთან მიმავალი გზები განსაზღვრავდა. ამას გარდა, ქალაქს ჰქონდა დამხმარე და საიდუმლო გასასვლლები. სწორედ ამ უკანასკნელიდან ხდებოდა ქარზე მომდგარ მტერზე მოულოდნელი თავდასხმა.

ანტიკური და ფეოდალური ხანის ქალაქებიდან აქ განვიხილავთ მხოლოდ რამდენიმეს და აღვნიშნავთ თითოეულის დამახასიათებელ ნიშანს.

1. მცხეთა

ქართლის, ანუ იბერიის სამეფოს დედაქალაქი მცხეთა მტკვრისა და არაგვის შესაყარზე წარმოიშვა. უკვე ძველი წელთაღრიცხვით IV — III საუკუნეებში იგი მთლიანად ჩამოყალიბებული ქალაქი იყო, სატახტო ქალაქის ვრცელ ტერიტორიას ადრევე შემოავლეს განიერი და მაღალი ზღუდე. იგი ვახდა „დ-

დი ქალაქი, დღითა მეფეთა საჯდომელი“. მას ყოველი მხრიდან იცავდა ბუმბერაზი ციხენა. რომელთა შორის მთავარი ანუ როგორც მას უწოდებდნენ, „თავადი“ ციხე — არმაზის ციხე იყო.

კავკასიონის გადაღმა მდებარე ქვეყნებთან დამაკავშირებელ გზას კეტავდა არაგვის ვიწრო ყელში მდებარე წიწამური, რომელსაც ბერძნები „სევსამორას“ ეძახდნენ. არქეოლოგების მიერ მიკვლეულ იქნა ხეობის კარის ჩამკეტი ციხისმაგვრე და კედელი.

დასავლეთიდან მტკვრის ხეობით მომავალ გზას დარაჯობდა ციხე-ქალაქი სარკინე. მისი კოშკებიანი ზღუდე მდინარის მარცხენა ნაპირას მდებარეობდა. აქ აღმოჩნდა მაღალი ხელოვნებით ნაგები კაპიტალურ ნაგებობათა მრავალი ფრაგმენტი, სახელოსნოები.

მცხეთა რომ დიდი და ხუროთმოძღვრული ნაგებობებით დამშვენებული ქალაქი იყო, ამაზე მეტყველებს მიწის წიაღში მიკვლეული არაერთი ნაგებობის დეტალი, ამასვე მოწმობს იქვე, სამთავროს ველზე აღმოჩენილი საფლავის ქვა წარწერით „ავრელი აქოლისი, მხატვართუხუცესი და ხუროთმოძღვარი აქ განისვენებს ჩემ მეუღლე ბევრაზურისთან ერთად“. თუკი ქალაქს მთავარი ხუროთმოძღვარი და მხატვარი ჰყავდა, ცხადია, აქ რიგითი ხუროთმოძღვრები და მხატვრებიც იქნებოდნენ და ისინი ხელოვნების არაერთ ნაწარმებს შექმნიდნენ.

სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მცხეთისაკენ მიმავალი გზა კედლით ყოფილა გადაკეტილი. ეს კედელი მდებარეობდა დაახლოებით იმ ადგილას, სადაც დღეს ზემო ავჭალას ახალი ხილია, ნაქულბაქევის მიდამოებში.

ამ ასიოდე წლის წინათ იქ აღმოაჩინეს ქვა ბერძნული წარწერით, საიდანაც ირკვევა, რომ ახ. წ. 75 წელს რომის „იმპერატორმა ვესპასიანემ... იბერთა მეფეს მითრიდატეს, მეფე ფარსმანისა და იამასასპოის ძეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარულს, და ზალხს, ეს კედლები განუმტკიცეს“.

რომაელების ასეთი მოქმედება გამოწვეული იყო კონკრეტული სიტუაციით — რომი ამ დროს ეომებოდა სპარსეთს და იბერთა სამეფოსთან ესაპიროებოდა მეგობრობა. საქვეყნოდ განთქმულ იბერ მეზობელთა დახმარება თუ არა, მისი ნეიტრალური პოზიცია მაინც მისთვის ძალიან ხელსაყრელი იყო.

მცხეთის დედაქალაქობის პერიოდიდან აქ გამოვლენილ ნაგებობათა უმეტესი ნაწილი მიეკუთვნება არმაზციხეს.

მტკვრისა და არაგვის ნაპირებზე ფართოდ გაშლილი იბერიის დედაქალაქის — მცხეთის ერთ-ერთ უბანსა და დამცველ ციხეს, როგორც აღვნიშნეთ, არმაზციხე (ბაგინეთი) წარმოადგენდა. მან რამდენიმე საუკუნე იარსება და მტრის არაერთ დარტყმას გაუძლო.

მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მაღალ მთაზე მდებარე არმაზციხე ძვ. წ. IV—III საუკუნეებში უკვე ძლიერი ქალაქი ყოფილა. მას ოცდაათ ჰექტარამდე ფართობი ეჭირა, გარს ერტყა ოთხი მეტრი სიგანისა და ექვსი მეტრი სიმაღლის კედლები. ალიზით ნაგებ ამ კედლებში ჩართული იყო მასიური კოშკები და კონტრფორსები.

შიდაციხის (ციტადელის) ტერიტორიაზე აღმოჩენილია სასახლე, საცხოვრებელი, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები, მეფეთა თუ დიდებულთა აკლამები და სხვ. აღნიშნულთაგან გამოირჩევა ე. წ. სვეტებიანი დარბაზი, რომელიც გრძელი შენობაა და შუაში სვეტები ჩაუყვება.

იმ ეპოქაში ქვის წყობაში შემაკავშირებელ მასალად ჯერ კიდევ თიხას ხმარობდნენ, ქვათილებს კი ერთმანეთთან ე. წ. მერცხლისკუდა ღარებში ხის ან ლითონის სამაგრებით აერთებდნენ. უფრო მოგვიანებით შემოდის კირის დუღაბი, რამაც მშენებლობის ტექნიკა გაცილებით მაღალ დონეზე აიყვანა.

ამიერკავკასიამ და კერძოდ იბერიამ, ჩვენ წელთაღრიცხვამდე პირველი საუკუნის შუა ხანებში რომაელთა ძლიერი დარტყმა განიცადა.

რომის სარდალმა პომპეუსმა, პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორის დამარცხების შემდეგ, მრავალრიცხოვანი და კარგად აღჭურვილი ჯარით იბერიას შემოუტია. ქართველთა ძირითად საყრდენს სწორედ არმაზციხე წარმოადგენდა. იბერიის მეფე არტაგმა ვერ მოასწრო მომზადება მტრის დასახვედრად და გაცლა არჩია, მტერმა დაანგრია და გადაბუგა არმაზციხე. ეს მოხდა ძვ. წ. 65 წელს.

მაგრამ ნაცარტუტად ქცეული ქალაქი მალე აღდგა. მის ტერიტორიაზე თანდათან აღიმართა სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები, რომელთაგან განსაკუთრებით გამოირჩევა აბანო. ეს კაპიტალური ნაგებობა ორსართულიანია; ქვედა სართულში მოწყობილია გათბობის სისტემა, ზედაში — ცხელი და თბილი განყოფილებები.

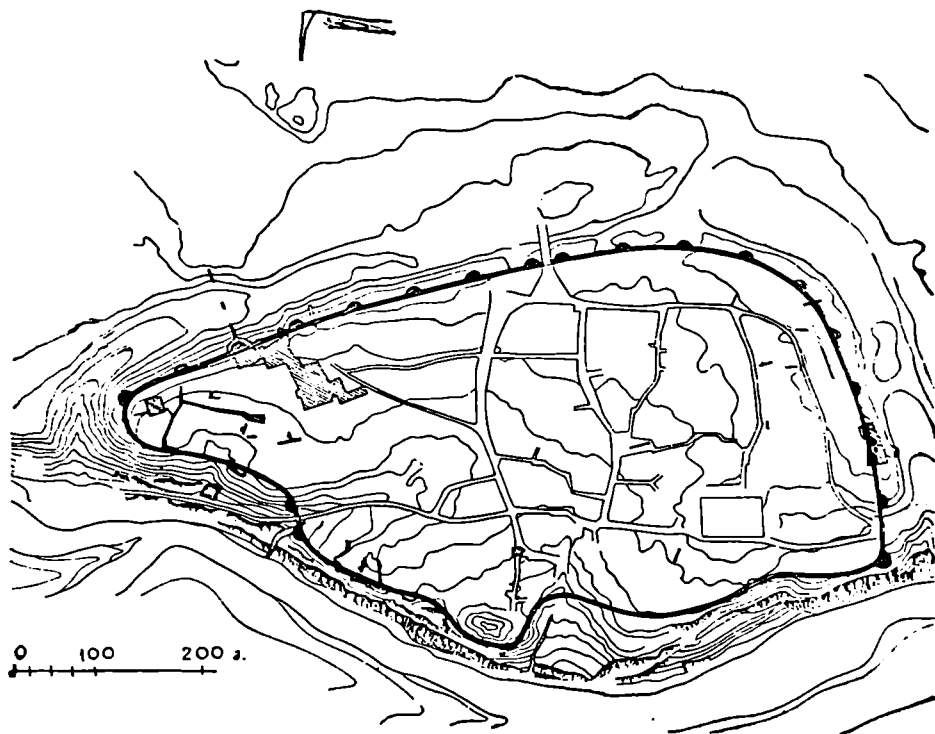
არმაზი გვიანანტიკურ ხანაში ისევ ძლიერ ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა, მაგრამ V—VI საუკუნეებიდან, როდესაც დედაქალაქად თბილისი იქცა, მისი ზრდა ძველებურად აღარ შეიმჩნეოდა. VIII საუკუნის 30-იან წლებში კი არაბთა დაუნდობელმა სარდალმა მურვან-ყრუმ საბოლოოდ დაანგრია იგი.

2. უ რ ბ ნ ის ი

იბერიის ანტიკურ ქალაქთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ურბნისს. იგი მდებარეობდა გორიდან დასავლეთით, ათიოდე კილომეტრის დაშორებით, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი ორგან ახსენებს ქალაქ ურბნისს — პირველად ალექსანდრე მაკედონელის შემოსელასთან დაკავშირებით, რომელსაც სხვა მრავალ ქალაქთა შორის უბრნილიც დახვედრია და მეორედ — წმინდა ნინოს საქართველოში მოსვლის აღწერისას. მიუხედავად იმისა, რომ პირველი ფაქტი დღეისათვის უარყოფილია, ხოლო მეორე ერთგვარი ლეგენდის სახეს ატარებს, თავისთავად დადასტურებულია ქალაქ ურბნისის არსებობა. ამაზე ნათლად მეტყველებს ის მრავალრიცხოვანი ნივთიერი მონაპოვარი, რაც აღმოჩენილია თორმეტი წლის განმავლობაში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ნაქალაქარის ტერიტორია-

ზე. მატერიალური კულტურის ძეგლები, ოქროსა და ვერცხლის ნივთები, მონეტები აშკარად მეტყველებს იმაზე, რომ უკვე ძვ. წ. IV საუკუნეში აქ დიდი და მდიდარი ქალაქი უნდა არსებულებო.

ქალაქ ურბნისის პირველ ზანებშივე საკმაოდ დიდი ტერიტორია ეკირა და გარს რიყის ქვით ნაგები კედელი ერტყა. შემდეგში, მის გამდიდრება-გაძლიერებასთან დაკავშირებით, ტერიტორია 25 ჰექტარამდე გაზრდილა და ეს ფართობი VI საუკუნის ბოლოს ახალი კედლით შემოუფარგლავთ.

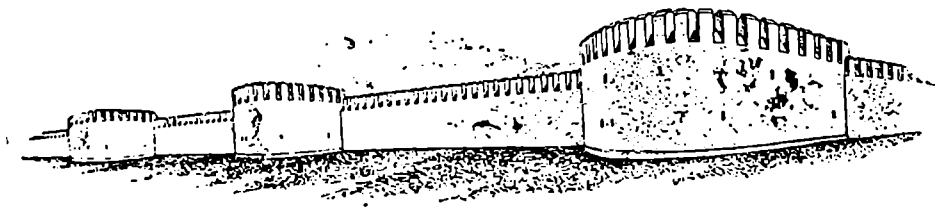

ურბნისი. ნაქალაქარის გეგმა

ქალაქი მდებარეობს მცირექანობიან ადგილზე. მდინარის მხარეს 20-25 მ სიმაღლის ფლატეა. ასეთი რელიეფის შესაბამისად ქალაქისთვის შემოვლებული სიმაგრეც განსხვავებულია. ვაკე მხარეებიდან ქალაქს რკალისებურად შემოვლებული კოშკებიანი კედელი იცავდა, მდინარის მხრიდან კი უბრალო კედელი, რადგან მტერი კლდოვან ნაპირს ადვილად ვერ დასძლევდა. ციხის კედლების საერთო სიგრძე ორ კილომეტრს შეადგენდა, რაც იმ დრო-

ისტვის საკმაოდ დიდი იყო. რკალზე განლაგებული კოშკების რაოდენობა ოცამდე აღწევდა, ციხის კედლის სისქე ოთხ მეტრს აღემატებოდა. კოშკები კი ერთმანეთისაგან 40 — 50 მეტრით იყო დაცილებული. ასეთი პირქუში კედლის აღებას მხოლოდ კარგად შეიარაღებული, მრავალრიცხოვანი ჯარი თუ შეძლებდა.

მდინარეზე გადამყურე ორი განაპირა დიდი კოშკის გარდა, ყველა კოშკი თანატოლი და ერთმანეთის მსგავსია. კოშკებში ალბათ, გარნიზონი იყო ჩაყენებული, კუთხის კოშკებში კი — ციხისთავი და სარდლები. კუთხის კოშკთაგან გადარჩენილია მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე კოშკი, რომელიც ექვსი სათავისისაგან შედგება. შემსვლელი მოხვდებოდა ვესტიბულში, საიდანაც კედელში დატანებული კიბით შეეძლო ასულიყო ბანზე, შესულიყო დარბაზში, ან მარჯვნივ მდებარე მოსასვენებელ ოთახში. მათ შორის ყველაზე საინტერესოა ციხისთავის მისაღები დიდი დარბაზი. გვერდით მდებარე ოთახებს სხვადასხვა დანიშნულება ექნებოდა. კოშკის გარე კედლებში დატანებული ვიწრო სამხერები ისე იყო რკალზე რადიკალურად განაწილებული, რომ ქალაქის ირგვლივ განლაგებული მტრის არც ერთი მოძრაობა არ გამოპარვოდათ.

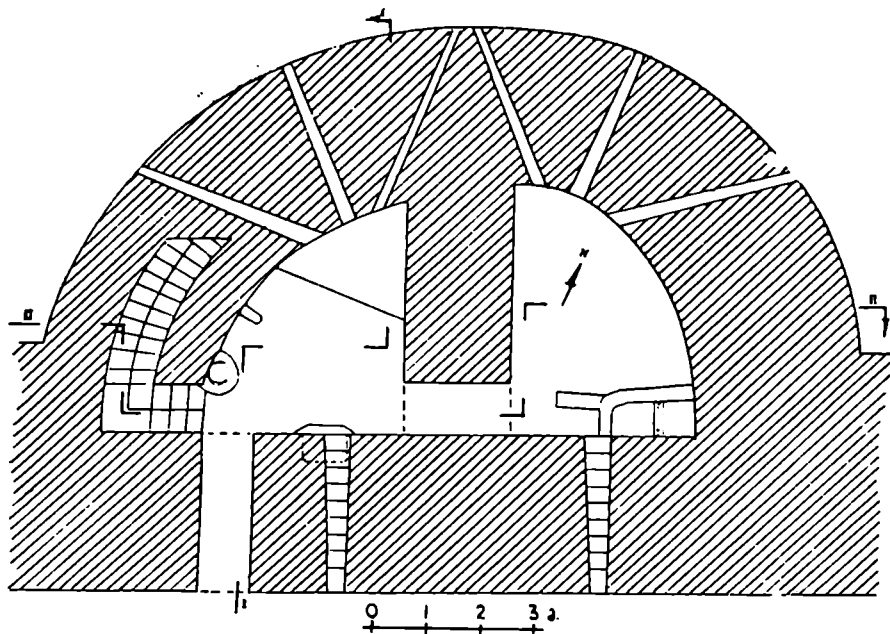

ურბნისი. ალიზის ზღუდე დასავლეთიდან

დანარჩენი კოშკები ოროთახიანია, შესასვლელის მარცხნივ, ყველგან, ბანზე ასასვლელი კიბეა. გარე კედლებში ასევე რადიკალურად განლაგებულია სამხერები, ხოლო მათ წინ ზოგან ტახტის მსგავსი შემალლებებია მცველთა მოსასვენებლად.

ქალაქს იცავდნენ არა კოშკების შიგნიდან, არამედ ბანიდან. ოთხი მეტრის სისქის ციხის კედელზე თავისუფლად ეტეოდნენ ციხის დამცველები, რომელთაც სასროლი იარაღებიდან ძირითადად მშვილდისარი და შურდული ჰქონდათ. ნაქალაქარში მრავლადაა ნაპოვნი ბადროები. საშუალოდ მათი დიამეტრი 15 — 20 სანტიმეტრია. ეტყობა, ბადროები მტრის მიერ არის გადმოსროლილი. მათი გამოყენება შეიძლებოდა როგორც ქალაქის ნაგებობებისა და მოსახლეობის წინააღმდეგ, ისე ციხის კედლების დასანგრევად. მართალია, ალიზით ნაგებ კედლებს საკმაო ამორტიზაცია ექნებოდა, მაგრამ ინტენსიურად ნასროლი ქვები მაინც მნიშვნელოვნად დააზიანებდა მათ.

ქალაქის ციტადელი ანტიკური დროიდანვე ნაქალაქარის შუაში, მდინარეს-გადამყურე გორაკზე მდებარეობდა. აქ, სულ ქვედა ფენაში, აღმოჩენილია ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მესამე ათასწლეულის დასაზღვრა. ეს ის ეპოქაა, როდესაც ადამიანმა მიაგნო ლითონს და ქვის იარაღებიდან თანდათან გადავიდა ლითონის იარაღზე. ამ ფენის ზემოთ ძვ. წ. III—II საუკუნეებში მდგარა დიდი ნაგებობა განიერი კიბით. შემდგომში, უფრო გვიან, ახ. წ. IV—V საუკუნეებში კირის დუღაბზე დიდი ქვებით ახალი ციტადელი აღუმართავთ. უკანასკნელი ფენის ალიზით ნაგები დიდი ციტადელი VI საუკუნეში ნაგები ქალაქის გალავნის თანადროულია.

ურბნისი. ალიზის კოშკის გეგმა

ქალაქი ურბნისი მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. გათხრებისას აღმოჩნდა როგორც ნათალი, ისე რიყის ქვით, აგურითა და ალიზით ნაგები შენობები. მათ შორის გამოირჩევა სამი ვრცელი სათავისისაგან შემდგარი აბანო. პირველი წარმოადგენდა გასახდელ-მოსაცდელს ცივი აუზით, მეორე — თბილი წყლის განყოფილებას, ხოლო მესამე — ცხელს, სადაც თბებოდა იატაკი და კედლები.

ურბნისის ნაგებობებში გამოირჩევა სამნავიანი ბაზილიკა, რომელიც საქართველოში არსებულ ბაზილიკათაგან ყველაზე დიდია. იგი აგებულია ვინმე მიქელისა და კონსტანტის მიერ V—VI საუკუნეთა მიჯნაზე. მას არა-

ერთხელ განუცდია ნგრევა და გადაკეთება. განსაკუთრებით დიდი აღდგენითი სამუშაოები ჩაუტარებიათ ეპისკოპოს თეოდორეს IX — X საუკუნეებში და ვახტანგ V-ის მეუღლეს მარიამ დედოფალს 1668 წელს.

იქვე, ეკლესიის დასავლეთით, დგას სამრეკლო, აგებული ვახტანგ VI მიერ 1706 წელს. მას პალატები და სხვა ნაგებობებიც აუშენებია, რომელთაც ჩვენამდე არ მოუღწევიათ.

736—738 წლებში ქალაქი თითქმის მოუსპია არაბთა ლაშქრობას, რომელსაც სათავეში ედგა მურვან-ყრუ. ურბნისი მანამდე მრავალჯერ გადაუწვავთ, მაგრამ ასეთი განადგურება მას არასდროს განუცდია. უთვალავი ჯარით მოსულ სარდალს, როგორც იტყვიან, ქვა ქვაზე არ დაუტოვებია. განურჩევლად ზოცავდა და ჟღერდა დიდსა თუ პატარას, ბავშვსა თუ მოხუცს, მეომარსა თუ დავრდომილს; დაწვა და გაანადგურა ქალაქები და სოფლები, ყოველი დასახლებული ადგილი. ამ უმაგალითო სისასტიკის მსხვერპლი გახდა ქალაქი ურბნისიც. არქეოლოგიურმა გათხრებმა თვალწინ გადაგვიშალა ერის დიდი ტრაგედიის სურათი. ნაცარტუტად ქცეული მთელი ქალაქი, გადამწვარ-გადაბუფული არეშარე, გაუღეტილი მოსახლეობა და ქვევრები საგსე ბავშვების ჩონჩხებით.

მტრის გაცლის შემდეგ ქალაქის მესვეურთ ერთხელ კიდევ უცდიათ დაებრუნებინათ ქალაქისათვის სიცოცხლე, უპირველეს ყოვლისა, შეუცვლიათ გამაგრების სისტემა, რომელიც გაჭირვების ქამს არ გამოადგათ. ამ მიზნით მორკალური ზღუდის ირგვლივ გაუთხრიათ ღრმა და განიერი თხრილი, ზოლო იქიდან ამოღებული მიწით სანახევროდ დანგრეული ციხის კედლები დაუფარავთ. ასე შეიქმნა დაცვის ახალი სისტემა — ქალაქის ირგვლივ გამავალი მიწაყრილი — ბეჭობი თხრილით.

მიუხედავად ასეთი დიდი სამუშაოებისა ურბნისს უკვე შერყეული ჰქონდა საფუძველი და მალე, როგორც ქალაქმა, შეწყვიტა არსებობა. მის ახლომახლო აღორძინებას იწყებს ზოგიერთი ძველი ქალაქი; ზოგან კი ახალიც აღმოცენდა. ნაქალაქარ ურბნისში არსებობა განაგრძო მხოლოდ საეპისკოპოსო კათედრამ და მის ირგვლივ მოკალათებულმა პატარა სოფელმა.

XIX საუკუნის დასაწყისში ეს საეპისკოპოსო გააუქმეს და მას შემდეგ სოფელი ურბნისიც დამცრობას იწყებს.

3. უ შ ლ ის ც ი ხ ე

ძველი საქართველოს ქალაქებიდან გამოირჩევა კლდეში ნაკვეთი უფლის-ციხე, რომელიც მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. იგი ბუნებრივად კარგადაა დაცული დასავლეთიდან, ხოლო შედარებით მიუდგომელია სამხრეთიდან, რასაც ხელს უწყობს კლდის ძირში გამავალი მდინარე, ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის მხარე კი საჭიროებდა დამატებით დაცვით ხაზს. ამის გამო, კლდეში მთელ სიგრძეზე გაუქეთებიათ ღრმა და განიერი თხრილი. ამასთან, მის პა-

რალელურად, ქალაქის მხარეს მაღალი და სქელი კედელი აღუმართავთ. ასე გამაგრებული ციხე-ქალაქი, ცხადია, ძნელად ახლები იქნებოდა.

რადგან ქალაქი საქართველოს ცენტრში გამავალ სატრანზიტო გზაზე მდებარეობდა, მას სათანადო მისადგომებიც უნდა ჰქონოდა. მთავარი გზა მოდიოდა ჩრდილოეთიდან, რომელსაც დაცვა სჭირდებოდა. ამიტომ იგი კლდეში გაუყვებიათ, რადგან კლდეკარის დაცვა შედარებით ადვილი იყო, და თანაც მტრის ჯარს პირველ დარტყმას ქალაქიდან მოშორებით მიაყენებდნენ. უფრო ვიწრო გზა, რომელიც დასავლეთიდან მოემართებოდა, სამხრეთით იქნა გაკვეთილი. პირველი გზა სატრანსპორტო იყო, მეორე — საცალფეხო.

სამხრეთიდან მომავალი გზა ჩრდილოეთით მიემართებოდა და ქალაქს ორ ნაწილად ჰყოფდა. მართალია, ქალაქის დიდი ნაწილი დანგრეულია, მაგრამ მაინც შეიმჩნევა, რომ მთავარი უბნები დასავლეთის მონაკვეთში ყოფილა თავმოყრილი. კლდის რელიეფს დაქანება სამხრეთით აქვს და კომპლექსებიც ამის მიხედვითაა ორიენტირებული. ისინი იარუსებადაა განლაგებული. ქალაქის ხუროთმოძღვრები გაუბრუნდნენ კლდეში სართულიანობას, თუ იგი უკიდურესი აუცილებლობით არ იქნებოდა ნაკარნახევი. ჩვენ ვიცით, რომ შუა საუკუნეების ოსტატი რამდენიმე იარუსს აკეთებდა, თუ ამის საშუალებას კლდე იძლეოდა. მაგალითად XII—XIII საუკუნეების ვარძიაში ათამდე იარუსია.

ნაგებობებში სკარბოხს ისეთი გადაწყვეტა, როდესაც მცირე ეზოს უერთებდა ირგვლივ ან სიგრძით განლაგებული სათავსები, ზოგი მათგანის ჭერი ხის კოჭოვანი გადახურვის იმიტაციაა, ზოგან კი კესონებია ამოკვეთილი.

ნაქალაქარში გამოიყოფა სამხრეთ-აღმოსავლეთის მონაკვეთის კომპლექსი. აქ ერთი მაღალი და დიდი სათავსი სამი მხრიდან დაკავშირებულია სხვა სათავსებთან, მეოთხე მხარე კი ფრონტით ეზოში გამოდის, კომპლექსი პარადულ იერს ატარებს, შესაძლოა, მას საზოგადოებრივი დანიშნულებაც კი ჰქონდა.

მეორე დიდი კომპლექსი მდებარეობს დასავლეთის ზახის ცენტრალურ ნაწილში. იგი წარმოადგენს დიდ დარბაზს ორი სვეტით; განათებისათვის დატანიებულია მოზრდილი ხერელი ჰორიზონტალურ ჭერში, რომელიც კოჭოვანი გადახურვის მიბაძვას. დარბაზს სამი მხრიდან ლოჯიებისმაგვარი მცირე სათავსები უერთდება. ეს დიდი, საზეიმო ხალათის დარბაზიც, შესაძლოა, მეფის ან დიდებულის მისაღები ყოფილიყო.

ქალაქ უფლისციხეს წყაროს წყალი არ ჰქონია, ამიტომ წყლით მომარაგება მტკვრიდან ხდებოდა. ამ მიზნით ქალაქის აღმოსავლეთ მონაკვეთში გაჭრილია განიერი და მაღალი გვირაბი. ამ ვრცელი გვირაბის საფეხურებით ახლაც ადვილია მდინარეზე ჩასვლა.

ძველი ტრადიციით, უფლისციხე აუშენებია ლეგენდარული მცხეთოსის შვილს — უფლოს. არქეოლოგიურმა შესწავლამ გამოავლინა, რომ უფლისციხეში მოსახლეობა ჯერ კიდევ ძვ. წ. VII — VI საუკუნეებში ყოფილა.

მომდევნო საუკუნეებში დასახლების ზრდამ და ქვეყნის ეკონომიურად გაძლიერებამ შექმნა ხელსაყრელი პირობები საქალაქო ცხოვრების ჩასახვისათ-

ვის. მართლაც, ძველ იბერიაში კლასობრივი ცხოვრების ჩასახვესა და გაძლიერებასთან ერთად ჩნდებოდა ქალაქები, რომელთა შორის ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი უფლისციხეს ეჭირა.

ჯერ კიდევ წინაეოლინისტურ ხანაში ჩასახული ეს ქალაქი შუა საუკუნეებშიც აგრძელებს ცხოვრებას. VI საუკუნის მეორე ნახევარში ქალაქის ცენტრალურ ნაწილში გამოუყვეთიათ დიდი ზომის სამნავიანი ბაზილიკა, რომელიც ერთია მთელ საქართველოში, კლდეში გამოკვეთილი ცალნავიანი თუ გუმბათოვანი კი მრავლადაა.

შემდეგში, IX — X საუკუნეებში საჭირო გამხდარა კიდევ ერთი ეკლესიის აგება ქალაქის აღმოსავლეთ ნაწილში. ეს ტაძარი კლდეში არ არის ნაკვეთი. არამედ აგურითაა ნაგები.

XII — XIII საუკუნეებში მცირე ზომის რამდენიმე ეკლესია გამოუყვეთიათ ქალაქის დასავლეთ კიდეში.

შუა საუკუნეებში (IX — X საუკუნეები), როდესაც თბილისი არაბებს ეპყრათ, უფლისციხე ქართლის ცენტრს წარმოადგენდა. იქ თავს იყრიდნენ საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლი ძალები. მოწინააღმდეგენი ერთმანეთს ეცილებოდნენ უფლისციხეს, რადგან ვინც იქ გამაგრდებოდა, ქართლის მპყრობელიც ფაქტიურად ის იქნებოდა.

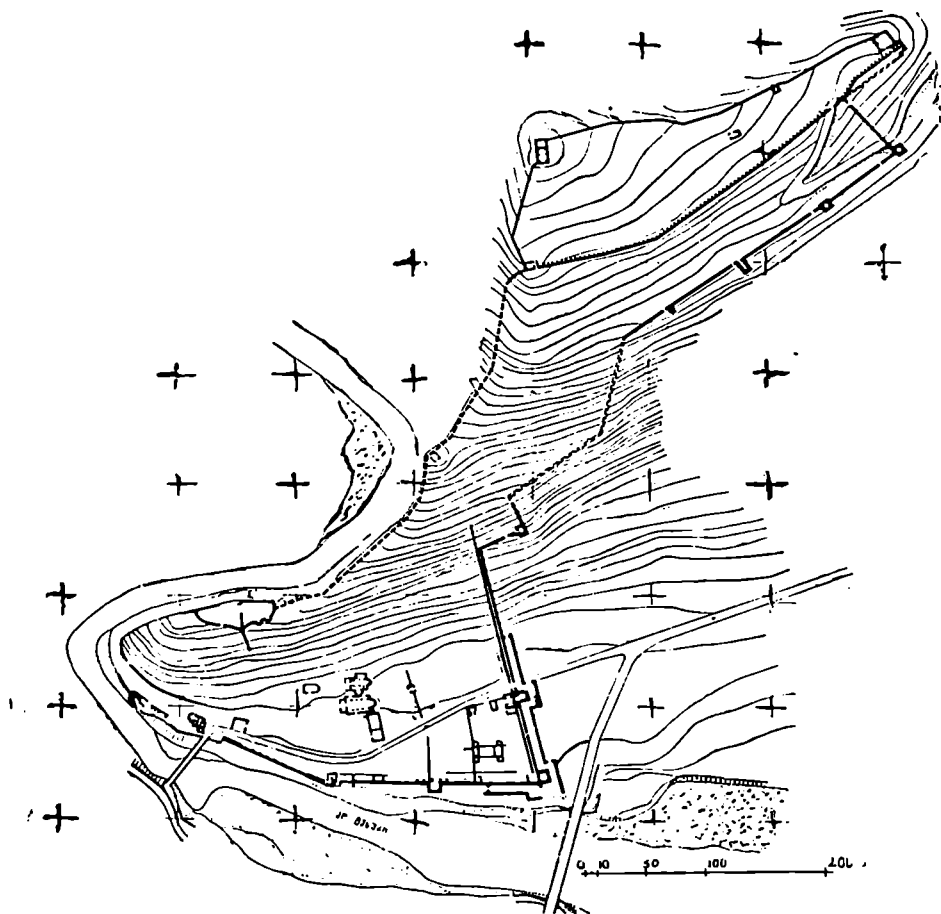
უფლისციხის ციხესიმაგრის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა ყველა, ვინც საქართველოს საზღვრებს მოადგებოდა. დამცველები ითვალისწინებდნენ შექმნილ ვითარებას და თუ მტერი ბევრად ძლიერი იყო, თვითონვე არღვევდნენ ციხის კედლებს. მაგალითად, ასე მოიქცნენ ისინი X საუკუნის დასაწყისში, როდესაც არაბთა მრავალრიცხოვანმა დამსჯელმა ჯარმა სომხეთი აიღო, კახეთი დაიმორჩილა და თბილისში შევიდა. უფლისციხეში მისულ მტერს ზღუდე დარღვეული, ხალხი კი გახიზნული დახვდა. შემდეგში უფლისციხე აღადგინეს და კვლავ ძლიერ ციხესიმაგრედ აქციეს, გაერთიანებული საქართველოს პირველმა მეფემ ბაგრატ III უფლისციხე, როგორც ქართლის მთავარი დასაყრდენი პუნქტი, ერისთავს წაართვა.

მას შემდეგ, რაც თბილისი კვლავ დედაქალაქად იქცა, უფლისციხემ თანდათან დაკარგა პრიორიტეტი. დაქვეითების გზაზე მდგარი ქალაქი დიდად დაახინა მონღოლთა შემოსევებმა. XIII — XIV საუკუნეების შემდეგ უფლისციხე როგორც ქალაქი აღარ არსებობდა.

4. ციხეპოჯი — ნოქალაქევი

საქართველოს ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაში ორი სახელმწიფო წარმოიშვა. აღმოსავლეთით იბერია და დასავლეთით — კოლხეთი. იბერიის დედაქალაქი თუ მცხეთა იყო, კოლხეთისა ჯერ კიდევ დადგენის პროცესშია. მაგრამ ვიცით, რომ ძველი წელთაღრიცხვის IV — III საუკუნეთა მიჯნაზე კოლხეთის ერთ-ერთ ცენტრად ხდება ციხეგოჯი. მემკვიდრე ლეონტი მროველის ცნობით,

ქართლის პირველი მეფე ფარნავაზი გადადის კოლხეთში, აძლევს ქუჩის ცოლად თავის დას და უმტკიცებს ერისთავობას. ქუჩი კი ქვეყნის განმტკიცებისათვის აგებს ციხეგოჯს. საფიქრებელია, რომ ამ ციხეს თავდაპირველად ერქვა „ციხე ქუჩისა“, რადგან იგი დაარსებული იყო ქუჩის მიერ.

ციხეგოჯი-ნოქალაქევი. ნაქალაქარის გეგმა

ძვ. წ. პირველი ათასეულის ბოლოს კოლხეთის სამეფო სუსტდება. იწყება რომის იმპერიის ექსპანსია და ძვრები უკეთესობისაკენ შეიმჩნევა ძირითადად ახ. წ. III საუკუნიდან. თანდათანობით ადგილობრივ მცხოვრებთაგან ეგ-

რები იჩენენ ინიციატივას და იმ საუკუნის ბოლოს აერთიანებენ დასავლეთ საქართველოს. რომელსაც ქართული ისტორიული წყაროები ეგერის ეძახიან. ხოლო ბიზანტიელები — ლაზიკას. იგივე ბიზანტიელები ლაზების ყველაზე მეტად გამაგრებულ სიმაგრეს „არქეოპოლისს“ უწოდებენ.

თითქმის 150 წლის განმავლობაში არკვევდნენ მეცნიერები, თუ სად არის „ციხეგოჯი“ ან სადაა „არქეოპოლისი“. მაგრამ ერთიან დასკვნამდე ვერ მავიდნენ. ამ საქმეში საბოლოო სიტყვა თქვა არქეოლოგიურმა გათხრებმა, რომელიც 70-იანი წლებიდან ნოქალაქეში ტარდება. დადგინდა, რომ ნოქალაქევი იგივეა. რაც ბიზანტიელთა არქეოპოლისი და იქვე ყოფილა ციხეგოჯიც.

ნოქალაქევი მდებარეობს დღევანდელი ცხაკაიას რაიონში, მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირზე. ქალაქის ნანგრევებს უკავია 20 ჰექტარამდე ტერიტორია და სამ ტერასადაა განლაგებული. მათში მთავარია ქვედა, რომელიც შედარებით ვაკეზეა. მეორე ნაწილი მაღალი მთის ფერდობზეა განლაგებული და გარნიზონისათვის თუ იყო განკუთვნილი. მესამე მონაკვეთი კი მთის თხემზეა და ქალაქის ციტადელს წარმოადგენდა.

ნაქალაქარის ქვედა ნაწილს სამი მხრიდან მდინარე უვლის. მდინარედან ნაქალაქარის ტერასამდე 20 — 25 მეტრია. მისი ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილი კი პიტალო კლდეა. თავდაპირველად გალავანი მთელი ქალაქისთვის შემოუვლიათ. მისი სისქე 1,5 მეტრის აღემატება. ამ გალავანს აღმოსავლეთით მხოლოდ ერთი ჭიშკარი ჰქონია. ფაქტურად იგი ბანიან კოშკს წარმოადგენდა. რომელიც გარეთ მკირედ იყო შევრილი, შიგნით კი — შესამჩნევად. ჭიშკრის ორივე მხარეს ეზოსკენ მკვედლების სადგომი ყოფილა. რომელიც ერთ-ერთი შემოტევის დროს დაუზღვრევიათ. გათხრებისას ნანგრევში აღმოჩნდა თავდაყირა ჩაყარნილი მეგრძოლის ჩონჩხი. მას რკინის მუხარადი გაჭყლეტილი ჰქონდა. ჯავშანი კი ჟანგს შეუქამია.

ეს პირველი კედელი საკმარისი არ გამოდგარა მრავალრიცხოვანი მტრის წინააღმდეგ და მეორეც დაუმატებიათ. დამატება დასავლეთით არ სჭირდებოდა, რადგან იქით მთები და ციცაბო კლდეები იყო, ამიტომ მეორე გალავანი მხოლოდ სამხრეთით და აღმოსავლეთით გადის.

საქმე იმაში გახლავთ, რომ ქალაქს ვაკე აკრავს მხოლოდ აღმოსავლეთიდან. ამიტომ დაცვა ყველაზე მეტად ამ მხარეს სჭირდებოდა. კარს მომდგარ მტერს კედლის სანგრები იარაღი თუკი ჰქონდა, შეეძლო იგი მხოლოდ აღმოსავლეთით გამოეყენებინა.

მეორე კედელი, რომელიც პირველის პარალელურად გაატარეს. ორი მეტრის სისქისა იყო. მიუხედავად ამისა, როგორც ეტყობა, მტერმა ქალაქში მანინც შეაღწია. ამის შედეგი უნდა ყოფილიყო მესამე კედლის აგება.

მესამე კედლის აგებით ქალაქის დაცვის სისტემა შეუცვლიათ და კარგა დიდი ფართობიც მოუმატებიათ. ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთის მონაკვეთში ახალი, მესამე კედელი, მეორისაგან მოშორებით. ექვსიოდ მეტრზე გაუვლიათ. ეს განიერი ტალანი მეომართა განსაღებლად ყოფილა განკუთვნილი. ახა-

ლო კედელი ყველაფრით განსხვავდებოდა წინა ორი კედლისაგან. ძველი კედლები ნაგები იყო უფრომოდო ყორექვიო. ეს მესამე კი თლილი ქვით. 2,5 მეტრის სისქის კედელი ორივე მხრიდან შემოსილია თლილი კვადრებით. ცხადია, ასეთი კედელი, თანაც მინიმუმ რვა მეტრის სიმაღლისა, საკმაოდ ძნელი ასადები იქნებოდა. მაგრამ ისიც აუღიათ! ამის ამდები თუ ვინმე იყო, იგი არაბთა სარდალი მურვან-ყრუ უნდა ყოფილიყო, რომელმაც დასავლეთ საქართველოში ილაშქრა 736 — 738 წლებში. მიუხედავად ამისა, ქალაქს მაინც გაუგრძელება არსებობა დაახლოებით XI საუკუნემდე.

ქალაქის სამი გალავნიდან კოშკები ახლაც მხოლოდ მესამეს. აღმოსავლეთის მთელ ხაზზე ათამდე კოშკია. ისინი განსხვავებული გეგმისა და სიდიდისაა. ყველაზე დიდი კოშკი სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში დგას და ეს გასაგებობაა, რადგან იგი განკუთვნილი იყო, როგორც დონკონი. მას მოსდევს ის, რომელიც ჰიშკარს იცავდა. შემოვა ფერდობზე, საკმაოდ დიდი ზომის კოშკია: მას ქალაქის ცენტრალური ნაწილს დაცვა ევალებოდა. შემოთა ხაზზე. ორასიოდ მეტრზე გალავანი წამლილია. გალავნის ბოლოს კი სამი მცირე ზომის და ერთი მოზრდილი კოშკია.

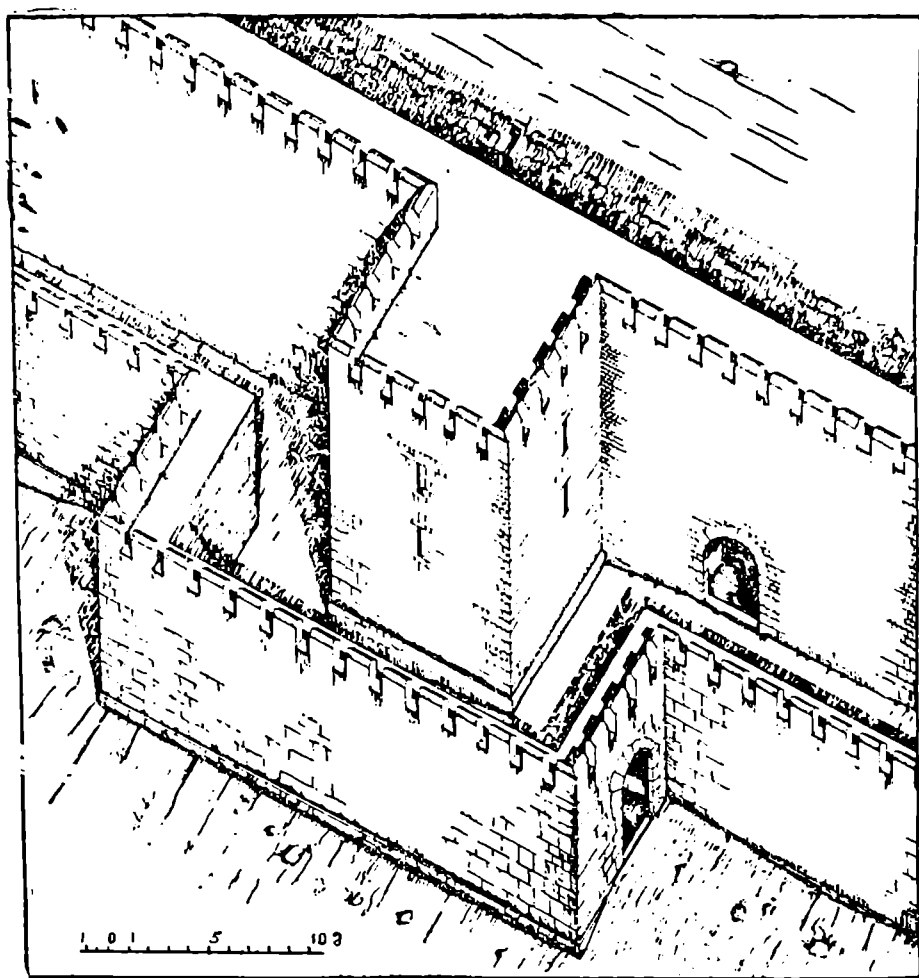
ქვედა ტერასაზე განლაგებული კოშკები შესაძლოა სამ-ოთხ სართულიანი იყო, ფერდობზე განლაგებული კი თავისი საბრძოლო ბანით ორსართულიანი. გალავანს და კოშკებს კედლებში თავდაცვითი ელემენტები არ ჰქონია. დაცვა ხდებოდა, როგორც ჩვეულებრივ იმ ეპოქის ციხეებში, ბანიდან და გალავნის საბრძოლო ბილიდან. ამ განიერ კედლებში საბრძოლო ბილიკი ადვილი გასაკეთებელი იყო.

გალავნისა და კოშკების ამგებნი მაღალი კვალიფიკაციის მშენებლები ყოფილან. კედლების წყობიდან დაწყებული და დამთავრებული კოშკების კონსტრუქციებით, ყველაფერი ზუსტადაა გამოთვლილი. კოშკებს სართულშუა გადახურვა ხისა ჰქონია. ხოლო ბოლო სართული ქვის კამაროვანი. ასეთი კონსტრუქცია კოშკს შეერავდა.

ამ კვადროვანი ქვებით ნაგები კოშკებისგან განსხვავდება ის კოშკი, რომელიც დგას სამხრეთის გალავნის ხაზზე. ისიც პირველი და მეორე გალავნის მსგავსად ყორექვითაა ნაგები, რომელიც ოთხჯერ თუ ხუთჯერ დანგრეულა და ახალი გეგმით აგებულია. მტერი ანგრევდა, ეგრი აშენებდა!

შემოადინიშნული ეგრისის სამეფოს დედაქალაქის სამი გალავნიდან პირველი აშენებულია ქალაქის გაყენისთანავე. ე. ი. IV საუკუნის დასაწყისში. მეორე გალავანი აგებული უნდა იყოს IV საუკუნის ბოლოს ან V საუკუნის დასაწყისში. ხოლო მესამე — V-VI საუკუნეა მიჩნეული.

ეგრისის სამეფოს გამაგრების სისტემა, როგორც ვნახეთ, ცნობილია, მაგრამ უცნობია ერისთავი ქუჩის მიერ ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისში აგებული ციხეგოჯი. ნაქალაქარის მხოლოდ მცირე ნაწილია ჯერჯერობით არქეოლოგიურად შესწავლილი და შესაძლოა მომავალში აღმოჩნდეს. მაგრამ დღეს ვიცით, რომ ელანისტურ ხანაში აქ ციხე მდგარა. საქმე იმაშია, რომ იმ ციხის კედლე-

ციხეგოჯი-ნოქალაქევი. კიშკის მდამოები

ბის ქეები მეორედ გამოყენებაში ბევრგანაა ნაპოვნი. ენობლია ავრეთვე, რომ როდესაც კირის დულაბი ჯერ გამოგონილი არ იყო. თლალ ქეებს ერომანეთთან რკინის სამაგრებით ამაგრებდნენ. სწორედ ასეთი რკინის სამაგრებიანი ქეები ბევრგანაა ნაპოვნი როგორც ქვემოთ, ისე ციტადელზე.

ციხეგოჯი-ნოქალაქევი მრავალფეროვანი და მდლდაში ხუროთმოძღვრულა ზეგლია, საქართველოს იმ ეპოქის ქალაქებიდან სხვას ასეთს ვერ ნახავთ. აქ

საუბარია არა მარტო გამავრების სისტემაზე, არამედ ქალაქის ტერიტორიაზე მდგარ ნაგებობებზეც.

ნაქალაქარის ქვედა ნაწილში მდგარი ნაგებობებიდან ორი მეფეთა სასახლე, ორი აბანო და რამდენიმე ეკლესიაა.

თავდაპირველი სასახლე მდგარა ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში. საწეხხაროდ მისგან მხოლოდ საძირკველია დარჩენილი. იგი ალბათ ორსართულიანი იქნებოდა. ქვედა სართულში შუა დიდი დარბაზი და ბოლოებში სამ-სამი ოთახი. დარბაზის გვერდებზე ვრცელი აივნებია.

ამ სასახლის დანგრევის შემდეგ მეორე სასახლე ცენტრში აუგიათ. პირველისაგან განსხვავებით უფრო დიდია, სამსართულიანია და თლილი ქვითაა ნაგები. ნანგრევებიდან ჩანს, რომ მისი პირველი სართული XVI — XVII საუკუნეებში დაღიანებლ მარნად გადაუქეთებიათ.

ეკლესიებიდან ქალაქის ქვედა ნაწილში სამი ნანგრევი აღმოჩნდა, ერთი ეკლესია კი დღესაც დგას. ყველაზე ადრეული ეკლესია ქრისტიანობის მიღების დროინდელია (IV საუკუნის შუა ან მეორე ნახევარი). იგი მტერს დაუნგრევია. მის ნანგრევებზე V ს-ის შუა ხანებში დიდი ზომის სამნავიანი ბაზილიკა აუგიათ. მომდღვრთ ისიც დაუნგრევიათ. შემდეგ, V — VI საუკუნეთა მიჯნაზე ნანგრევის ჩრდილოეთით ორიოდ მეტრზე, ახალი ბაზილიკა აუგიათ. ესეც სამნავიანი ბაზილიკა იყო, მაგრამ ძველზე პატარა. ეს ეკლესია ოთხჯერ თუ ხუთჯერ გადაკეთდა და ჩვენამდე გუმბათოვნად მოაღწია. იგი ორმოცმეოთხეთას სახელს ატარებს.

ამ ეკლესიის დასავლეთით პატარა, დარბაზული ეკლესია მდგარა, რომლისგან მხოლოდ საძირკველია დარჩენილი. ეკლესიის ნაშთში ერთი საინტერესო ფაქტია გამოვლენილი. მის შიგნით მოწყობილი ყოფილა სანათლავი, საიდანაც გამოყენებული წყალი კერამიკული მილით გარეთ გამოდიოდა. ასეთივე სანათლავი ჰქონია იქვე ახლოს მდგარ სამნავიან ბაზილიკასაც.

მონათმფლობელურ თუ ფეოდალურ ქალაქებში, სადაც სოციალურად განსხვავებული ფენების წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ, უნდა ყოფილიყო ორი აბანო მაინც. ასეთი ნოქალაქეშიც. აღმოჩენილი იქნა ორი აბანო. ერთი მათგანი განუთვნილი იყო მეფე-დიდებულთათვის, მეორე კი — მოქალაქეებისა და გარეზონისათვის. ერთი მათგანი დიდია და საუკეთესოდაა დაგეგმარებული. აბანოები მუშაობს ცენტრალური გათბობის სისტემაზე.

ქალაქის ციტადელს მოკავებული ჰქონდა მაღალი მთის პლატო. ციტადელს საკუთარი გლავანი შემოუყვება და კარით დაკავშირებულია მხოლოდ ქალაქთან. გარე სამყაროსთან მას კავშირი არ ჰქონია, რაც სიფრთხილით იყო გამოწყვეული.

ციტადელს ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში დგას მთავარი კოშკი, საიდანაც მთელი კოლხეთის დაბლობი ხელისგულივით მოჩანს. მეორე კოშკი კი აღმოსავლეთის ბოლოშია. ციტადელის ცენტრში მოზრდილი, დარბაზული ეკლესიაა და იგი „მისარონის“ სახელს ატარებს.

ციხეგოჯს, როგორც ქვეყნის ცენტრს, სჭირდებოდა თავისი დამცველი ციხეები. ასეთი ციხეები მთელ დასავლეთ საქართველოშია გაფანტული, რომელთაგან ჩვენ აქ მხოლოდ ერთ ჯგუფს მოვიყვანთ. კოლხეთი ძირითადად ორი განსხვავებული ნაწილისაგან შედგება: დაბლობი და მთიანი. შემოსევა პირველ ყოვლისა მოსალოდნელი იყო სამხრეთიდან და დასავლეთიდან ზღვით. დაბლობზე, ბარში მცხოვრებნი თუ ომს წააგებდნენ, მაშინ მთას მიაშურებდნენ. მთა თავისთავად თავშესაფარს წარმოადგენდა, მაგრამ დაცვა მასაც სჭირდებოდა. ამიტომაც შეუქმნიათ მთისა და ბარის შესაყარზე დაცვის ერთიანი ხაზი. იგი მიემართებოდა როგორც დასავლეთით, ისე ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ამ უკანასკნელი ხაზიდან ჯერ მხოლოდ აბედათის ციხეა ცნობილი, ხოლო დასავლეთით უფრო მეტია, მაგალითად — კოტიანეთი, შხეფი, საკანდარაშვილო, ეკი და ა. შ. ზღვამდე, კელასურ-სოხუმამდე.

IV — VIII საუკუნეების ეგრისის სამეფოში, ქვეყნის დაცვის საკითხი მაღალ დონეზე მდგარა.

5. ს ა მ შ ვ ი ლ დ ე

ნაქალაქარი სამშვილდე ასეული წლების განმავლობაში ისტორიული ქვემო ქართლის დიდ ქალაქსა და საიმედო ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა. იგი იბერიის პირველ ქალაქთა რიცხვს მიეკუთვნება. ძვ. წ-ის IV საუკუნეში სამშვილდე უკვე განთქმული ქალაქი ყოფილა.

იგი გაშენებულია ორ მდინარეს შორის მოქცეულ მაღალ კონცხზე. სამხრეთით ღრმა ხეობაში მდინარე ხრამი (ქცია) მიედინება, ჩრდილოეთით კი — კივჭივა. ციცაბო ფერდობებიანი პლატო სამი მხრიდან ძნელი მისადგომი იყო, მეოთხე მხარე კი პლატოს გაგრძელებას წარმოადგენდა და ამიტომაც იყო საპირო მისი ჩაკეტვა. ამ მიზნით პლატოს მთელ სიგანეზე მიუყვება 4 — 5 მ სიღრმის კედელი, რომელიც მომხდურთა პირველ და მთავარ დარტყმას ლებულობდა. თუ მტერი ამ კედელს ალბდა, მაშინ ქალაქის შუა ნაწილში მას დასვდებოდა პლატოს მთელ სიგანეზე — ფერდობიდან ფერდობამდე გაშლილი ციხე-რომელიც ფაქტიურად ქალაქის ციტადელს წარმოადგენს და გვერდით დიდი ზომის ოთხკუთხედიან. მისი კედლები სხედასხვა ზომისაა. სამი მათგანის სისქე ორ მეტრამდეა, მეოთხესი — ექვს მეტრამდე. საერთოდ, გვიან ანტიკურ პერიოდის საქართველოში მიღებული იყო სქელი კედლების აგება, მაგრამ ასეთი სისქის კედელი სხვა არ გვევლინება. მშენებლებს კარგად გაუთვალისწინებიათ ციხის თავისებურება: რაკი მტერი დასავლეთიდან იყო მოსალოდნელი, კედელიც სწორედ ამ მხრიდან უნდა ყოფილიყო საიმედო. ამჟამად ამ დაზიანებული კედლის სიმაღლე 12 მეტრია. თავდაპირველად იგი ალბათ უფრო მაღალი იყო. მას ქონგურებზე ექნებოდა და ვერც ერთი იმდროინდელი კედლის სანჯრეკა მანქანა ვერაფერს დააკლებდა. ამიტომაც მოაღწია ჩვენამდე. კედელს მხოლოდ ერთივან

ეტყობა ძარის გამოთრის უშედეგო ცდა. მართალია, მტერს, არაერთხელ აუღია ქალაქი, მაგრამ ეს უთუოდ კედლის შემოვლით სდებოდა.

შუა საუკუნეებში სამშვილდის ციტადელს მრავალჯერ განუცდია ცვლილება. ამ გადაკეთებებიდან კარგად გაირჩევა XVII-XVIII საუკუნეების ფენა. ციხის შიგნით, ჩრდილოეთის კედლის გასწვრივ, აუგიათ სასახლე და სხვა ნაგებობები, ხოლო შუა ნაწილში — აბანო. იმავე ხანებშია დამატებული სამხრეთ-დასავლეთისა და ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეებში დიდი ზომის კოშკები. ამ კოშკების აგებით ციხის მეპატრონემ სუსტი ადგილები — შემოსასვლელი კუთხეები გადაეკტა. შიდა მიმოსვლისათვის კი ერთ-ერთ მათგანში კიშკარი დააყოლა.

ნაქალაქარ სამშვილდეს რამდენიმე ათეული ჰექტარი უჭირავს. დღეს თითქმის მთელი ეს ფართობი ნანგრევებითაა დაფარული. ციტადელის აღმოსავლეთის მხარეს სამი ეკლესია დგას, რომელთაგან გამოირჩევა შესანიშნავი გუმბათოვანი ტაძარი, აგებული VIII საუკუნეში. მისი ნანგრევები ახლაც აოცებს მნახველს.

ციტადელის დასავლეთი ნაწილი პლატოს გადამკეც კედლამდე ქალაქის საცხოვრებელ კვარტალებს უჭირავს. დღესაც კარგად შეიმჩნევა ქუჩები და შესახვევები. აქა-იქ განლაგებულია სასახლეები. მათი უმრავლესობა ორსართულიანია, მაგრამ არის სამიანებიც. ნანგრევებში მდგარი სახლები, სამეურნეო ხაზათის შენობები თუ სასახლეები ხანგრძლივი და ბოხოქარი ცხოვრების უტყუარი მოწმენი არიან.

სხვა ქართულ ქალაქთა უმრავლესობის მსგავსად, სამშვილდეც მეფეს ეკუთვნოდა. მაგრამ სხვადასხვა დროს, როდესაც გარეშე მტერი ჩიქნს მიწა-წყალზე დაიბუდებდა, სამშვილდეც მის ხელში გადავიდოდა ხოლმე.

XII საუკუნის დასაწყისში სამშვილდე თურქებს ეკავათ. დავით აღმაშენებელმა, რომელსაც კარგად ესმოდა ამ ქალაქის სტრატეგიულ-ეკონომიკური მნიშვნელობა (იგი სამხრეთიდან იცავდა თბილისს და სავაჭრო გზაც ამ ქალაქზე გადიოდა) 1110 წელს წაართვა მტერს იგი. როგორც ისტორიკოსები გვაუწყებენ. ამ ამბავმა თურქებს ისეთი თავზარი დასცა, რომ მათ ქვემო ქართლის რამდენიმე სხვა ციხეც დაეცალეს და გაიქცნენ.

თურქები დამარცხებას ასე ადვილად ვერ შეურიგდნენ. სულთანი დიდძალი ჯარით შურის საძიებლად დაიძრა. მტერი ჩუქად შემოიპარა, მაგრამ შეუტყვეს და ნაჰარმაგევის სასახლეში მდგარ მეფეს შეატყობინეს. დავითს თან მხოლოდ 1500 მეომარი ჰყავდა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ფიცხლავ შეეგება მეწინავე ჯარს.

მტერი ქართველთა მზადყოფნას არ ელოდა. მთელი დღის შეუპოვარი ბრძოლის შემდეგ, საღამოთი შედრკა და გაიქცა.

გვიან საუკუნეებში, როდესაც ქვეყანა მონღოლთა, სპარსთა თუ ოსმალთა თარეშით დასუსტდა, ქალაქი სამშვილდეც დაქვეითების გზას დაადგა. დაქუცმაცებულ ქვეყანაში იგი ხშირად აღიგოლობრივ ფეოდალთა ხელში იყო.

XVI საუკუნეში ოსმალთა მიერ მიტაცებული ეს ქალაქი 1683 წელს სიმონ მეფემ ბრძოლით დაიბრუნა. მეძდეგში იგი მეფეთა საიმედო ციხესიმაგრედ ითვლებოდა. მაგრამ XVIII საუკუნის ორმოციანი წლების ბოლოს, ზოგიერთი ორგული თავადის დახმარებით, სამშვილდეში გამაგრდა ქართლის ბაგრატიონთა მემკვიდრე, ტახტის მამიებელი აბდულა ბეგი. მეფე ერეკლემ დროზე შეიტყო. თბილისთან მოსულს წინ გადაუდგა და მწარე ღლე გაუთენა. დამარცხებული აბდულა ბეგი გაიქცა და სამშვილდეს შეაფარა თავი. მეფემ იქაც შეუტია და 1748 წელს ციხე აიღო, აქედან მოკიდებულ საუკუნის დასასრულამდე სამშვილდე მეფის საიმედო დასაყრდენი იყო.

6. თ ბ ი ლ ის ი

ანტიკური საქართველოს დედაქალაქი მცხეთა V საუკუნის ბოლოს ადგილს უთმობს თბილისს.

ცხოვრების კვალი თბილისში უკვე რამდენიმე ათასი წლის წინ ჩანს, მაგრამ ციხე აქ მხოლოდ IV საუკუნეში გაჩნდა. მას მეტად მარჯვე ადგილი ეკავა ქვეყნის შუაზე გამავალ მდინარის ვიწრო ხეობაში, გამაგრებულ ქალაქს შეეძლო ჩაეკეტა აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან მომავალი გზები და თან მცხეთის მისადგომებიც დაეცვა. პირველი მოსახლეობა გაჩენილა იქ. სადაც დღეს გოგირდის აბანოებია, ქალაქის სახელწოდებაც თბილი წყლებისაგან წარმოდგება. ციხე კალაყ ამავე მიდამოებში გაშენდა. მას ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილი ეპირა და ქალაქისაგან წავისის წყალი გამოჰყოფდა. შემდეგში თბილისის ციხემ და თვით ქალაქმა მრავალი ცვლილება განიცადა. იგი არაერთხელ გამხდარა შემოსეული მტრის თავდასხმისა და აწიოკების მსხვერპლად, მაგრამ დედაქალაქი არ ეცემოდა, იგი ფენიქსისებრ აღსდგებოდა ზოლზე.

სატახტო ქალაქად თბილისი ვახტანგ გორგასალმა აქცია. მანვე დაიწყო შესაფერისი გალავნის შემოვლება. VI საუკუნის დასაწყისში ეს საქმე მისმა მემკვიდრემ — დაჩმა „განასრულა“ და „ერთი ებრძანა ვახტანგს, იგი შეექმნა სახლად სამეფოვლად...“ იმავე ხანებში აქ იგება სიმონის საეპისკოპოსო ტაძარი. ანჩისხატი და სხვა.

VII საუკუნის პირველ ნახევარში თბილისი რომ კარგად გამაგრებული ქალაქი უოფილა ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ სპარსეთის წინააღმდეგ წამოსულ ხაზარ ჯიბლუ ხაკანს ვერ აუღია იგი. მხოლოდ მეორე წელს, ისიც ორი თვის ალყის შემდეგ, მიიღწია საკანის შვილმა მიზანს და გამძნეარბულმა სისხლის გუბეები დააყენა ქალაქში. ეს მოხდა 627 წელს.

ამ გადმოცემიდან საყურადღებოა ის, რომ ქალაქის ციხის კედლებს გაუძლია ბიზანტიის კეისარ ჰერაკლესა და სპარსების შეერთებული ჯარის მძლავრი შემოტევისათვის.

არაბთა ბატონობის ხანაში თბილისი ამირას საჯდომი ქალაქია.

საქართველო ვერ ურიგდებოდა თავისუფლების დაკარგვას და ცდილობდა

როგორმე თავიდან მოეცილებინა დამპყრობლები. ასეთი ურჩობისათვის არაბთა ხალიფამ ქეყანა სასტიკად დასაჯა. დამსჯელ ლაშქარს საოვეშა ედგა ცნობილი სარდალი მურვან-ყრუ, რომელმაც აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო ესე ააოხრა, რომ შემატანეს ცნობით, არც ნაშენები რამე დარჩენილა და არც საკმელო. მურვან-ყრუს 736 — 738 წლების შემოსევის მსხვერპლი გახდა თბილისიც.

მორიგი დიდი შემოტევა თბილისს 853 წელს, ბულა-თურქის ლაშქრობის დროს დაატყდა. ესეც დამსჯელი ლაშქრობა იყო, მაგრამ მიმართული ხალიფა-საგან გამჟღარი თბილისის ამირების წინააღმდეგ.

თბილისის იმდროინდელმა ამირამ, საჰაკმა მტკიცე წინააღმდეგობა გაუწია მომხდურთ, თუმცა იძულებული გახდა თავი მაინც დამარცხებულად ეცნო. გაქცევის ცდის დროს იგი შეიპყრეს და ბუღას მიჰგვარეს. საჰას თავი მოკვეთეს, გადამწვარი და განადგურებული თბილისი კი დიდხანს ვეღარ გაიმართა წელში.

თავისი არსებობის მანძილზე თბილისის სიმაგრეებმა მრავალჯერ განიცადა ნგრევა. ამიტომ არც ერთ ძველ ნაგებობას თავდაპირველი სახით დღემდე არ მოუღწევია. ირკვევა, რომ VI — VII საუკუნეებისათვის თბილისი სამი ძირითადი ნაწილისაგან შედგებოდა: მთავარ ნაწილს თვით ჭალაქი წარმოადგენდა, მეორე იყო ქალაქის ციხესიმაგრე, რომელსაც კალას უწოდებდნენ, მესამეს — სოღდებლი, ანუ შემდეგდროინდელი ავღაბარი ერქვა. მდინარის ორივე მხარეს განლაგებული ქალაქი მეტეხის ეკლესიასთან ერთმანეთს ხიდით უკავშირდებოდა.

ძველი ნაგებობებიდან მრავალჯერ გადაკეთებული სახით დღემდე მოაღწია სიონის გუმბათოვანმა ტაძარმა, რომელიც VI — VII საუკუნეთა მიჯნაზეა აგებული და აწმისხატის ეკლესიამ „ზარის ეკლესია“ რომ ერქვა.

ქალაქის თავდაპირველი გალავანი ქვისაგან ყოფილა ნაგები, მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, ირანელებისა და ბიზანტიელების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს დაიწერა. VIII — IX საუკუნეებში ციხე-კოშკებისა და საცხოვრებელი სადგომების უმრავლესობა ხიო ყოფილა ნაგები. არაბების მიერ ამ ნაგებობათა გადაწვის შემდეგ ქალაქისათვის ალიზის ორმაგი გალავანი შემოუვლიათ.

თბილისის უძველეს ციხეს, რომლის ნანგრევებიც სოლოლაკის ქედზეა შემორჩენილი, „შურის ციხეს“ უწოდებენ, შემდეგში კი „ნარიალა“ შეერქვა.

X საუკუნეში ქალაქს ხუთი კარი უნდა ჰქონოდა, რომლებიც ქალაქში შემოსასვლელ გზებს კეტავდა და ქალაქის უშიშროებას დარაჯობდა. კიშკრის ორივე მხარეს მდგარ კოშკებში ყოველთვის იდგა დამცველი რაზმი.

საუკუნეთა განმავლობაში თბილისისათვის დაუცხრომელი ბრძოლა მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა დააგვირგვინა გამარჯვებით 1122 წელს. ოთხასი წლის განმავლობაში აქ უტხოელთა ბატონობის შემდეგ, მეფემ თბილისი ერთიან საქართველოს შემოუერთა და თავის შთამომავალთ საქართველოს

დედაქალაქად დაუმკვიდრა. მას შემდეგ, რაც საქართველოს დედაქალაქად თბილისი გახდარა, ქალაქს ტერიტორია სკმაოდ ვაზრდილა და სიმკვრივით სისტემაც შეცვლილა. ამის თაობაზე მათიანეთა ფურცლებზე მხოლოდ რამდენიმე მოკლე ცნობა გვაქვს შემონახული. ევნეციელი მოგზაური მარკო პოლოც აღნიშნავს XIII საუკუნის თბილისის „მრავალი ციხესიმაგრის“ შესახებ. იმავე საუკუნის დამლევს შედგენილი, სპარსულად დაწერილი „სამყაროს საკვირველებანის“ უცნობი ავტორი კი წერს: „თბილისი — ეს დიდი, გმირული ქალაქია, რომელიც ძნელად მისადგომ ხეშია გაშენებული. მდინარეზე, ქალაქის პირდაპირ, არის კარგად ნაგები ციხე. ციხეში აუშენებიათ მეფეთა სასახლეები და მრავალი საყარაულო კოშკები“.

ამას გარდა. თბილისში მრავალი სასახლე, ქარვასლა და სხვა ნაგებობა იყო. კულტურის მაღალ დონეზე მიუთითებს ისიც, რომ იმ დროს ქალაქში არსებული 65 აბანო, სადაც უფასო მომსახურება ყოფილა.

ეს დიდი, ძლიერი და მდიდარი ქალაქი 1226 წელს ხვარაზმელთა შემოტევის ობიექტი გახდა. ამ მაჰმადიანთა უთვალავ ლაშქარსაც გაუჭირდა ქალაქის აღება. მცველთა წინააღმდეგობის დაძლევა შესაძლებელი შეიქნა მხოლოდ შინაგამცემი მაჰმადიანების წყალობით. ჯალალედინმა მოსპო მოსახლეობა, გაძარცვა და გაანადგურა ქალაქი, ხოლო რაც ამ ლაშქრობას გადაურჩა, მას ასეული წლების განმავლობაში ანადგურებდა მონღოლი დამპყრობლები. ასეო პირობებში იშვიათად აგებდნენ თვალსაჩინო ნაგებობებს. ასეთი ნაგებობებიდან აღსანიშნავია დღემდე შემორჩენილი მეტეხის ტაძარი, რომელიც აუშენებიათ XIII საუკუნის 80-იან წლებში დემეტრე თავდადებულის დროს.

თბილისის ერთგვარი აღმავლობა დაეცოა გიორგი ბრწყინვალეს დროს, XIV საუკუნის პირველ ნახევარში, რაც დიდხანს არ გაგრძელებულა.

იმავე საუკუნის ბოლოს საქართველოს თავს დაატყდა მანამდე გაუგონარი უბედურება: რვაჯერ შემოესია თემურლენგი. მან მოაოხრა ქალაქები და სოფლები, გადაწვა, გაჩეხა და გაანადგურა ნათესები. ამ ხანიდან ქართულ ლექსიკაში ჩნდება ისეთი ცნებები, როგორიცაა: ნაქალაქარი, ნასოფლარი, ნასახლარი, ნათუძარი და მრავალი სხვა.

საქართველოს ქალაქთა შორის მთავარ და ყველაზე სასტიკ დარტყმებს კელავ თბილისი განიცდიდა. თბილისი უომრად არასოდეს ჩაბარებია მტერს. თემურლენგის ურიცხვ ჯარს კედლის სანგრევი მანქანებითა და ხანგრძლივი აღყის შემდეგ ძლივს მოუხერხებია შესულიყო ქალაქში, შური ეძია მოსახლეობაზე და ნაქარტუტად ექცია ყველაფერი.

XV საუკუნის პირველ ნახევარში თბილისის აღდგენაზე დიდი დრო და ენერგია დაუხარჯავს ალექსანდრე დიდს. XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან. საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის ხანაში, თბილისი მხოლოდ ქართლის ცენტრად დარჩენილა. ამ პერიოდიდან მოყოლებული XVIII საუკუნის ბოლომდე, საქართველოს და მამასადამე, თბილისისაც ორი დაუძინებელი მტე-

რი გამოუჩნდა სპარსეთისა და ოსმალეთის სახით, რომლებიც ქარბი ძალებით არაერთგვარად დასხმოდნენ თავს.

ქალაქი ხელიდან ხელში გადადიოდა. ოსმალეთისა და სპარსეთის სამეფო ტახტზე იცვლებოდნენ სულთნები და შაჰები, თბილისისათვის ქიშპობას კი ბოლო არ ეღებოდა. ეს ორი დამპყრობი სისხლისმღვრელ ბრძოლებს აწარმოებდა ერთმანეთის წინააღმდეგ და დაზავებისას საქართველოსა და თბილისის ისე ინაწილებდნენ, რომ ქართველ მეფეებს არც ეკითხებოდნენ.

XVII საუკუნის შუა ხანებში, დროებითი სიმშვიდის დროს, ქალაქი ნაწილობრივ აღუდგენიათ, მაგრამ სადღა იყო ძველი დიდება! მიუხედავად ამისა, ფრანგ მოგზაურ შარდენს, რომელსაც 1671 წელს უნახავს თბილისი, ძალიან მოსწონებია. თბილისი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი ულამაზესი ქალაქიაო, — წერდა იგი. მისივე თქმით: ქალაქს მაღალი კედლები შემოუყვებოდა თურმე, ნარიყალას ნანგრევებს ახლაც ატყვია იმ ეპოქის რესტავრაციის კვალი.

XVIII საუკუნის შუა ხანებში, კერძოდ, 1762 წლიდან, ერეკლე მეორის მეფობაში, თბილისი ქართლ-კახეთის სამეფოს დედაქალაქი ხდება. ჯერ კიდევ 1748 წელს ერეკლემ ყიზილბაშებისაგან გაათავისუფლა ქალაქი და მას შემდეგ თბილისს დიდხანს აღარ უნახავს უცხოელი დამპყრობლები. იგი თანდათან აშენდა, განვითარდა და გამშვენიერდა, დაიბრუნა არა მარტო ქართლ-კახეთის, არამედ მთელი ამიერკავკასიის ცენტრის როლი.

ამ აყვავების ხანაში ქალაქს თავს დაატყდა უდიდესი უბედურება. 1795 წელს ირანის შაჰმა ალა-შაჰმად-ხანმა თბილისი აიღო, დაანგრია და გადაწვა. ამ დროს განადგურდა არა მარტო რიგითი შენობები, არამედ სასახლეები და სხვა საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობანი. შვიდ დღეს გაგრძელდა მტრის განუთიხავი პარაჰში ქალაქში. ვინც სიკვდილს გადაურჩა, ტყვედ წაიყვანეს. შეიძლება ითქვას, რომ ასეთი უბედურება თბილისს ჯალალედინის შემოსევის დროსაც კი არ დასტყდომია თავს. აყვავებული ქალაქი ნაცარტუტად იქცა.

ალა-შაჰმად-ხანის ლაშქარი იყო უკანასკნელი, რომლის თავდასხმაც თბილისმა განიცადა. ამის შემდეგ უცხოელს აქ მტრულად ფეხი აღარ დაუდგამს. მისი ცხეს-იმპარები კიდევ რამდენიმე წელი ემსახურა ფეოდალური საქართველოს დედაქალაქის დაცვას, შემდგომ კი, ახალ ვითარებაში, მათ დაჰკარგეს თავისი ფუნქცია.

რადგან ჩვენ საშუალება არა გვაქვს დღევანდელი თბილისის მიხედვით წარმოვიდგინოთ მისი ძველი სახე, მივმართოთ ისტორიკოს ვახუშტი ბაგრატიონს, რომელმაც დაგვიტოვა XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ქალაქის გეგმა და აღწერილობა.

ვახუშტი ქალაქს ძირითადად სამ ნაწილად წარმოგვიდგენს: პირველი კალა, მეორე — სეიდაბადი და მესამე — ისანი.

ქალაქის თავდაპირველი ნაწილი კალა გაიზარდა და მრავალჯერ იცვალა სახე. მაგრამ იგი მაინც მთავარი იყო ფეოდალური ქალაქისათვის. მას გარს ერტყა ექვსქიშკრიანი გალავანი. კალას სამხრეთის კედელი იწყებოდა ციტადელი-

დან (ნარაყალდან), გასდევდა ქედს (დღევანდელი კომკავშირის ხეივანი) და მთავრდებოდა ციხით, რომელსაც „შაჰის ტასტს“ უწოდებდნენ.

აქედან ჩრდილოეთისაკენ მიემართებოდა კედელი და გადიოდა დაახლოებით დღევანდელი პუშკინის ქუჩაზე. შემდეგ უხვევდა და ახლანდელ ბარათა-შეილის ხიდის მიდამოებში მტკვარს ებჯინებოდა. ამ ადგილიდან კედელი მდინარეს მიუყვებოდა და დღევანდელ ვახტანგ გორგასლის მოედანთან (მაშინდელი ციხის მოედანი) უერთდებოდა წაყისის წყლის (დაბა-ხანის) გაყოლებით აღმა, ბოტანიკური ბაღისაკენ მიმავალ კედელს.

ქალაქის მეორე ნაწილს სეიდბადი, ანუ ტფილისი ერქვა. იგი კალას სამხრეთ-აღმოსავლეთით ეკვროდა და დღევანდელი ბალნეოლოგიური კურორტი და აბანოების მიდამოები ეკავა. ეს უბანიც კედლით იყო შემოზღუდული.

მესამე ნაწილი იყო ისანი (დღევანდელი ავლაბარი. ეს სახელი მას .XIV საუკუნიდან შეერქვა. სიტყვა „ავლაბარი“ არაბული წარმოშობისაა და ნიშნავს სასახლის მიდამოს). იგი მდებარეობდა მტკვრის მარცხენა მხარეს. აქ, მეტეხის ტაძართან ერთად, სხვადასხვა დროის სასახლეები იდგა. კედელი და თხრილი მასაც შემოუყვებოდა. მისი ადრეფეოდალურა ხანის ნაშთი ახლაცაა შემორჩენილი.

თბილისის სასახლეებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. ამიტომ მივმართავთ ისევ ვახუშტს: „მეფემან ვახტანგ აღაშენა სასლი მშვენიერი, სრულიად სარკითა და შოოქროვილი, დიდშატერობითა, ლაქვარდითა და მარმარილოს კედლითა“. ეს იყო XVIII საუკუნის დასაწყისის სასახლე.

7. უ ჯ ა რ მ ა

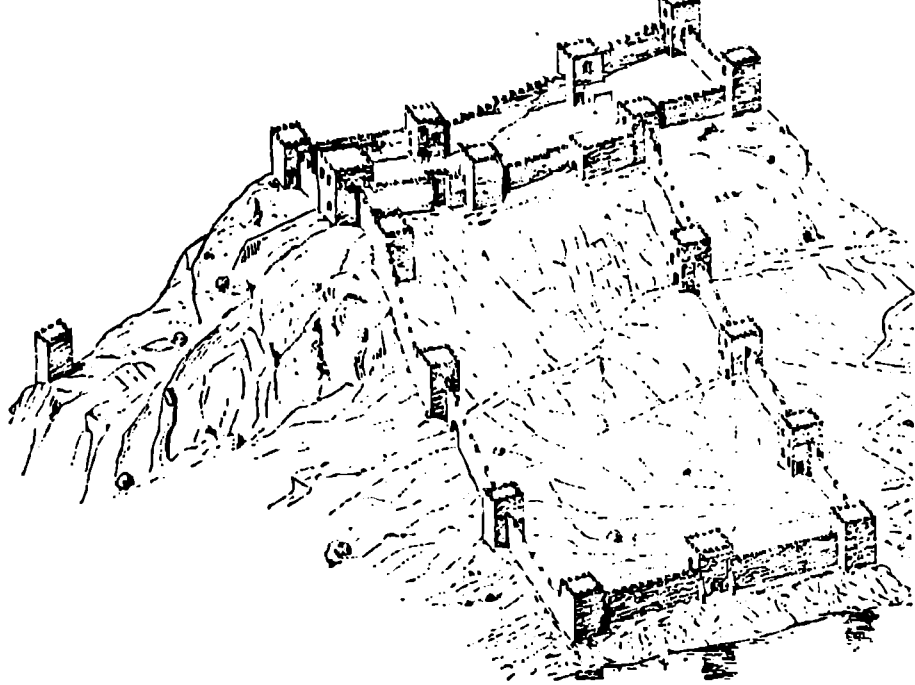
ფეოდალიზმის ჩასახვის პერიოდში საქართველოში რამდენიმე ქალაქი გაჩნდა. მათ რიგს ეკუთვნის უჯარმაც. იგი მდებარეობს მდ. იორის მარჯვენა ნაპირზე, რომლის ნანგრევებს დღესაც განციფრებაში მოჰყავს მნახველი.

ციხე მდებარეობდა მაღალ კონცხსა და მის დასავლეთ ფერდობზე. კონცხის აღმოსავლეთი ნაწილი მიუვალ პიტალო კლდეს წარმოადგენდა. სწორედ აქ იყო განლაგებული ციტადელი.

მატიანეთა ცნობით: უჯარმა წარმოშობილია III — IV საუკუნეთა მიჯნაზე. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი გადმოგვცემს: „ასფაგურ აღაშენა ციხე-ქალაქი უჯარმა“.

IV საუკუნეში მირიან მეფეს თავისი ძის რევისათვის საუფლისწულოდ კახეთი და კუხეთი მიუცია, ხოლო რეზიდენციად — უჯარმა.

ქალაქმა განსაკუთრებული აღმავლობა განიცადა V საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ვახტანგ გორგასალმა იგი თავის ერთ-ერთ რეზიდენციად აქცია. ამის თაობაზე ისტორიკოსი ჯუანშერი წერს: „ვახტანგ დაჯდა უჯარმოს, და აღაშენა იგი ნაშენებითა უზომოთა“. მემატიანე მართალი იყო, როდესაც ამბობდა, ვახტანგმა იქ „უზომო“ შენობები ააგო. მტრის შემოსევის შემთხვევაში

უჯარმა. ციხე

მეფეს ამ ნაგებობათა იმედი ჰქონია, სპარსთა მეფის — ხოსროს მოახლოებისას ვახტანგს კათალიკოსისათვის უთქვამს: „დადექ ეკლესიასა... რომელი რაბატსა შინა უჯარმოსასა აღმიშენებოეს და ვეკუ, ვითარმედ ყოველნი ქალაქნი გარემო უჯარმო იძლივნენ. რამეთუ მტკაცენი და ძლიერნი ზღუდენი აქა დავსხენით“. იქიდან წასულმა ვახტანგ მეფემ გმირული ბრძოლით ისახელა თავი, მაგრამ მოღალატისაგან მუხანათურად ნასროლმა ისარმა იგი სასიკვდილოდ დაჭრა. ველარ განიკურნა და „აღესრულა ლომი იგი ლომთა და გოლიათი გოლიათთა“ მის მიერ აგებულ უჯარმაში. შემდგომში ვახტანგის მემკვიდრეებიც უჯარმიდან მართავდნენ კახეთს. ეს იოჰანის უმეფობის ხანაზეც, მაგალითად, VI საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოს ახლად გამარჯვებული ფეოდალური წყობილების დროს გუარამ კურაპალატი განაგებდა, მას კახეთი, კუხეთი და ჰერეთი ბაკურ მეფის შვილებისათვის მიუცია.

დღეს არსებულ ნანგრევებში ქალაქის ქვედა გალავნისაგან აშკარად გამოიყოფა გრძელი მრავალგვერდა ციტადელი, კოშკებით გამაგრებული მისი გალავანი მთის რელიეფს მიჰყვებოდა, რათა მტერს ფეხის მოსაკადი ნაკლები ჰქონ-

ნოდა. ციტადელის შიგნით იდგა მცირე ზომის კარს ეკლესია, ორსართულიანი სასახლე, წყალსაცავი და სხვა დამხმარე ნაგებობები.

ჩრდილო ფერდობზე, ციტადელიდან მდინარის ნაპირამდე, ქალაქის ტერიტორია ოთხკუთხედად იყო შემოფარგლული კედლებით. გალავნის კუთხეებსა და საპასუხისმგებლო ადგილებში კოშკები იყო ჩაბენებული. ციხისა და კოშკების კედლები ყრუ იყო. ეტყობა, თავდაცვა მაღალი გალავნის ქონგურებიანი საბრძოლო ბილიკიდან და კოშკების ბანებიდან ხდებოდა. ორ ან სამსართულიან კოშკებს კარები და დიდი ხალვათი ფანჯრები მხოლოდ ეზოსკენ ჰქონდა.

ქალაქის კარი ციხის დასავლეთ ნაწილში მდებარე კოშკში იყო დატანიებული. დამხმარე კარები უნდა ყოფილიყო აღმოსავლეთით. ქალაქი წყლით შედარებით ადვილად მარაგდებოდა, რადგან ციხე მდინარის ნაპირთან მდებარეობდა. მდინარისპირა გალავნის შუაში მდგარ კოშკს დატანებული ჰქონდა კარი წყალზე ჩასასვლელად, მდინარესა და კოშკს შორის არსებული მცირე მანძილიც საგანგებო კედლებით იყო დაცული. ამას გარდა, გამორიცხული არ არის, რომ ციხეს ჰქონოდა საკუთარი წყალსადენი სასმელი წყლით.

არქიტექტურული თვალსაზრისით, უჯარმის ციხე იშვიათი გემოვნებითაა ნაგები. გალავანი და კოშკი კარგი პროპორციებითაა შერწყმული. მთლიანად ანსამბლს მონოლითური სახე აქვს.

აზაბოზის ხანაში უჯარმა, როგორც ქალაქი, დაცემის გზას ადგება. X საუკუნის დასაწყისში იგი მოქმედებდა, როგორც მხოლოდ ციხესიმაგრე. მაგრამ უკვე აღარ ყოფილა გამოსარჩევი. იქვე მახლობლად მდგარი ბოქორმა მასზე უკეთეს სიმაგრედ ითვლებოდა. მაგალითად. 914 წელს. როდესაც არაბთა ამირა აბულ-კასიმი მოსულა დიდძალი ჯარით, უპირველეს ყოვლისა, უჯარმას მოედგო. ციხეს, თურმე, მხოლოდ სამასი კაცი იცავდა. ცხადია, მეომართა მცირერიცხოვანი რაზმი ვერას გახდებოდა არაბთა დიდძალი ჯარის წინააღმდეგ. მიუხედავად ამისა, წინააღმდეგობა რამდენიმე დღეს გაგრძელებულა. როდესაც დაოწმუნებულან მაშველი არსაიდან მოდიოდა. ერთ ღამეს მეციხოვნეებს თვითონ დაუკლიათ ციხე. მტერსაც არ დაუყოვნებია: ციხეში შესულა და მისი კედლები დაუზარევია. მიუხედავად ამისა, ციხე მალე აღუდგენიათ და საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის პროცესში მას მაინც საკმაო წონა ჰქონია. კახეთის ქორეპისკოპოსის ძმამ იგი აფხაზთა მეფეს — გიორგის გადასცა.

მომდევნო საუკუნეებში უჯარმა ქვეყნის ცხოვრებაში უკვე ნაკლებად მონაწილეობდა და არსებობას განაგრძობდა, როგორც მცირე მასშტაბის დასახლებული პუნქტი.

8. ახალციხე

სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ქალაქს ახალციხე წარმოადგენდა. მის წარმოშობაზე უშუალო ცნობები არ დარჩენილა, მაგრამ მისი არსებობა სავარაუდოა IX საუკუნიდან. ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი

წერს. რომ მას, შესაძლოა, ადრე „ლომისა“ ერქვას. ყოველ შემთხვევაში XI საუკუნიდან იგი მნიშვნელოვანი პუნქტია. ხოლო XII — XIII საუკუნეების მიჯნაზე, თამარის ხანაში, ახალციხის მფლობელ თორელებს, განსაკუთრებით კი, შალვასა და ივანეს თვალსაჩინო ადგილი უჭირავთ საქართველოს ცხოვრებაში.

ახალციხე XIV საუკუნეში გადადის სამცხეში გაბატონებულ ჯაყელთა საგვარეულო ხელში. იგი იქცა მათ რეზიდენციად და ამ მხარის ცენტრად. აქ რამდენიმე გზა იყრის თავს. ასეთი მოხერხებული მდებარეობა მას დიდ უპირატესობას აძლევდა. ეს მდიდარი მხარე მუდამ იყო მტრების სამიზნე, მაგრამ განსაკუთრებული ავებელობა იწყება XIII ს. მეორე ნახევრიდან, მონღოლთა ბატონობის ხანაში. ყოველივე ამას ემატება ახლად გაჩენილი ძლიერი მეზობლის — თურქეთის შემოტევები. საუკუნის განმავლობაში მესხებმა მრავალი დიდი ბრძოლა გადაიტანეს, მაგრამ დამოუკიდებლობა მაინც ვერ შეინარჩუნეს. XVI საუკუნის ბოლოს დაქუცმაცებულ, დასუსტებულ საქართველოს სამცხე-საათაბაგო ჩამოგლიჯეს. ათაბაგის ადგილი 1628 წლიდან სულთანის მოხელემ — ფაშამ დაიკურა. სამშობლოს მოწყვეტილი ეს მხარე საქართველოს მხოლოდ ორასი წლის შემდეგ — 1828 წელს დაუბრუნდა.

ახალციხე მდებარეობს მდ. ფოცხოვის ნაპირას. ქალაქს ალბათ კლდოვანი პლატოს მიმდებარე ტერიტორია ეკავა. მაგრამ მისგან მცირე რამ გადარჩენილა. თვით პლატოზე ციტადელი ყოფილა განლაგებული. თავდაპირველი სახით თითქმის არც ერთ ნაგებობას არ მოუღწევია, მაგრამ მიუხედავად ასეთი დაზიანებისა, იგი დღესაც დიდ შთაბეჭდილებას ტოვებს მნახველზე.

ახალციხეს ფაქტიურად ორი ცხოვრება ჰქონდა. ერთი, როდესაც მას ქართველები აშენებდნენ და განაგებდნენ, ხოლო მეორე — როცა ფაშები ბატონობდნენ. ამ უკანასკნელთა მშენებლობის აშკარა ნაშთებია მეჩეთი, მინარეთი და ორსართულიანი შენობა.

ციხე ძალიან რთული რელიეფის მქონე კლდოვან გორაზე დგას. ამიტომ მისი მოხაზულობა ასევე რთული და არასწორია. აქ ყოფილა ერთმანეთისაგან კედლებით გამოყოფილი რამდენიმე ეზო, რომელთაც დიდი ან პატარა კარი აკავშირებდათ. გალავნის სიმაღლეს განსაზღვრავდა საშიშროება. თუ გარედან კლდეზე ამოსვლა შეუძლებოდა ადვილად, მაშინ გალავანს მაღალსა და სქელს აკეთებდნენ, ხოლო თუ ძნელი მისადგომი იყო, — დაბალსა და თხელს.

გალავანზე თითქმის ყველგან ჩანს სათოფეები და ზოგან საზარბაზნეებიც, მაგრამ ისინი იმდენჯერაა გადაკეთებული, რომ ძნელია ერთიანი სისტემის დადგენა. 200 წლის განმავლობაში ცოტა ცვლილებები როდი შეუტანია ქალაქის გარეგან სახეში იქ მდგარ თათრების ჯარს.

გორაზე მდგარი ციხე, ცხადია უწყლო იქნებოდა. ამიტომაც ციხიდან მდინარეზე გაუყვანიათ საკმაოდ დიდი ზომის გვირაბი. ამას გარდა, არის სხვა გვირაბებიც, რომელთაც მოულოდნელი თავდასხმებისათვის იყენებდნენ.

ციხისა და ქალაქის ტერიტორიაზე მდგარი ნაგებობები რომ არაერთხელ

დანგრეულა, ამას აშკარად მოწმობს ციხის კედლები; თითქმის ყველგან ჩანს ტაძრებისა და სხვა ნაგებობათა ფრაგმენტები, რომლის საშენ მასალად გამოყენებულია ჩუქურთმიანი და წარწერიანი ქვები. ასევე, მეტად საინტერესო ფრაგმენტებია ჩაყოლებული ციხის გარეთ მდგარი გვიანა დროის ეკლესიის კედლებში და ე. წ. რაბათში — დიდი ზომის აბანოს კედლებში.

როგორც აღვნიშნეთ, ქალაქსა და მის ციხეს მტრის არაერთი დატყემა უგემნია, ამის საილუსტრაციოდ მხოლოდ რამდენიმე ცნობას მოვიყვანთ.

მემათიანეს აღნიშნული აქვს, რომ 1416 წელს „თურქთა ახალციხე ამოსწყვდეს“. რა ლაქონიურადაა ნათქვამი. მაგრამ ამ სამი სიტყვის მიღმა რამდენი უბედურება იმალება. ვინ იცის, თურქებმა რამდენის სიცოცხლე დააბნელეს, რამდენი უდანაშაულო ბავშვი და მოხუცი შეიწირეს და რამდენი ტყვედ წაასხეს. ამასაც არ დაჯერდნენ, 1444 წელს ახალციხეს ჯეჰანშაჰი შემოესია, მაგრამ დამცველებს ვერაფერი დააკლო და განდევნილ იქნა. ცოტა ხნის შემდეგ კვლავ ირანელები დაიძრნენ. მოახრეს სამცხე და „მოადგეს ციხეს ახალციხესა, ბრძოდეს დიდხანს და ვერღარა დაუდგნა სიმაგრემან, გატეხეს და დაწვეს ქალაქი და დაიპყრეს ხელთა მესხნი და დარბაისელნი ციხოვანნი“.

მას შემდეგ, რაც ოსმალთ ახალციხე ხელთ იგდეს, მის აღდგენა-გამაგრებაზე დაიწყეს ზრუნვა. ერთი მემათიანეს ცნობით. ახალციხე „აღაშენეს ურუმთა“ 1587 წელს. ცხადია, აქ რესტავრაცია იგულისხმება და არა ახლად აგება.

ქართველი მოსახლეობა ახალციხეში, მიუხედავად გარკვეული ასიმილაციისა, მაინც საკმაოდ იყო და აშკარად თუ მალულად ქართველობას ინარჩუნებდა. დღეს განასლებული, აღორძინებული ახალციხე დღია და ვრცელი. მისი მხოლოდ ერთი უბანი უკვია ძველი ქალაქისა და ციხის ნანგრევებს.

9. ახალქალაქი

ჯავახეთის ახალქალაქის წარმოშობა მიეკუთვნება შუაფეოდალურ ხანაში „ახალქალაქებს“ გაჩენის ეპოქას. IX — X საუკუნეებში იგი უკვე შესამჩნევი პუნქტი უნდა ყოფილიყო. მიუხედავად ამისა, მას ზღუდე დიდხანს არ ჰქონია. იგი განსაკუთრებულ პირობებში აუგიათ.

როცა XI საუკუნის ორმოციან წლებში ბაგრატ IV და კლდეკარის ერისთავს — ლიპარიტს შორის ბრძოლამ მეტად მწვავე ხასიათი მიიღო. ლიპარიტის მომხრეებს — ფარსმან თმოგველსა და თუხარისის ერისთავს — ბეშქენ ჯაყელს დაუწყიათ ახალქალაქის ზღუდის შენება. გრანდიოზული მშენებლობა საკმაოდ დიდხანს გაგრძელდებოდა.

მემათიანეთა ცნობით, სელჯუქთა პირველი შემოსევისას. 1065 წელს. ყველაზე მეტად ახალქალაქი დაზარალებულა. ალყაშემორტყმული მესხები ძლიერ წინააღმდეგობას უწევდნენ მოზღვავებულ მტერს. თუმცა ქალაქი-ციხის შენება ჯერ კიდევ არ იყო დამთავრებული, სამი დღე მედვრად იცავდნენ ქალაქს. შემდეგ კი, როცა შეამჩნიეს, დაუშთავრებული კედლები საცაა უმტყუნებდნენ, ცი-

ხიდან გამოვიდნენ და ხელჩართულ უთანასწორო ბრძოლაში შეკედნენ მოძალადეებს. ქალაქში შეჭრილმა გამარჯვებულმა მტერმა არ დაინდო დიდი და პატარა. „შვილება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“ — გადმრგვეცემენ ისტორიკოსები. ქალაქი ძალიან მდიდარი ყოფილა. მტერმა არა მარტო უამრავი ტყვე წაასხა, არამედ დიდი ვანძიც წაიღო.

ნაქალაქარი ახალქალაქი მდებარეობს ჯავახეთის მტკვრისა და ახალქალაქის წყლის შესართავთან. გრძელი სამკუთხედის ფორმის პლატოზე. განლაგებული ყოფილა ქალაქი ციტადელით. ირგვლივ შემოვლებელი ჰქონია ქვის მაღალი და სქელი კედელი, რომელიც მდინარის ციხაო ნაპირებს მიუყვებოდა. ესა სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მოდიოდა და მთავარი ქიშკარიც სწორედ ამ მხარეს ყოფილა. ასეთ დიდ პერიმეტრზე სხვა შესასვლელებიც იქნებოდა. მაგრამ მათი კვალი არ შემჩნევა.

ქალაქის ციტადელი აღმოსავლეთით მდებარეობდა და მთლიანად კეტავდა პლატოს სამხრეთიდან ჩრდილო ნაპირამდე. სამშვილდის მსგავსად. აქაც იგივე მეთოდია გამოყენებული — ქალაქის მთავარ მისადგომებთან მტკიცე სიმაგრეა აღმართული.

ციტადელს სწორი ოთხკუთხა გეგმა ჰქონია. ამჟამად იგი ძალიანაა დაზარალებული და ამიტომ მისი თავდაპირველი სახიდან ბევრი რამ გაურკვეველი რჩება. ციხის კედლების სიგანე საშუალოდ 2,5 მ უდრიდა. ხოლო სიმაღლე ათამდე აღწევდა. ასეთი სქელი და მაღალი კედელი მტრისათვის მეტად ძნელი გადასალახი იქნებოდა. კუთხეებში და მათ შუა ჩამატებულია კოშკები. კედლებთან ნახევარწრივ გამოწეული ეს კოშკები მთელი ფრონტის კონტროლის საშუალებას იძლეოდა. კოშკები და კედლები კარგად თლილი ქვითაა მოპირკეთებული.

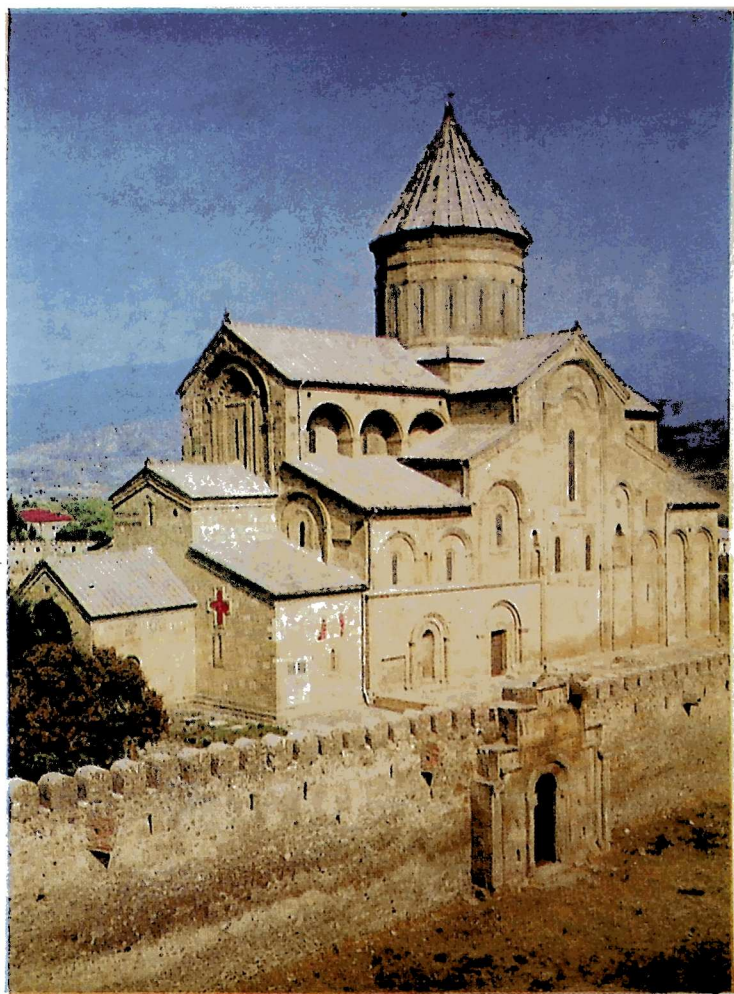
უფრო დიდი კოშკები აღმოსავლეთითაა განლაგებული. რომელთაგან ყველაზე დიდია ჩრდილო-აღმოსავლეთის. შემორჩენილია მისი ხუთი სართული: პირველი სართული ყრუა, მეორესა და მესამეს თიხა. მცირე ზომის სარკმელი აქვს. მეოთხეს — ორი. საერთოდ. ფორმით ყველა კოშკი ეროვნარია. განსხვავებაა სართულების მიხედვით სარკმლებსა და კარების განლაგებაში. დასავლეთის კედელში ჩართული ორი კოშკიდან ერთ-ერთში, ქვემოთ. წყალსაცავი ყოფილა.

წყლის ამოქანვა კი ზედა სართულის იატაკში დატანებული მცირე ხვრელიდან ხდებოდა.

ციხე ბევრჯერ გადაუკეთებიათ. ერთ-ერთი ასეთი გადაკეთების დროს დასავლეთიდან დიდი ფართობი შემოუერთებიათ. სამხრეთით სასახლის ტიპის მოზრდილი შენობა მდგარა. სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები ყოფილა დასავლეთითაც.

ძველსა და ახალ ციხეს სამხრეთით ვრცელი ეზო ემიჯნება. ამჟამად არ შემჩნევა იყო თუ არა იგი შუაზე გაყოფილი, მაგრამ უდავოა. მისი დასავლეთი ნაწილი საეპიტროდ იქნებოდა გამოიხსნული.

ქალაქის ტერიტორია მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული, მთელი ფართობი

მცხეთა. სვეტიცხოველი გალავნით

უფლისციხე. დარბაზი სამხრეთ
მონაკვეთში

უფლისციხე. ხედი სამხრეთიდან

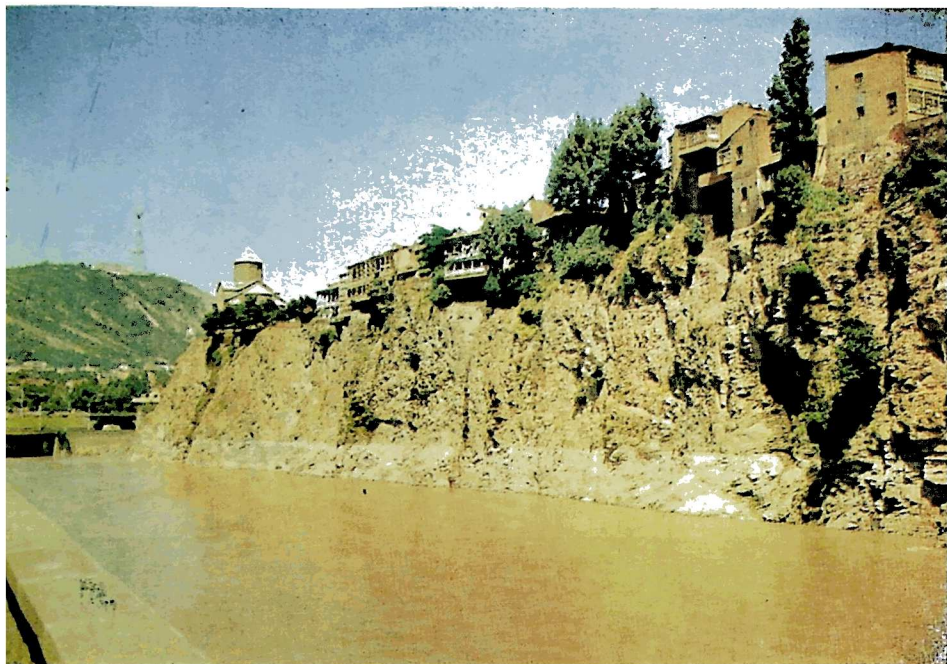

სოქალაქეი. ნაქალაქარი სამხრეთიდან

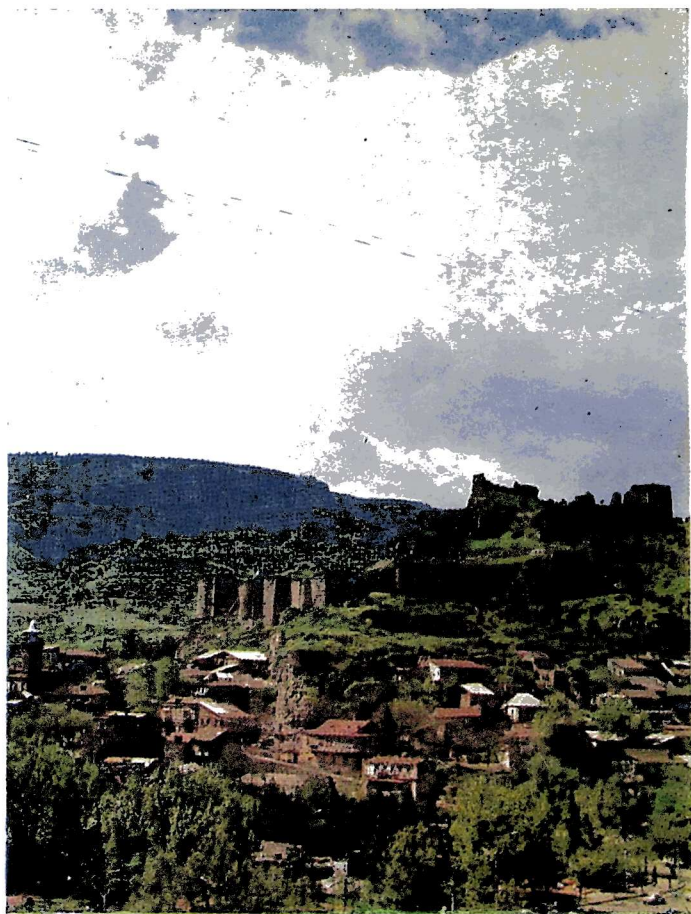

სოქალაქეი. აღმოსავლეთი შონაქეთი

თბილისი. მეტეხი

თბილისი. ნარიყა

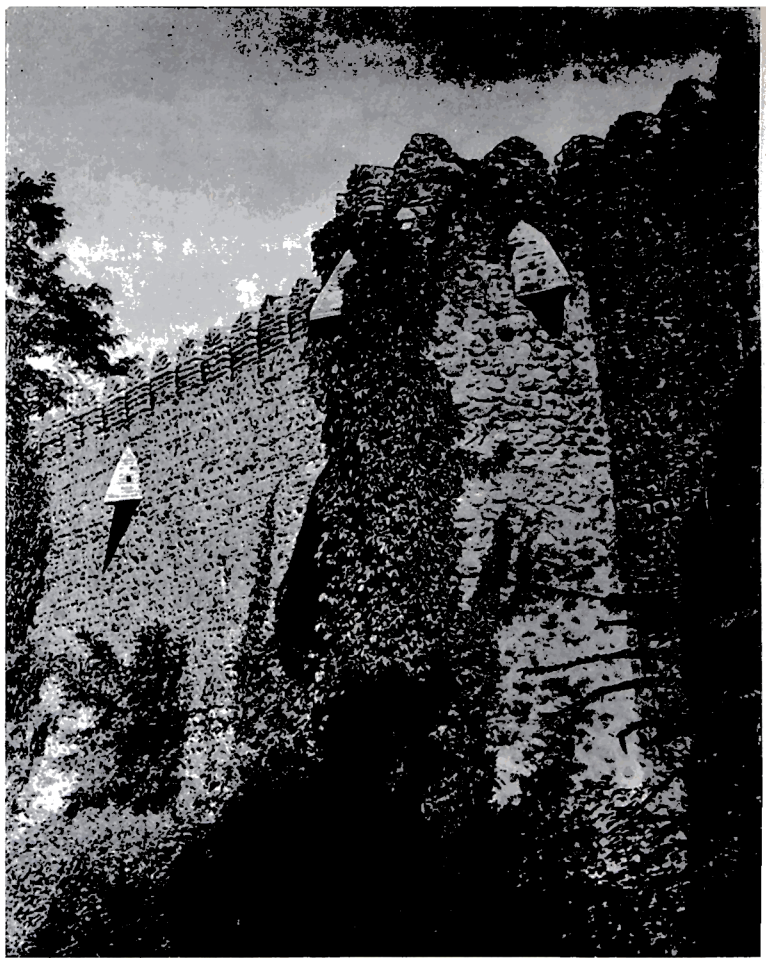
გორის ციხე სამხრეთ-დასავლეთიდან

გორი. ციხე დასავლეთიდან

თელავი, „ბატონის ციხე“. ჩრდ. გალავნის დეტალი

თელავი. „ბატონის ციხე“. ჩრდ. გალავნის ცენტრალური ნაწილი

პრემი. ნაკლავარი ჩრდილო-დასავლეთიდან

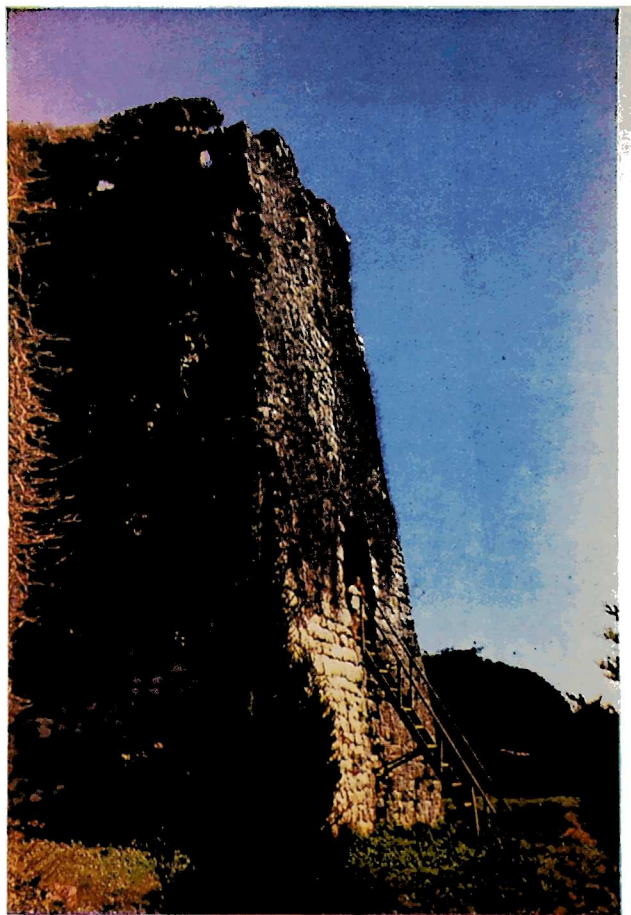
გ.გ.მ. ციხე-სიმალი ღმრთისმშობლის სახელისაგან

დარიალი. ციხე ჩრდილოეთიდან

ბებრისციხე ჩრდილოეთიდან

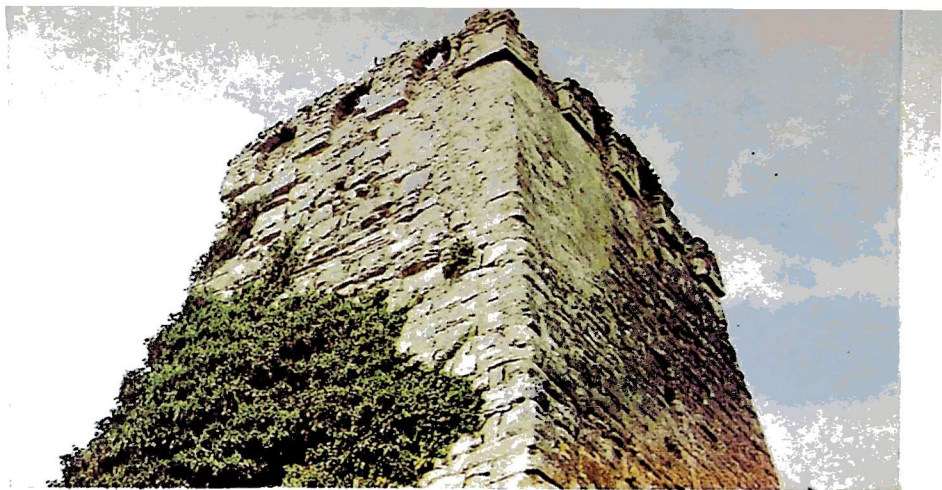
შხეფი, ციხის მთავარი კოშკი

პაქვინჯი. ციხე ჩრდილოეთიდან

პაქვინჯი. ციტადელი შიგნიდან

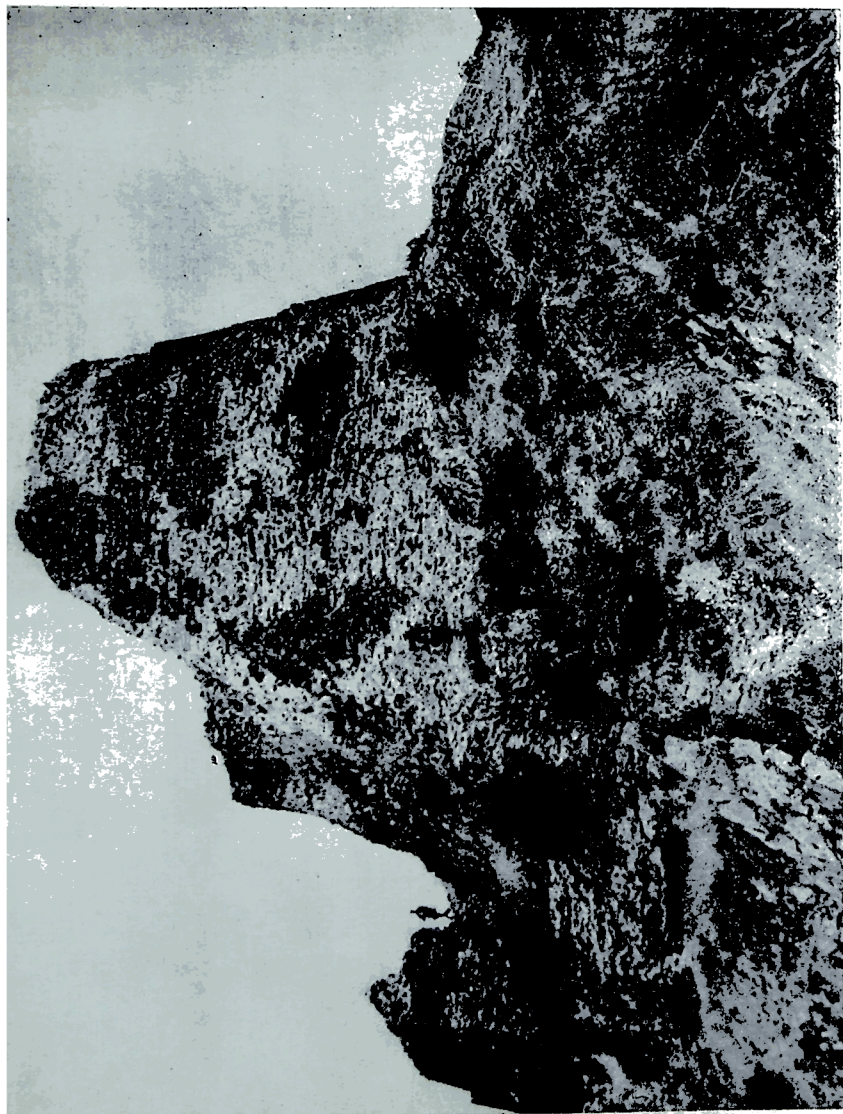

ხერთვისი. ციხის საერთო ხედი

ქაქვიწყი. კოშკის დეტალი

აბჯენი. ციხის საკრთო ხედი

ნანგრევებითაა მოფენილი. გამოირჩევა ერთი მცირე და ერთი საშუალო ზომის ეკლესიათა საძირკვლები.

შუა საუკუნეებში ახალქალაქი სხვა ქალაქების ბედს იზიარებდა — ხან აყვავებას განიცდიდა ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიური სიძლიერის დროს და, ხან შემოსეულ მტერთა სათარეშო ასპარეზად იქცეოდა ხოლმე. XVI საუკუნის ბოლოდან იგი მთელ სამხრეთ საქართველოსთან ერთად ოსმალეთმა მიიტაცა. ორას წელზე მეტი ხნის განმავლობაში ქალაქმა ბევრი ცვლილება განიცადა. ძველი შენობები ინგრეოდა, მათ ადგილს მუსლამანთათვის დამახასიათებელი ახალი ნაგებობანი იკავებდა. საკმაოდ საფუძვლიანად გადაუქეთებიათ ციხე, კოშკებს კი დღესაც კარგად ემჩნევა რადიკალური გადაკეთების კვალი.

ახალქალაქის დაბრუნების რეალური შესაძლებლობა იყო XVIII საუკუნის 70-იან წლებში, როდესაც გარს მოადგნენ მეფე ერეკლესა და სოლომონის შეერთებული ჯარები, მაგრამ ამ საქმის დაგვირგვინებას ხელა შეუშალა სოლომონ მეფის ავადმყოფობამ.

ახალქალაქი თავის სამშობლოს მხოლოდ XIX საუკუნის პირველ მესამედში უბრუნდება.

10. ბო რ ი

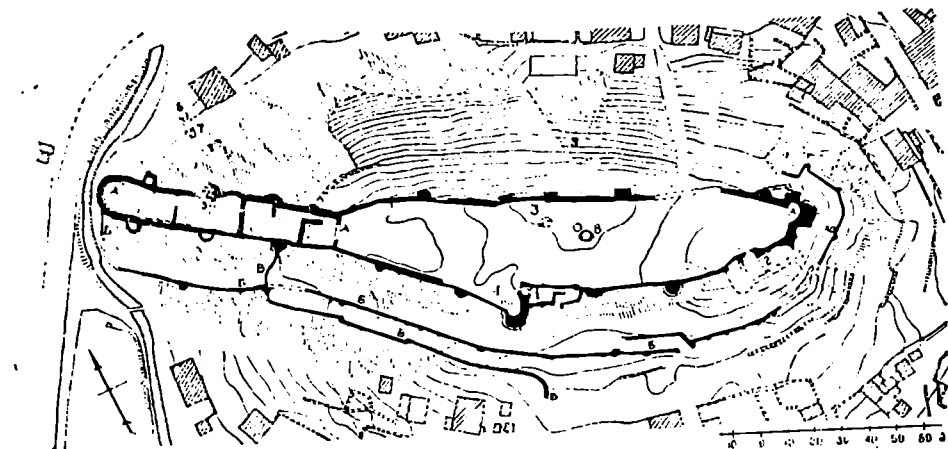
ქალაქი გორი მდებარეობს ქართლის გულში, საქართველოს მთავარ არტერიასზე. ძველთაგანვე აქ თავს იყრიდა არა მარტო დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან, არამედ ჩრდილოეთიდან დიდსა და პატარა ლიახვზე. მდ. მეჯუღაზე გამავალი გზები და სამხრეთიდან ტანას ხეობით მომავალი გზა. გორის მიდამოები მცირედაა გაშლილი, მაგრამ თვით ციხესა და ქალაქს საფუძველი ჩაეყარა სწორედ იმ კლდოვან გორაკზე, რომელიც ტაფობის შუაზეა აღმართული. აქედან კარგად ჩანდა შორიდან მომავალი გზები და მტერა ძნელად თუ მიეპარებოდა მას.

გორის ციხის ნანგრევებზე სხვადასხვა დროის მრავალი ფენა განირჩევა. მაგრამ თვით ძველი ქალაქის კვალი თითქმის მთლად წაშლილია ახალ კანაშენიანებით.

გორის ადრეული ხანის ისტორიაზე არაფერს ამბობენ. მაგრამ 1946 წელს ჩრდილოეთის ფერდობის ჩამოხვევაზე ისტორიის ერთი მეტად საყურადღებო ფურცელი გადაგვიშალა: გამოჩნდა ანტიკური ხანის კედლის შესანიშნავი წყობა, რომელიც ანალოგიას პოულობს აღმოსავლეთ საქართველოს ისეთ ციხე-ქალაქებთან. როგორცაა ბაგინეთი, წიწამური და სხვ. მათთან ერთად, ისიც შეიძლება ჩვენ წელთაღრიცხვამდე პირველი ათასეულის ბოლო საუკუნეებით დათარიღდეს.

ამჟამად გორის ციხისაგან დარჩენილია ის, რაც საუკუნეების უკუღმარაობასა და 1920 წლის მიწისძვრას გადაურჩა — ციხის მცირე ფრაგმენტები.

ციხის კედლები გორაკის რელიეფს მიჰყვება, რის გამოც მას უსწორო

გორი. ციხის გეგმა

ფორმა აქვს. გეგმა დაგრძელებულია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე. მდინარე ლიხვი, რომელიც ახლა კარგა მოშორებით მიედინება, წინათ გორაკს აღმოსავლეთის მხარეს ჩაუდიოდა. სწორედ ეს ბუნებრივად ხელსაყრელი მომენტი გამოუყენებიათ მარჯვედ მშენებლებსა და სიმაგრის კედლები მდინარემდე ჩამოუყვანიათ. ასეა ნაჩვენები გორის ციხე იტალიელი მისიონერის კრიისტეფორე კასტელის მიერ 1633 წელს შესრულებულ ნახატზე.

უკანასკნელმა მიწისძვრამ განსაკუთრებით დააზიანა გორაკის თხემზე მდებარე კედლები; ზედა ნაწილი არ შემორჩენილა, გადარჩენილი სქელი კედლების ნაწილები ყრუა, ეტყობა, საბრძოლო ელემენტები ზედა ნაწილში ყოფილა განლაგებული.

უკეთაა შენახული დასავლეთის ფერდობზე მდებარე ნაწილი, რომელსაც, ადგილობრივ, „ცხრაკარას“ ეძახიან. მიუხედავად დაზიანებისა, მაინც ხერხდება ზოგი რამის აღდგენა XIX საუკუნის დასაწყისში შედგენილი გეგმის მიხედვით.

„ცხრაკარას“ კედლები, რომელთა სიგანე 12 — 13 მეტრია და ექვსი განივი კედლითაა გადაღობილი, მდინარისკენ ეშვება და იქ ნახევარწრედ უერთდება. ამ ცალკული მონაკვეთების ურთიერთკავშირი ხერხდება თითქმის ჭვარელინად განლაგებული გასასვლელებით. ასეთი სისტემის კედლების გადალახვა მტრისათვის საკმაოდ ძნელი იქნებოდა. რაკი ამ მონაკვეთზე დიდი დამართი იყო, ზოგან კიბეებიც გაუკეთებიათ. შიდა საფეხურები გარეთა განიერ კედლებსაც მიუყვებოდა. ციხის სამხრეთის კედელი გამაგრებული ყოფილა ორი კოშკითა და ერთი ბურჯით, კოშკები ორსართულიანია. პირველი სართული საცხოვრებლად ყოფილა განკუთვნილი, მეორე — ძირითადად თავდაცვას ემსახურებო-

და, მაგრამ საცხოვრებლადაც გამოდგებოდა. მეორე სართულის ზემოთ საბრძოლო ქონგურებიანი ბანია.

ძველი ჩანახატების მიხედვით ქონგურები ციხის კედლებსაც მთელ პერიმეტრზე შემოუყვებოდა. ქონგურების ქვემო კედლებს შიგნიდან საბრძოლო ბილიკი მიჰყვებოდა. იმავე დონეზე კედლებში განლაგებული ყოფილა სათოფეები, საზარბაზნეები და სალოდეები.

„ცხრაკარას“, გარდა იმისა, რომ თავდაცვისათვის მოხერხებული მდებარეობა ჰქონია, ენიჭებოდა მეტად მნიშვნელოვანი ფუნქციაც, ეს იყო გორის ციხის წყლით მომარაგების საკითხი. ციხის ბოლოდან მდინარეზე ჩადიოდა გვირაბი. საჭიროების მიხედვით, წყალს ინახავდნენ აგრეთვე „ცხრაკარას“ უკანასკნელ მონაკვეთში მდებარე აუზში და ზემოთ, ციტადელის შუაში მოწყობილ წყალსაცავში.

ადრეულ პერიოდში ციხეში შესასვლელი სად ჰქონიათ არ ჩანს, XVII — XVIII საუკუნეებში კი ჰიშვარი ციტადელის სამხრეთი კედლის ცენტრში იყო მოთავსებული. აქ მდგარი კოშკისაგან გადარჩენილია მხოლოდ კამაროვანი გასასვლელი.

ციტადელის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდგარა მცირე ზომის ეკლესია. სამწუხაროდ, 1920 წლის მიწისძვრის შემდეგ მისგან მხოლოდ მცირე ნაწილი გადარჩა. დასავლეთიდან ეკლესიისაკენ მიემართებოდა კიბე, რომელიც ციხის ზედა ეზოს დიდი თალით უკავშირდებოდა. ნაწილობრივ დახურული ეს კიბე შესაძლოა, ციხისათვის დამატებით გასასვლელს წარმოადგენდა.

გორის ციხეს უვლიდა მეორე კედელიც, რომელიც ციტადელიდან მოშორებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, საკმაოდ დიდ ტერიტორიას ფარავდა.

ისტორიულ წყაროებში გორი პირველად VII საუკუნის პირველი ნახევრის ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება. როგორც გადმოცემა მოწმობს, სტეფანოზ ერისმთავრის შვილმა—არჩილმა მეშვიდრეობით მიღებული განძის ნაწილი გორში ჩაფლა. ისტორიკოს ჯუანშერის მიხედვით, ამ სამალავს „ტონთიო“ ეწოდებოდა, რაც „ოქროს მთას“ ნიშნავს.

ზოგიერთი ისტორიული წყარო ქალაქ გორის დაარსებას დავით აღმაშენებელს მიაწერს, რაც XII საუკუნის დამდეგს უნდა მომხდარიყო.

ქალაქ გორზე შედარებით მეტი ცნობები მოგვეპოვება XIII საუკუნის ბოლოდან. მონღოლებთან ბრძოლით დასუსტებულ საქართველოს კავკასიის მთების გაღმა ბინადარი ოსებიც გაუთამამდნენ, შემოესივნენ და გორი აიღეს. მიუხედავად იმისა, რომ ქართველებმა არაერთხელ შეუტყეს, მონღოლთა დახმარებით ოსები კარგა ხნით დაშკვიდრნენ გორში. მათი განდევნა გორიდან შეძლო გიორგი ბრწყინვალემ XIV საუკუნის 20-იან წლებში. ამ ძლიერი ციხე-ქალაქის აღება მხოლოდ სამი წლის ალყის შემდეგ მოხერხდა.

ამის შემდეგ თითქმის საუკუნენახევრის განმავლობაში გორზე არავითარი ცნობა არა გვაქვს. 1474 წელს გორი ნახა სპარსეთში მიმავალმა ვენეციელმა კონტარინიმ. მისი თქმით, აქ ხის ციხე მდგარა. ეტყობა, ამ ხნის განმავლობაში

ძველი ციხე მტერს დაუნგრევია და ქართველებს დროებით ხის ციხე აუშენებიათ.

იმავ ხანებში საქართველოს დიდი ჯარით შემოესია ირანის მბრძანებელი უზუნ-ჰასანი, რომელმაც აიღო თბილისი და გორი. 1479 წელს კი ახლად გამეფებულმა კონსტანტინე II სხვა ციხეებთან ერთად გორიც დაიბრუნა და ყველგან თავისი მეციხოვნეები ჩააყენა.

კონსტანტინეს სიკვდილის შემდეგ ქართლში მეფობდა სუსტი ნებისყოფის დავით X. იმერეთის მეფე ალექსანდრემ მოინდომა შექმნილი ვითარება დასაჯლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს გასაერთიანებლად გამოეყენებინა. ამ მიზნით 1509 წელს იგი ქართლში გადმოვიდა და პირველ რიგში გორი აიღო, მაგრამ შემდგომი წინსვლა აღარ დასცალდა; იმერეთს ოსმალები შეესივნენ და ალექსანდრე იძულებული შეიქმნა უკან გაბრუნებულიყო. დავითმა გორი დაიბრუნა.

იმავ საუკუნის შუა ხანებში საქართველოს რამდენჯერმე შემოესია შაჰთამაზი, ღალატით დაიპყრო თბილისი, მაგრამ გორის აღება, რომელიც ამ დროს ქართველ მეფეთა მთავარ დასაყრდენს წარმოადგენდა, ვერ შეძლო. მხოლოდ მეოთხედ შემოსევის დროს მოახერხა შაჰთამაზმა გორის აღება, მაგრამ ისიც მცირე ხნით. ახლად გამეფებული სიმონი მამამისივით გორიდან ხელმძღვანელობდა სამშობლოს დაცვის საქმეს, გორი კვლავ ქართლის ცენტრი გაჩდა.

მომდევნო წლებში, როდესაც ოსმალებსა და სპარსელებს შორის ბრძოლაში ოსმალებმა გაიმარჯვეს, მათ საქართველოს მიტაცებაც განიზრახეს, ლალა-ფაშამ ეს ნაწილობრივ განახორციელა კიდეც. ამის შესახებ მემკთიანე წერს: „ოსმალთა დაიპყრეს ქართლი და ჰყვეს ტფილისი საფაშოდ, გორი აღაშენეს და ჰყვეს სანჯახად“. შემდგომში სხვებმა და, განსაკუთრებით, ქართველობის შენარჩუნებისათვის მეგრძოლმა სიმონ I, რომელიც ირანის ტყვეობიდან საგანგებოდ ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად გაათავისუფლეს, რამდენჯერმე უშედეგოდ სცადა ციხის აღება. მან ალყა შემოარტყა გორს და ცხრა თვე არ მოუხსნია. ციხის დამცველებს საკმაოდ უჭირდათ, მაგრამ მაინც არ ნებდებოდნენ. ბოლოს მეფემ ხერხი იხმარა. იწყებოდა მარხვა, ოსმალებმა იცოდნენ, რომ ასეთ დროს ქართველები ომს ერიდებოდნენ. მეფემ რამდენიმე თავადს უბრძანა ციხის ახლომახლო კიბეები მოეშადებინათ. ერთ უმთვარო ღამეს მეომრები უხმოდ შემოერთყნენ ციხეს, მიაღვეს კიბეები, გადაეშენენ ციხეში და ხელჩართული ბრძოლით მუსრი გაავლეს ციხის გარნიზონს.

კარგა ხნის შემდეგ, XVII საუკუნის დასაწყისში გორი კვლავ ქვეყნის ცენტრი ხდება, როდესაც ოსმალეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად შაჰ-აბასმა დახმარება სთხოვა საქართველოს და მისგან უარი მიიღო, იგი შემოესია ქვეყანას. ქართლისა და კახეთის მეფეებმა წინააღმდეგობის გაწევა უაზრობად ჩათვალეს, გაეცალნენ და იმერეთში გადავიდნენ. შაჰ-აბასმა დაიპყრო ქვეყანა და გორს დაღვა. შემდეგ ნაძარცვითა და ტყვეებით დატვირთული უკანვე გაბრუნდა.

ამ დროს გორის ციხე საკმაოდ დაზიანებულია. საქართველოში მეფედ ახლად განწესებულმა გამამჰალიანებულმა როსტომმა მაშინვე შეაფასა გორის სტრატეგიული მნიშვნელობა და დაიწყო მისი აღდგენა. მემკვიდრეობითა სიტყვით, როსტომმა „ოც დღეში“ (სხვა ცნობით კი 40 დღეში) აღადგინა ციხე. ოც ან ორმოც დღეში ასეთი დიდი ციხის თითქმის ხელახლა აგება ძნელი დასაჯერებელია. მაგრამ ფაქტია, რომ მან სწრაფად ააგო ციხე, რომელიც შემდგომში ძლიერ ციხედ ითვლებოდა. შემორჩენილია გორის ციხის ნახატი, რომელიც როსტომმა გორში მცხოვრებ ერთ-ერთ მისიონერს — ქრისტეფორე კასტელს დაახატინა. ამ ნახატიდან ირკვევა, რომ დღეს არსებული ციხის მეტი ნაწილი სწორედ როსტომის დროს არის აგებული.

კასტელის ნახატი პირველია ჩვენამდე მოღწეულ საქართველოს ციხეთა ამსახველ ნახატებს შორის. იგი მრავალმხრივ ლინტერესოა. მაშინ წესად ყოფილა ციხეებზე დროშების აღმართვა, რაც თავისთავად ადასტურებს ისტორიულ წყაროთა ცნობებს. კერძოდ, კასტელის ნახატის მიხედვით გორის ციხეზე ოთხი დროშა ფრიალებს. ერთი ყველაზე დიდი, აღმართულია ციტადელის დასავლეთ ბოლოზე, მეორე, უფრო მცირე, — აღმოსავლეთით, ხოლო ორი — „ცხრაკარას“ კედლებზე. ციხის ფერდობზე დახატულია ბანაკი, შუბებით შეიარაღებული ცხენოსნები და სხვ. იქვე ნაჩვენებია ერთ და ორსართულიანი სახლებიც.

გორის ციხე როსტომისათვის ერთ-ერთი მთავარი დასაყრდენი ყოფილა და იუენებდა როგორც გარეშე, ისე შინაური მტრების დასათრგუნავად, ამასთანავე, საჭიროების შემთხვევაში, საპყრობილედაც. მაგალითად, როდესაც მან ქაიხოსრო ბარათაშვილი დასაჯა, მისი შვილები გორის ციხეში დაამწყვდია.

გორის ციხეს მარტო მაგარი კედლები კი არ ჰქონია, იგი ზარბაზნებითაც ყოფილა შეიარაღებული. ერთხელ, აჯანყებული ნოდარ ციციშვილი მძოვრეთის ციხეში გამაგრებულა, როცა მეფემ ალყითაც ვერ მოახერხა ციხის აღება, გორის ციხიდან მოატანინა ზარბაზნები და აჯანყებულებიც იძულებულნი გამზდარიან დანებებულებიყვნენ.

გორის ციხეში შეფარებულნი თავს შედარებით არხეინად გრძნობდნენ. როცა კახეთის მეფე თეიმურაზმა განიზრახა არაგვის ერისთავთან ერთად თავს დასხმოდა ცხირეთში მყოფ მეფეს, ამ უკანასკნელმა კი მოასწრო გორის ციხეში შეკეტვა, თეიმურაზმა მისი აღება უიმედოდ ჩათვალა და უკან გაბრუნდა.

ფრანგი მოგზაურის ჟან შარდენის ცნობით, XVII საუკუნის 70-იან წლებში გორში თურმე მდიდარი ვაჭრები ცხოვრობდნენ, ციხეში კი ასაკიანი გარნიზონი მდგარა, მუდმივად ასი კაცის ციხეში ყოლა იმდროისათვის არცთუ ისე უმნიშვნელო ფაქტია.

იმ ეპოქაში გორის ციხის სიძლიერეზე მეტყველებს აგრეთვე ბრძოლა, რომელიც გაჩაღდა შაჰის მიერ ტახტიდან გადაყენებულ გიორგი XI და ახლად დანიშნულ ერეკლე I შორის. გიორგიმ ტახტი უბრძოლველად არ დათმო, ააჯანყა ხალხი, თითქმის მთელი ქვეყანა დაიკავა და გორის ციხეს ალყა შემოარტყა.

ხანგრძლივი ალყით მეტად შეწუხდნენ შიგ მყოფნი და როდესაც ველარაფერი გააწყვეს, მეფეს საჩუქრები გაუგზავნეს, თან შეუთვალეს „ციხის ალება არ შეგიძლიანო... ქართლი ხელთ გიჭირავსო, ციხის ბრძოლას დაეხსენითო“. მეფემ მართლაც მოხსნა ალყა. აქ საგულისხმოა ის მომენტი, რომ გარნიზონი ისე დარწმუნებული ყოფილა ციხის სიმტკიცეში, რომ არ ნებდებოდა, თუ სასამელ-საქმელი არ შემოაყვლდებოდა.

XVIII საუკუნის დასაწყისში გორი ისევ საიმედო ციხედ ითვლებოდა. ვახტანგ VI ხშირად იყო გორში, ხოლო როდესაც იძულებული შეიქნა ირანში წასულიყო, ქართლის მმართველად თავისი ძმა სიმონი დატოვა და რეზიდენციად გორი მისცა.

ვახტანგის რუსეთში წასვლის შემდეგ, ქართლში თურქების ბატონობის დროს, გორის ციხე მტერს ეჭირა. ქვეყნის განთავისუფლებისათვის ერთ-ერთმა მთავარმა მებრძოლმა, სარდალმა გივი ამილახვარმა ორიგინალური ხერხით ააღო ციხე. ის და მუხრან-ბატონი გორელებს შეუთანხმდნენ და ჯარი ქალაქში დამალეს. ციხეში ოსმალთათვის მორების ამტანთა შორის გაურიეს ოთხი რჩეული ვაჟაკი და დაავალეს ხეები ისე დაეყარათ, რომ მცველებს კარი ვერ დაეკეტათ. ამ ოპერაციამ კარგად ჩაიარა და გორი ქართველებს დარჩათ. ქართველებმა ამ შემთხვევაშიც ჩვეულ ხერხს მიმართეს. — ერთი მტრის წინააღმდეგ მეორე გამოიყვანეს, ამჯერად ირანი მოიშველიეს. მაგრამ როდესაც ნადირ-შაჰმა ქართლი გააპარტახა და თბილისიდან მისი მომხრე თავადები წავიდნენ. გაბრაზებულმა შაჰმა გორის ციხე დააქცია. შემატანეს ეს ცნობა ზუსტი არ უნდა იყოს, რადგან ციხე დაუზიანებიათ, მაგრამ დაქცევით არ დაუქცევიათ. თეიმურაზ მეფემ მხოლოდ ნადირ-შაჰის გარდაცვალების შემდეგ XVIII საუკუნის 40-იან წლების ბოლოს დაიბრუნა გორის ციხე. ამ დროს ციხიდან განდევნილ იქნა მტრის უკანასკნელი გარნიზონი.

ქართველთა გარნიზონი ყოველთვის ერთნაირი შემადგენლობის არ იყო. იგი საჭიროების მიხედვით იცვლებოდა, როდესაც შედარებით სიწყნარე სუფევდა, შიგ მხოლოდ გუშაგები იდგნენ.

სხვადასხვა ცნობით, XVIII საუკუნის საქართველოში გორი მეორე ქალაქი იყო თბილისის შემდეგ და როგორც ფეოდალურ ქალაქს, საკუთარი ციხის გარდა, ქალაქის შემომფარგვლელი კედელიც ჰქონდა. რომელსაც იმ დროისათვის შედარებით დაბალი, სამი ალაყაფის კარი ჰქონია. XIX საუკუნეში კედელი მთლიანად მოშლილა.

ქალაქის მესვეურნი მართო კედლის სიმაგრის იმედით როდი დარჩენილან, მათ ციხისათვის თხრილიც შემოუვლიათ. ამ თხრილის სიგრძე-სიგანე ადრეულ საუკუნეებში არ ჩანს, მაგრამ გვაქვს 1773 წელს შედგენილი ერეკლეს ხელმოწერილი ერთი საბუთი, სადაც ნათქვამია, რომ საჭიროა ამ თხრილის სიღრმე იყოს ოთხი მეტრი, ხოლო სიგანე — ხუთი მეტრიო, თხრილში იდგა იქვე ღდინარიდან გამოყვანილი წყალი. ცხადია, ასეთი თხრილის გადალახვა ცხენოსანსაც გაუჭირდებოდა.

გორის ციხეშე თავისი მნიშვნელობა მხოლოდ XIX საუკუნეში დაკარგა, იმავე პერიოდთან ქალაქის ირგვლივ გაშენებული კედელიც აღარ მოქმედებდა.

გორის ციხე თავისი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობით ყოველთვის იზიდავდა მოსახლეობას. ციხის ირგვლივ გაჩნდა შუა საუკუნეების ერთ-ერთი შესანიშნავი ქალაქი. მისი მნიშვნელობა თანდათანობით იზრდებოდა. XIX საუკუნეში გორმა სახე იცვალა და დღეს იგი ჩვენი ქვეყნის ერთ-ერთი მოწინავე ქალაქია.

11. თ ე ლ ა ვ ი

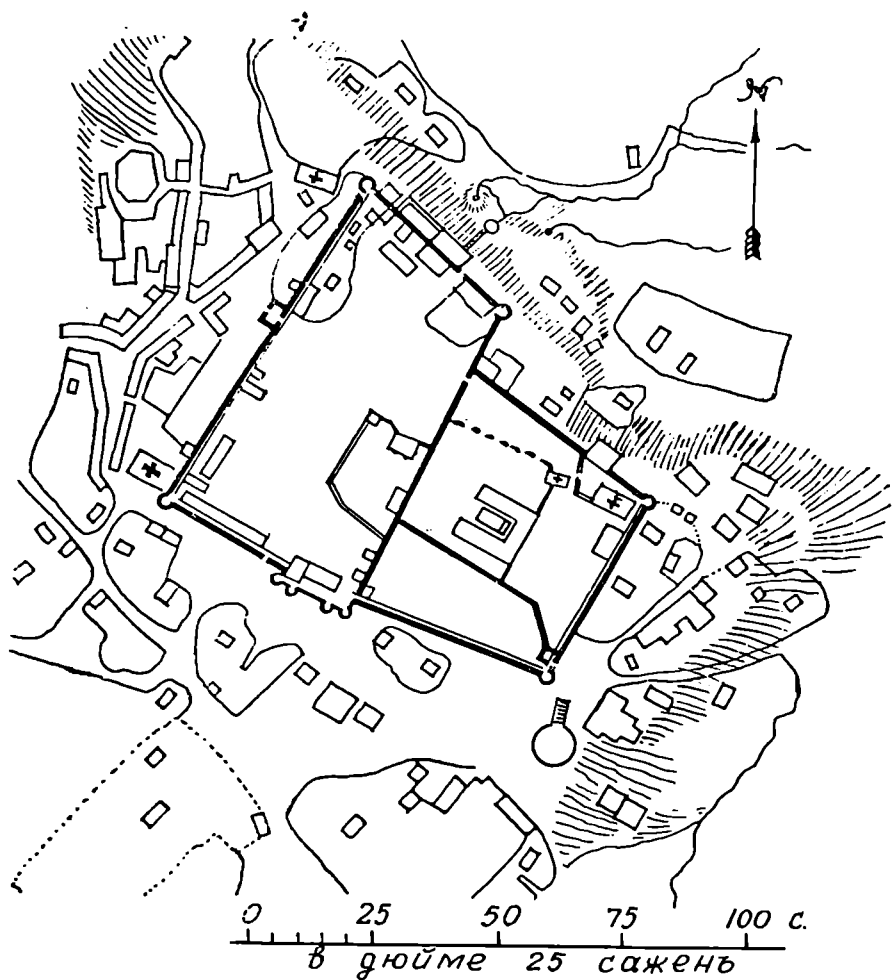
კახეთის ქალაქებს შორის თელავი ერთ-ერთი უძველესია. უკვე დიდი ხანია აღარ ქალაქობენ კახეთის ოდესღაც ისეთი დიდებული ქალაქები, როგორცაა უჯარმა, ნეკრესი, ჭერემი, ხორნაბუჯი, გრემი. ეტყობა, თელავი კახეთ-ჭერეთის მეტად მნიშვნელოვან ადგილას მდებარეობდა და ამან განაპირობა კიდევ შუა საუკუნეებში მისი აღმავლობა.

მართალია, თელავის ქალაქად დამკვიდრება უფრო გვიანდელ პერიოდს მიეკუთვნება, მაგრამ პირველ საუკუნეებში აქ ძლიერი დასახლებული პუნქტი ყოფილა, რაზეც არაერთი პირდაპირი თუ არაპირდაპირი ცნობა მოგვეპოვება. V — VI საუკუნეებიდან აქ შემორჩენილია ისეთი ღირსშესანიშნავი ძეგლი, როგორცაა „ღვთაების ეკლესია“.

თელავის ქალაქად გადაქცევის ისტორია უშუალოდ VIII — X საუკუნეების ამბებთან არის დაკავშირებული. ამ ხანებში კახეთ-ჭერეთი ძლიერი პოლიტიკური ერთეული ხდება და მისი ცენტრია თელავი. თუ რა მასშტაბისა იყო იმ დროს თელავი, არ ჩანს, მაგრამ არსებობს მრავალი საბუთი, რომელიც ამტკიცებს, რომ XI საუკუნის დასაწყისიდან იგი შესამჩნევად ქალაქია. იმ ეპოქის დიდ მშენებლობაზე მიგვითითებს აგრეთვე ე. წ. ძველი გალავნის ნანგრევებიც.

ცნობილია, რომ იმ პერიოდში კახეთ-ჭერეთის განდგომის პოლიტიკა მეტად აფერხებდა ერთიანი საქართველოს შექმნის საკითხს. ბრძოლა ამ განდგომილთა და ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის საუკუნეთა განმავლობაში გრძელდებოდა. ხშირად ბრძოლა მეტად მწვავე ხასიათს ღებულობდა და ორივე შესამჩნევად ზარალდებოდა. ამ არანორმალურ მდგომარეობას დავით აღმაშენებლის ძლიერმა ხელმა მოუღო ბოლო. XI საუკუნის დასაწყისიდან აღარ არსებობს კახეთ-ჭერეთის სამეფო, რამაც თავისთავად გამოიწვია მისი ცენტრის პრიორიტეტის დაცემა. მომდევნო საუკუნეებში თელავი, მართალია, აღარ არის დედაქალაქი, მაგრამ მცირე ქალაქად მაინც რჩება.

გვიანფეოდალური ხანის დაქუცმაცებულ საქართველოში ისევ წარმოიშვა ცალკეული ერთეულები, რომელთა შორის ერთ-ერთი მთავარი ადგილი ეკონომიურად მოღონიერებულ კახეთს ეჭირა. კახეთის ახალმა სამეფომ ახალი ცენტრი გაიჩინა გრემის სახით. მაგრამ, სამწუხაროდ, გრემისათვის საბედისწერო

თელავი. „ბატონისციხე“. გეგმა

აღმოჩნდა XVII საუკუნის დასაწყისში ირანის შაჰის ერთი ძლიერი ღარტყმა, რის შემდეგაც წელში ველარ გაიძარდა.

XVII საუკუნის სამოციან წლებში თელავს ხელსაყრელი პირობები დაუდგა. მეფე არჩილმა ისარგებლა ხანმოკლე მშვიდობიანობით და თელავში სამეფო სასახლე ააგო. ამით იწყება თელავის აღორძინების ახალი ხანა; თელავი კვლავ ხდება კახთ მეფეთა რეზიდენციალ. აქ დანიშნული ირანელი მოხელეები

კი ცოტა მოშორებით, ყარაღაჯში სახლდებიან. სამწუხაროდ, კახეთის კეთილდღეობა დიდხანს არ გაგრძელებულა.

ახალი საუკუნის დამდეგიდან კვლავ დაიწყო გამოცოცხლება თელავში. დავით XI (იმამ-ყული-ხანმა) თავისი სასახლე ისევ თელავს დადგა. ამ დროიდან მოყოლებული XVIII საუკუნის ბოლომდე თელავი მეფეთა სამყოფი იყო.

ფეოდალური ხანის თელავში შექმნილი დიდი ანსამბლებიდან ჩვენამდე მოღწეულია „ბატონის ციხე“, „ვახვახიშვილების ციხე“, „ყორჩიბაშიშვილების ციხე“ და „ძველი გალავანი“.

მას შემდეგ, რაც ამ ციხეებმა თავიანთი ფუნქცია დაკარგეს, ნაგებობათა დიდი ნაწილი დაინგრა, ზოგი გადაკეთდა, ზოგიერთის ნაცვლად ახალი აიგო, ამასთანავე, ქალაქი გაიზარდა, აშენდა მაღალი სახლები, ძველი ნაგებობანი დაიჩაგრა. დღეისათვის სხვებზე უკეთ „ბატონის ციხე“ გამოიყურება.

„ბატონის ციხე“ კახთ მეფეთა რეზიდენცია იყო და უთუოდ ამიტომაც ერქვა ეს სახელი. როგორც მეფეთა სამყოფი, იგი ყველაზე დიდიც იყო. ამჟამად „ბატონის ციხე“ შედგება ვრცელი გალავნის, სასახლის, აბანოსა და ეკლესიებისგან.

ციხის კედლებს სამ ჰექტარამდე ფართობი უჭირავს. გალავანი ორი უსწორო ფორმის ოთხკუთხედისაგან შედგება (უფრო ადრეული შიდა დაყოფები მეტი იყო), რომელთაგან მთავარია აღმოსავლეთის მონაკვეთი. აქ იდგა მეფის სასახლე და კარის ეკლესია. ფაქტიურად იგი შიდა ციხის, ციტადელის მოვალეობას ასრულებდა. ორივე გალავანს ცალ-ცალკე ჰქონდა ალაყაფის კარი. შუაზე გამავალ კედელში მათი მაკავშირებელი გასასვლელი იყო დატანებული.

ალაყაფის კართაგან მარტივი ფორმა აღმოსავლეთისას ახასიათებს, ხოლო დასავლეთისას, პარადული იერი აქვს. ამგვარ გადაწყვეტაში ჩანს აგების ხანა: პირველი მათგანი XVII საუკუნის მეორე ნახევარშია აგებული, მეორე XVIII საუკუნის შუა ხანებში.

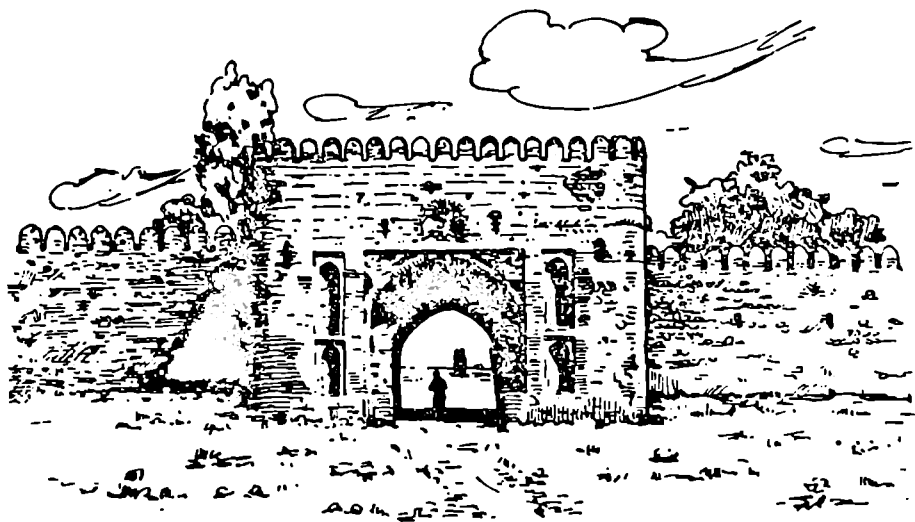
აღმოსავლეთით მდებარე ალაყაფის კარი ორსართულიან ოთხკუთხედ კომპლექსშია მოთავსებული. ზემოთ საცხოვრებელ-საყარაულოა. კომპი ისეა აგებული, რომ შემსვლელი მხოლოდ წინა გალავნის გავლით მოხვედებოდა სასახლეში, ეს თავისთავად კარგად მოფიქრებული დაცვაა.

ციხის გალავანი XVIII საუკუნის შუა ხანების ძეგლია. მემკთიანე პაპუნა ორბელიანის სიტყვით, ერეკლე მეფემ 1753 წელს „განასრულა გალავანი თელავისა“, შესაძლოა მასში ჩართული იყოს XVII საუკუნის გალავნის კედლებიც. ახალი გალავნის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული. ამავე დროს. ორივე ნაწილის სამხრეთი მხარე წარმოადგენდა ერთ მთლიან კედელს, რომლის შუა ნაწილი მთლიანად გამოწეულია, რათა კედელთან მომდგარი მტერი თვალწინ ჰყოლოდათ, მარჯვდ მთეგერეიბინათ და ფლანგებიდან დაერტყათ მისთვის. წამოწეული ნაწილის ზემოთ მოწყობილია საზარბაზნეები, სათოფეები და სალოდეები. ამ მხარეზე მდებარე მოედანზე მტრის ჯარი ადვილად განლაგდებოდა, ამიტომ აქედან უფრო მეტი წინააღმდეგობის გაწევა იყო საჭირო.

დასავლეთიდან გალავანში შესასვლელი კოშკის გეგმა მოგრძო სამკუთხედია. მისი პირველი სართული გვერდითი კიბეებით კამაროვან გასასვლელს წარმოადგენს. მეორე სართული მაღალკედლებიანია, მასში განლაგებულია სათოფეები. კოშკის ეზოსაკენ მიმართული ფასადი სადაა, გარე კი დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი. სწორკუთხედებში ჩასმული თაღოვანი ნიშები, აგურის მხატვრული გადაწყვეტა, შეისრული თაღები და სხვა ელემენტები სწორედ XVIII საუკუნისთვისაა დამახასიათებელი.

ციხის გალავანს, აღნიშნული ალაყაფის კარის გარდა, სათადარიგო გასასვლლებიც ჰქონია: ორი მათგანი ჩრდილოეთით, ერთი — სამხრეთით.

გალავნის კუთხეებში დგას ცილინდრული კოშკები. კოშკები ორ და სამსართულიანია. შესასვლელები ეზოდან აქვს. კედლებში შიგნიდან განლაგებულია ბუხრები, სარკმლები, სათოფეები და სხვ.

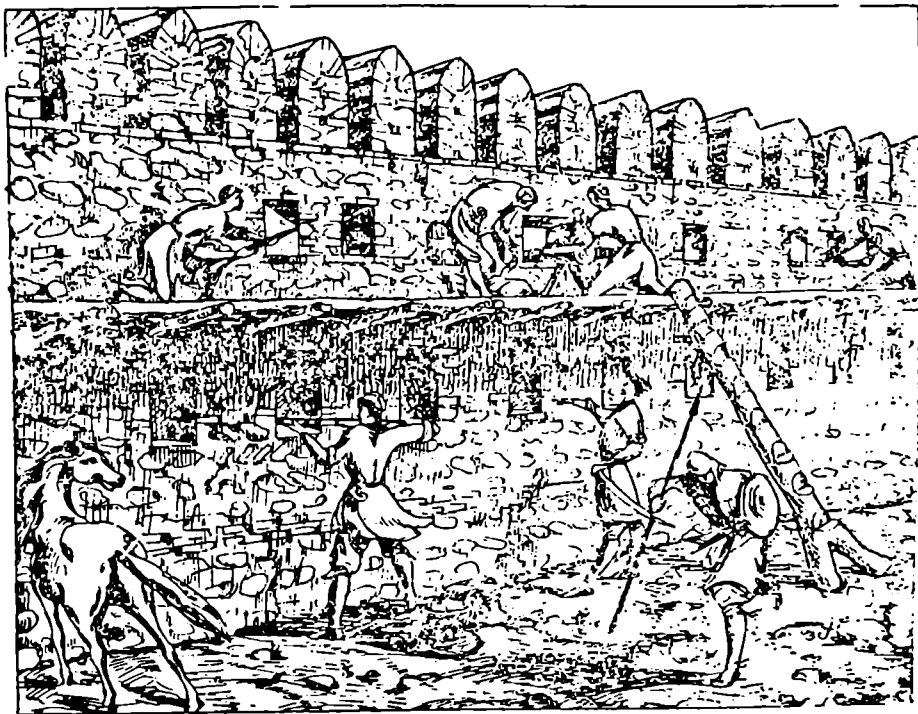
თელავი. „ბატონის ციხე“. კიშკარი

ციხის გალავანი ორიარუსიანია, ქვედა იარუსი თითქმის ყრუა. ზედა იარუსის კედლები კი თხელია და მათში განლაგებულია თავდაცვითი ელემენტები. ამ ზახის წინ შექმნილია მეგრძოლთა სასიარულო ბილიკი.

ციტადელის შიგნით მდგარ ნაგებობათაგან პირველ რიგში აღსანიშნავია სასახლე. იგი აგებულია XVII საუკუნის სამოციანი წლების ბოლოს არჩილ მეფის მიერ. მას მცირე გადაკეთება განუცდია აგრეთვე ერეკლე მეფის დროსაც. XIX საუკუნის დასაწყისში იგი რუსეთის სამხედრო პირთა ხელში გადავიდა და სასტიკად დაზიანდა. 1865 წელს, როცა ამ შენობაში წმ. ნინოს სახელობის ქალ-

თა სასწავლებელი გაიხსნა, სასახლე სამსართულიან შენობად გადააკეთეს. ადრეული ფენიდან შედარებით უკეთ არის მოღწეული ვრცელი დარბაზი და ნაწილობრივ კუთხის ოთახები. ახლა იგი რესტავრირებულია...

სასახლის სამხრეთით მდგარა საკმაოდ მოზრდილი აბანო. მისგან გადარჩენილა მხოლოდ საბანაო ოთახი აუზით და საქვაბე. შემონახულია მცირე ფრაგმენტები ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით მდებარე ოთახებიდან. რიგითი აბანოებისაგან განსხვავებით, ამ აბანოს კედლები მოხატული ყოფილა როგორც როსტომ მეფისეული აბანო თბილისში.

თელავი. ციხის ღაცვა (ნახატი)

ციტადელის ეზოშივე დგას ორი ეკლესია. ერთი მათგანი მცირეა და არაფრით არ არის ღირსშესანიშნავი (იგი XVII საუკუნეში უნდა იყოს აგებული). მეორე კი უფრო მოზრდილია და ერეკლე II კარის ეკლესიას წარმოადგენს (აუგიათ 1758 წელს). ეკლესია ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი — იგი არა მარტო საკულტო, არამედ თავდაცვითი ნაგებობაცაა. მას, XVIII საუკუნის ზო-

გიერთი სხვა ეკლესიის მსგავსად, სახურავის ქვეშ მოწყობილი აქვს სათოფე-ბი.

ციტადელიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ათიოდე მეტრის დაშორებით, დგას დიდი ბურჯი, რომლის დიამეტრი 14 მეტრია. ასეთი მასიური ბურჯი საქართველოში სხვაგან არსადაა. იგი სპეციალურად საარტილერიო პუნქტად ყოფილა აგებული, ბურჯზე XIX საუკუნის ორმოციან წლამდე იდგა 7,5 მ სიგრძის ზარბაზნი.

„ვ ა ხ ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს ც ი ხ ე“. „ბატონის ციხის“ აღმოსავლეთით, ზევალმა, მდებარეობს ციხის ნანგრევები, რომელსაც ძველ მეპატრონეთა ვახ-ვახიშვილთა სახელით იხსენიებენ. ციხის ალაყაფის კარის თავზე მოთავსებული ყოფილა ვრცელწარწერიანი ქვა, რომელიც ადრე ამოკითხული და გამოცემული იყო, ამჟამად დაკარგულია. ამ წარწერაში ერთგან იკითხება „ჩვენ... გვარად ვახვასისამან ბაზიერთუხუცესის ძემან თვით ბაზიერთუხუცესმან ზაალ და ძმამან ჩვენმან ვახუშტიმ აღვაშენეთ და სრულ ვყავით ზღუდე ესე და სახლ-სავანით განვაშენეთ და საყოფად ჩვენდა შევამზადეთ“. ამრიგად, ზაალ ვახვასიშვილს ძმასთან ერთად ეს ზღუდე თავის სავანედ აუგია 1743 წელს.

ციხის გალავანში ჩართული იყო ექვსი კოჩკი. მას შემდეგ, რაც ციხემ თავისი ფუნქცია დაკარგა, კოშკები საცხოვრებლად გადაუქეთებიათ, ხოლო ეზოში მდგარი სხვადასხვა დანიშნულების მრავალი ნაგებობა დაუნგრევიათ და ახალი დაუდგამთ. ზოგიერთი კოშკი ისეა გადაკეთებული, რომ თავდაპირველი სახის წარმოდგენა შეუძლებელია, ჩრდილოეთი გალავნის შუაში მდგარი კოშკის ნაშთიც აღარ არის.

დარჩენილ კოშკებთანგან ოთხი კუთხეებშია განლაგებული, მეხუთე — აღმოსავლეთის ვიწრო კედლის შუაში დგას. ამ უკანასკნელ კოშკს ორიგინალური გადაწყვეტა აქვს და ანალოგია არ მოეპოვება. ცილინდრული კოშკის პირველი სართული ამოვსებულია, მეორე სართულზე ასეა კი შეიძლება მხოლოდ ეზოდან ქვის კიბით, რომელიც გალავანს ჩრდილოეთიდან მიჰყვება. მეორე სართულის კედლებში ქვედა რიგზე ოთხი საზარბაზნე და ხუთი შეწყვილებული სათოფეა განლაგებული.

ციხის ალაყაფის კარი ახლა არ ჩანს, მაგრამ ძველი გეგმის მიხედვით ირკვევა, რომ იგი მოთავსებული ყოფილა დასავლეთით. იქვე იწყება დაღმართი, საიდანაც ერთი გზა ჩრდილოეთით ჩადიოდა და სიღნაღისაკენ მიმავალ გზას უერთდებოდა, მეორე — ფერდობს მიჰყვებოდა და სხვა მეორე ხარისხოვან გზებს უერთდებოდა. ჩრდილოეთის კედლის დასავლეთის მონაკვეთში მოთავსებულია სათადარიგო გასასვლელი.

ციხის კედლები საკმაოდ მაღალია და ორ იარუსად. გაყოფილი. ზედა იარუსზე მეტბრძოლთა ჩამოსადგომი ხის ბაქანი იყო მოწყობილი, იქვე განლაგებული სათოფეებიდან იცავენენ სიმაგრეს.

„ყ ო რ ჩ ი ბ ა შ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს ც ი ხ ე“. განხილული კომპლექსების დასავლეთით მდებარეობს ყორჩიბაშიშვილების ციხე. აღწერილთა მსგავსად, ისიც

ალაზნის ველს გადაჰყურებს. სამწუხაროდ, ეს ციხე სხვებზე მეტადაა დაზიანებული. დღეისათვის ციხის ტერიტორია მჭიდროდაა დასახლებული და ძველი მოხაზულობაც აღარ დგინდება. თავდაპირველი სახის აღდგენაში იქაც XIX საუკუნის დასაწყისში შედგენილი გეგმა გვეხმარება.

იჩვენება, რომ შემალღებზე მდგარი და კოშკებით აღჭურვილი ციხე გეგმაში გრძელ ოთხკუთხედს წარმოადგენდა. კიშკარი სამხრეთის ცენტრალური კოშკის მარჯვნივ ჰქონია. დაშხმარე გასასვლელები მოთავსებული ყოფილა აღმოსავლეთ, ჩრდილოეთსა და დასავლეთ კედლებში. მათი ასეთი უჩვეულო სიმრავლე, შესაძლოა, ნაწილობრივ, ციხის შიგნით დამატებით ორი გალავნის არსებობით იყო გამოწვეული. ერთი მათგანი გამოჰყოფს სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეს, მეორე — ჩრდილოეთის ცენტრის ნაწილს. პირველი, ალბათ, ციხის მფლობელის საცხოვრებელს წარმოადგენდა, მეორე — გვარის სხვა წევრებისას.

ციხის შიგნით ათზე მეტი სხვადასხვა ზომის ნაგებობა მდგარა. ასეთი სიმრავლე არცაა გასაკვირი, რადგან ეს მარტო ციხე კი არ არის, არამედ ციხე-დარბაზია. ამაზე მიუთითებს ციხის შუაში მდგარი მოზრდილი ეკლესიაც.

დღემდე შემორჩენილია მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთის მცირე კოშკი, რომელსაც ზედა ნაწილი მორღეველი აქვს და ამიტომ სართულიანობა გაურკვეველია, დარჩენილი ორი სართულიდან ორივეს ცალ-ცალკე ჰქონია ეზოდან შესასვლელი. კედლებში სათოფეები ყოფილა განლაგებული.

კედლების ფრავმენტების მიხედვით, ციხე ორიარუსიანი ჩანს. ქვედა იარუსი აქაც ყრუ იყო. ზემოთ კი ხის ბილიკს სათოფეები მიუყვებოდა.

ციხის ისტორია უცნობია, მაგრამ, სტილის მიხედვით, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარს მიეკუთვნება.

„ძველი გალავანი“ თელავის ციხეებიდან ყველაზე ადრეულია. იგი დგას თითქმის იმავე ბაზზე, რომელზედაც განლაგებულია აღწერილი სამი ციხე. ნხოლოდ მას ამ ხაზის დასავლეთის ბოლო უკავია და სხვებთან ერთად გადაჰყურებს ალაზნის ველს.

ციხეს გრძელი ფორმა ჰქონია და სქელი და მაღალი კედლებით ყოფილა შემოფარგლული. თვით კედლები შემავრებულია კონუსური კონტრფორსებით.

ციხის აგება დაკავშირებულია კახეთ-ჰერეთის პირველ ამალღებასთან X — XI საუკუნის მიჯნაზე. ტრადიცია მას კვირიკე დიდის საქმიანობას უკავშირებს.

თელავი და მისი ძველი ციხეები მრავალი ბრძოლის მოწმენი არიან, ციხის დამცველებს ბერკერ უსახელებიათ საკუთარი ხმალი. სპარსელების გაუთავებელ თავდასხმებს ლეკთა თარეშებიც თან ერთვოდა. განსაკუთრებით გაჭირდა XVIII საუკუნის 20-იან წლებში, როცა ქართლში ოსმალები იდგნენ, სპარსელები კარზე იყვნენ მომდგარი, ხოლო ფაქტიურად უმეფოდ დარჩენილ ქვეყანაში ლეკები დათარეშობდნენ.

კახეთი ძრწოდა, მაგრამ შველა არსიდან ჩანდა, მიუხედავად ამისა, როცა

ჭარელ-დაღესტნელნი გარს შემოერტყნენ თელავს, მცველნი არ შეშინდნენ. უთანასწორო ბრძოლა ვახუშტის ცნობით ერთ კვირას გაგრძელდა. „მისჭირდათ თელაველთა და განწირნეს თავნი და გამოვიდნენ... ეკვეთნენ თელაველნი და მოსრნეს ბანაკნი მათნი, აოტნეს და აღიღეს ალაფნი მათნი. ამის მხილველთა კახთა მოსრნეს ყოველნი თვისთა შინა მყოფნი ლეკნი და განთავისუფლდნენ და კვალად სიმაგრეთა მყოფნი დადგნენ მტკიცედ“.

როგორც ვხედავთ, საკმარისი იყო ერთი ღონიერი მოქმედება, გაბედული ინიციატივის გამოჩენა, რომ მთელი კახეთი ფეხზე დამდგარიყო და მტრისათვის მუსრი გაეყო. ასე იხსნეს თელაველებმა ქვეყანა მაშინ, როდესაც მეფე თავისი ამალით სადღაც მთებში იმალებოდა. ნიშანდობლივია, როდესაც ხალხმა თავის ქვეყანას თავისუფლება მოუპოვა, მეფე მოვიდა, დაჟდა თელავს და დაიწყო მართვა.

12. ბ რ ე მ ი

შუა საუკუნეების კახეთის ქალაქებიდან გამოირჩეოდა თელავი და გრემი. როგორც აღვნიშნეთ, თელავი ორჯერ იყო კახეთის მეფეთა რეზიდენცია, გრემი კი — ერთხელ.

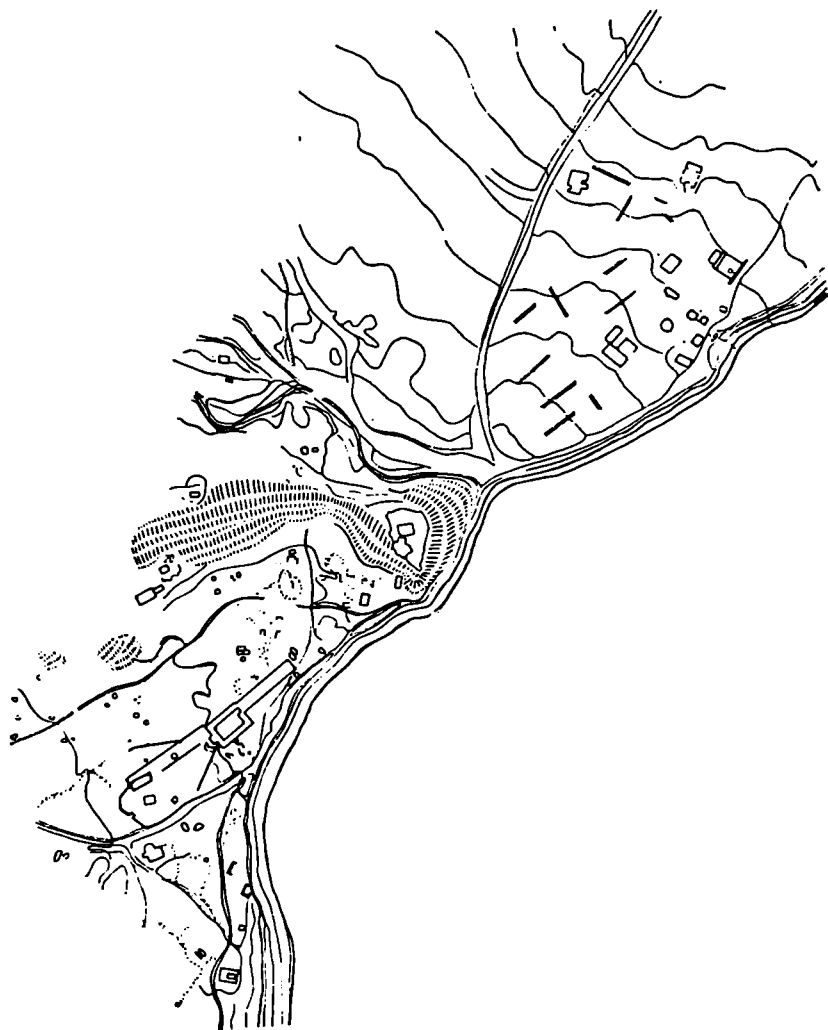
XV საუკუნეში კახეთი შედარებით მოღონიერდა და მტრის თარეშმაც იკლო. სამეფო-სამთავროებად დაშლილ საქართველოს ამ მხარეს თავისი მეფეები ჰყავდა. ცხადია, ყველა ეს პირობა აუცილებლად წარმოშობდა სამეფო ქალაქს. ასეთი ქალაქი გახდა გრემი.

ქალაქისათვის შეუზრჩევიათ მდინარე ინწობას მარჯვენა ნაპირი. რთული რელიეფი გამოყენებულია ზომიერად: გორაზე დგას ტაძარი, იქვე ახლოს ყოფილა სასახლეც, ხოლო ქალაქი დასავლეთით დაბლობზე მდებარეობდა.

ქალაქს ეკავა რამდენიმე ათეული ჰექტარი, რომელიც შემოზღუდული ყოფილა გალავნით. ქალაქის შიდა ტერიტორია დაყოფილი იყო მონაკვეთებად. ცენტრალური ნაწილი სავაჭრო ქულბაქებს ეკავა, რომლებიც არქიტექტურულად მეტად საინტერესოდ იყო გადაწყვეტილი. უჯრედებად დანაწილებული სავაჭრო შენობები შემოსაზღვრავდა მოედანს. შენობის უჯრედები კამაროვან სათავსებს წარმოადგენდა, რომელთაგან ზოგიერთს. საკმაოდ მოზრდილი სარდაფებიც ჰქონია.

ქალაქში ყოფილა საზოგადო დანიშნულების დიდი აბანოც. იგი მდგარა ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში და შედგებოდა როგორც ცხელი, ისე ცივი აბანოებისაგან. ქვედა სართულში მოთავსებული ყოფილა გათბობის სისტემა, ზემოთ — გასახდელი, სააბაზანოები და სხვ.

ამ საერთო აბანოს გარდა ქალაქში უნდა ყოფილიყო სხვა აბანოც, რომელიც მეფის ოჯახსა და დიდებულებს მოემსახურებოდა. ასეთი აბანო, ცხადია, სასახლის კომპლექსში შევიდოდა. იგი მდებარეობს აღმოსავლეთის მონაკვეთში.

გრემი. ნაქალაქარის გეგმა

ქალაქი მომარაგებული ყოფილა სასმელი წყლით. ნაქალაქარი დასერილია კერამიკული მიწების წყალსადენებით. კომუნალური დანიშნულების წყალი ქალაქში მცირე არხებით შემოდის, დიდი არხი კი ქალაქის მიდამოებს რწყავდა.

ნაქალაქარის აღმოსავლეთით, წამოზიდულ ქედზე მდებარეობს მთავარ-ანგელოზთა ეკლესიის ანსამბლი. ვისაც ერთხელ მაინც უნახავს იგი, არასოდეს დაავიწყდება მასთან შეზრდილ ნაგებობათა სილუეტი. იგი აგებულია 1565 წელს კახთა მეფე ლევანის მიერ. მანამდე აქ მეფეთა პალატი და სხვა ნაგებობანიც მდგარა, რომელთაგან ზოგი იქვე, კოშკის მსგავს ნაგებობაშია ჩაქსოვილი, ზოგი დანგრეულია.

იმ კონცხს, სადაც ტაძრის ანსამბლია განლაგებული, რთული რელიეფი აქვს. გალავანიც ამ რელიეფის მაქსიმალური გამოყენებითაა აგებული. გვიანი საუკუნეების წსგავსად, ტაძრის გალავანი აქაც სიმაგრეს წარმოადგენდა.

გალავანში შესასვლელი ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეშია მოთავსებული. იგი საგანგებოდ ყოფილა გამაგრებული — ვიწრო შესასვლელი ორ ბურჯს შუა მდებარეობდა. გალავნის კედლებში სათოფეები იყო განლაგებული.

ადრე ტაძრის აღმოსავლეთით გრძელი შენობა მდგარა. რადგან შენობა მიწაში იყო შეჭრილი, მისი დასავლეთი კედელი ყრუა. ამ შენობიდან მოყოლებული სამხრეთ-დასავლეთ კუთხემდე გალავანი გარედან თითქმის ათი მეტრი სიმაღლის ყოფილა.

სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის კოშკი შემორჩენილია ნაწილობრივ. ქვედა სართული ამოვსებულია და ეზოდან მხოლოდ კარის ზედა ნაწილი მოჩანს.

ზედა სართულებში სათოფეები ყოფილა მოთავსებული, გალავანს გაჯდნად კონტრაფორსები მიჰყვება. ამ ბურჯებზე აგური ზოლებადაა ნაწყობი, შესასვლელის ბურჯებზე კი — დეკორატიულად; გალავნის სამხრეთი კუთხიდან მდინარეზე გვირაბი ჩადიოდა.

გრემის გალავანი ერეკლე მეორეს შეუქეთებია. ტაძრის აგებამდე გორაკზე სასახლის ტიპის კოშკური ნაგებობა მდგარა. ეს რამდენიმე სართულიანი შენობა დღემდე მოღწეულია გადაკეთებული სახით. XIX საუკუნეში მისთვის თაღებიანი სამრეკლო დაუდგამთ, რამაც დაარღვია შენობის პროპორციები.

გრემის ისტორიიდან მცირე ცნობებია შემონახული, მეტად დიდი ტრაგედიის მოწმე იყო გრემი XVII საუკუნის დასაწყისში.

ამ დროს კახეთში მეფობდა ალექსანდრე II, რომლის შვილი კონსტანტინე შაჰ-აბასის კარზე იზრდებოდა. გამაჰმადიანებული კონსტანტინე შაჰმა ჯარით კახეთში გაგზავნა და თან ფარული დავალება მისცა: მოეკლა მამა და თვით გამეფებულიყო.

ამ განზრახვით მოსულმა კონსტანტინემ გაუგონარი ბოროტება ჩაიდინა. სიცოცხლეს გამოასალმა მოხუცი მამა, ძმა და რუსთავის ეპისკოპოსი. შემდეგ თავის რძალს, ქეთევანს შეუთვალა, მაჰმადიანური წესის თანახმად, ცოლად გაჰყოლოდა მას. შეძრწუნებულმა ქეთევანმა შეჰყარა კახელნი და მამის მკვლელის წინააღმდეგ აამხედრა. კახელებმა სძლიეს ყიზილბაშებს და გრემს იზემეს ქვეყნის განთავისუფლება მამის მკვლელისაგან.

შაჰ-აბასის მრავალგზის ლაშქრობამ ქართლ-კახეთი წელში გატეხა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1616 წელს მოწყობილი ლაშქრობა. გამძინვარებულმა

შაჰმა კახეთი მთლიანად ვერ მოსპო, მაგრამ გააპართახა, ასი ათასზე მეტი ტყვე წაასხა და აყვავებული მხარე თითქმის უდაბნოდ აქცია.

ასეთი ზოცვა-ჟღერა და ნგრევა, ცხადია, სატახტო ქალაქსაც არ ასცდებოდა. ყიზილბაშთა ცეცხლსა და მახვილს ღიდებული ქალაქი ნანგრევებად უქცევია, რის შემდეგაც გრემი ფეხზე ვერ წამომდგარა.

იმავე საუკუნის შუა ხანებში, მართალია, გრემი ჯერ კიდევ კახეთის დედაქალაქი იყო, მაგრამ ძველი დიდება უკვე აღარ ჰქონია.

როდესაც რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ აქ როსტომ მეფეს გამოუვლია, მის მემკვიდრეს ასე ჩაუწერია: „იქ მრავალი კარგად ნაშენი სასახლეანი დაქცეულ-დანგრეულ ვნახეთ, უკარო და უჭერო ნადირთ სადგომქმნილნი“.

მომდევნო ხანებში, როდესაც კახეთის სატახტო ქალაქი თელავი გახდა, გრემში თანდათანობით შეწყდა ცხოვრება. დღეს იქ მხოლოდ ნანგრევებია, რომელთაც თავს დაჰყურებს ღიაზე კოხტად წამომდგარი მთავარანგელოზის ანსამბლი.

სიმაგრეებში იგულისხმება თავდაცვის ყველა სახის ნაგებობა. ასეთებიდან წარმოვადგენთ: სახელმწიფო დანიშნულების ციხეებს, ფეოდალთა ციხე-დარბაზებს, განსაკუთრებულ სიტუაციაში წარმოშობილ ციხე-გალავნებსა და ცალკე მდგარ კოშკებს. თითოეულ მათგანს საკუთარი სახე აქვს და ამვე დროს საერთო თავის ჯგუფთან.

ქვეყნის დაცვას, პირველ რიგში, ის ციხეები ემსახურებოდა, რომლებიც იდგნენ საზღვრებზე, მაგისტრალზე, გზაჯვარედინებზე და საერთოდ სტრატეგიულად გამართლებულ ადგილებში. მტრის შემოსევის დროს პირველ დარტყმებს ეს ციხეები იღებდნენ, ამიტომ მათში გარნიზონი უნდა მდგარიყო, უკიდურეს შემთხვევაში — მობილური ჯგუფი მაინც, წინააღმდეგ შემთხვევაში ციხეები ვერ შეასრულებდნენ თავის როლს და მტერი წინააღმდეგობის გარეშე აღმოჩნდებოდა ქვეყნის შიგნით.

ქვეყნის დაცვაში მონაწილეობს არა მარტო ციხე, არამედ ყოველი სახის სიმაგრე. აქედან უნდა დავასახელოთ: გამაგრებული ქალაქი, ფეოდალის ციხე-დარბაზი, გამოქვაბული, ეკლესიებისა და მონასტრების გალავნები და სხვ.

სიმაგრეები ერთხელ შემუშავებული ფორმითა და კონსტრუქციით როდი იგებოდა, როგორც ცოცხალი ორგანიზმი იგი პასუხობდა თავის ეპოქას. ეპოქების მიხედვით კი ბევრი რამ იცვლებოდა და ყველაფერი ეს თავისებურ ასახვას პოულობდა უშუალოდ ნაგებობის საერთო გადაწყვეტასა თუ დეტალებში. ამავდროს, აღსანიშნავია ისიც, რომ არ ტოვებდნენ ძველ სიმაგრეს, თუ იგი დანგრეული არ იყო. ძველ სიმაგრეს ეპოქის შესაფერისად სათანადოდ გადააკეთებდნენ და ჩააყენებდნენ თანამედროვეთა რიგში.

ქვეყნის უსაფრთხოება ბევრად იყო დამოკიდებული იმაზე, თუ როგორ იყო აწყობილი დაცვის სისტემა. ფეოდალურ ქვეყნებში მიღებულ ამ საერთო წესს საქართველოშიც იყენებდნენ. ამ შემთხვევაში საუბარია სიგნალიზაციაზე, რომელიც შემდეგი წესით გადაეცემოდა: ციხესიმაგრეები და მათი მაკავშირებელი კოშკები ისე იყო განლაგებული, რომ ერთმანეთს უცქეროდა, იქმნებოდა უწყვეტი ჯაჭვი. ასეთი განლაგების შემთხვევაში საზღვრებზე მტრის გამოჩენისას, იქვე მდგარი ციხის კოშკზე აინთებოდა კოცონი, მომდევნო ობიექტის მზერავი ამის დანახვისთანავე თვითონაც დაანთებდა ცეცხლს და ამგვარად სიგნალი ელვისებურად გადაეცემოდა ცენტრს.

XVI საუკუნიდან ზემოაღნიშნული სიგნალიზაციის სისტემა გამარტივდა და გაუმჯობესდა. მართალია, ცეცხლმსროლელი იარაღის შემოღების შემდეგ კოცო-

ნის მაგივრად თოფსა და ზარბაზნის ისროდნენ, მაგრამ ეს მეთოდი მთლიანად მაინც არ განუღვენიათ.

გადაცემისა და შეტყობინების თვალსაზრისით სიგნალიზაციის ორივე სისტემა თავისთავად იდეალური იყო, მაგრამ იგი, სამწუხაროდ, თავის დანიშნულებას, მხოლოდ ძლიერი ქვეყნის პირობებში ასრულებდა. დასუსტებულ, დაქუცმაცებულ ქვეყანაში კი მტერი შუაძილში მოგისწრებდა. ისტორიამ ბევრი ასეთი შემთხვევა იცის. მაგალითისათვის მოვიყვანთ მხოლოდ ერთს, დაკავშირებულს ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევასთან, სადაც კოცონის მაგივრობა თავგანწირულმა ადამიანმა შეასრულა.

ერეკლემ შაჰის მოახლოება რომ შეიტყო, საზღვრებისაკენ მზევრავთა ჯგუფი გაგზავნა. თორმეტი კაცისაგან შემდგარი ჯგუფი მტრის დიდ რაზმს წააწყდა ჩატეხილ ხიდთან (დღევანდელ წითელ ხიდთან). ქართველებმა უკან არ დაიხიეს და მამაკურად შეუტეს. თერთმეტი გმირი შეაკვდა მომხდურთ. მზევრავთა ჯგუფის უფროსს ნათალიშვილს ცხენი მოუკლეს. მან ერთ-ერთი სპარსელი ცხენიდან ჩანოვადო, მოკლა, მოახტა მის ცხენს და ქალაქისკენ გაქენდა. მტრის მოსვლა მეფემ დროზე შეიტყო.

ციხე-დარბაზის დანიშნულება საესეებით განსხვავდებოდა ციხისაგან, მაგრამ მას, საერთო ჯაჭვში, დიდი როლი ჰქონდა დაკისრებული. ციხე-დარბაზი კერძო იყო, რომელიმე სიუზერენის რეზიდენციას ამავრებდა. ფეოდალურ ქვეყანაში ყოველ ფეოდალს უნდა ჰქონოდა ციხე-დარბაზი, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვერ ჩაითვლებოდა მაღალი საზოგადოების წევრად, თავისთავად ციხე-დარბაზი, უპირველეს ყოვლისა, საცხოვრებელი იყო და შემდეგ — სიმაგრე.

ციხე-დარბაზებს ადრე თუ შუაფეოდალურ ხანაში მთებზე და შემალელებზე აგებდნენ, XVII საუკუნიდან სურათი შეიცვალა, მთებიდან ხეობებში, ვაკეებზე გადმოინაცვლეს. პირველი პერიოდის ციხე-დარბაზები მიუვალი იყო, მეორე პერიოდისა კი, პირიქით, ადვილი მისადგომი. ასეთი რადიკალური ცვლილებები განაპირობა პოლიტიკური სიტუაციის შეცვლამ, გართულებამ და მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის უფრო მარჯველ წარმოების საჭიროებამ. ჩვენს ქვეყანაში გაფანტული უამრავი სიმაგრეიდან დავასახელებთ მხოლოდ ზოგიერთს, დამახასიათებელი ნიშნებით.

1. ღარიალის ციხე

მდებარეობს თერგის ხეობაში. იგი უკანასკნელი პუნქტია საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვარზე.

კავკასიის უღელტეხილის რამდენიმე გასასვლელი აქვს. ერთი მათგანი მდ. თერგს მისდევს და ღარიალის ხეობის სახელითაა ცნობილი. დღევანდელი სამხედრო გზა ამ მონაკვეთში ძველ ნაკვალევს მიჰყვება.

ჩვენი ქვეყნის ჩრდილო საზღვრის გამაგრების ხაზი გადიოდა არა უშუალოდ კავკასიონის უღელტეხილზე, არამედ ქედს გაღმა, ჩრდილოეთ ფერდობზე. ნან-

გრევების მიხედვით ირკვევა, რომ ხეობის გარდიგარდმო აღმართული ყოფილა სქელი და მტკიცე კედლები, რომლებშიც ჩაყოლებული იყო კოშკები.

მემატიანეთა ცნობით დარიალის ხეობა ჩვენს წელთაღრიცხვამდე პირველ საუკუნეში გადაკეტილი ყოფილა მაგარი კედლით, რომელსაც რკინის კარი ჰქონია შებმული.

„დარიალის კარის“ გაუვალად გადაქცევა ქართველთა მუდმივ საზრუნავს წარმოადგენდა, რადგან ამ კარით აპირებდნენ შემოჭრას ჩრდილოეთის ხალხები. ამიტომაც ცდილობდნენ მის ხელში ჩაგდებასა და ჩაკეტვას ჩვენი ქვეყნის დასაპყრობად მოსული დიდი ქვეყნები: სპარსეთი, ბიზანტია, არაბეთი, მონღოლეთი და სხვ.

ქართული საისტორიო ტრადიცია ციხის პირველ აგებას ვახტანგ გორგასალს მიაწერს (V საუკუნე), მაგრამ ქვემოაღწერილი ციხე გაცილებით ადრეა აგებული. გამორიცხული არ არის, რომ ვახტანგს ამ ხეობაში სადმე სხვაგან. წინა ხაზზე აეგო ციხე ან ანტიკური ხანის ციხე გაეფართოებინა. ვახტანგ მეფის საქმიანობაზე მემატიანე ერთგან ასე მოგვითხრობს: „დაიმორჩილნა ოვსნი და ყივჩაღნი და შექმნა კარნი ოვსეთისანი და ალაშენა მას ზედა გოდოლი და დააყენნა მას ზედა მცველნი მახლობელნი მის ადგილისანი და უწოდა მას კარად დარიალისად და თვინიერ ბრძანებისა მეფისა ვერ ხელეწიფების გამოსვლად ოვსთა და ყივჩაღთა“.

გზა, რომელიც აბოხოჭრებული მდინარის ხან მარჯვენა და ხან მარცხენა ნაპირს მიუყვებოდა, სალი კლდეების თითქმის ვერტიკალური კედლებითაა შემოზღუდული. სწორედ ამ ვიწრო ხეობას ეწოდება დარიალი (დარი-ალან, რაც სპარსულად „ალანთა კარს“ ნიშნავს). ქართველები მას „არაგვის კარს“ ან კიდევ „ოვსთა (ალანთა) კარს“ უწოდებენ. თავისი სიმაგრით დარიალის ეს ვიწრო ხეობა, კასპიის ზღვასთან მდებარე დარუბანდთან ერთად. კავკასიონის მთაგრეხილზე მართლაც ამიერკავკასიის კარად ითვლებოდა.

არაბებმა საქართველოს დაპყრობისთანავე ჩაკეტეს დარიალი. ამით მათ თავი დაიხსნენ ჩრდილოელთა თავდასხმებისაგან, როცა თვითონ დასპირდებოდათ, მაშინ აღებდნენ მას. მაგალითად, ასე მოიქცა ბულა-თურქი, როდესაც IX საუკუნის შუა ხანებში ამიერკავკასიას შემოესია და ააწიოკა. მას მემატიანეს ცნობით, ერთგულ ახალშენთა შექმნა მოუწოდებია. ამ მიზნით გააღო დარუბანდის კარი, გადმოიყვანა სამასი ხაზარი და შამქორს დაასახლა, ზოლო დარიალის კარით ასი ოსი გადმოიყვანა და დმანისს დაასახლა.

XII საუკუნის დასაწყისში დარიალის კარი ოსთა ხელში ყოფილა. როდესაც დავით აღმაშენებელმა საკუთარი ლაშქრის გასაძლიერებლად განიზრახა ყივჩაყთა გადმოყვანა, იგი წავიდა ჩრდილო კავკასიაში, მოარიგა ოს-ყივჩაყნი და მორჩილების ნიშნად ორივეს მძევლები გამოართვა. ამას გარდა, ოსებს წაართვა დარიალის ციხე და იქ თავისი ჯარი ჩააყენა. ამით მან, როგორც ისტორიკოსი გვამცნობს „შექმნა გზა მშვიდობისა“.

XIII საუკუნის ბოლოს. როდესაც დავით VI მეტად გამწვავებული დამოკიდებულება ჰქონდა ირანის ყაენთან, მან ძველ ხერხს მიმართა: განიზრახა მისთვის ჩრდილოეთში გაბატონებული ოქროს ურდო დაეპირისპირებინა და ამ მიზნით დარიალის კარის გახსნა დააპირა. ეს კი დიდ განსაცდელში აგდებდა ირანის ილხანს. ასეთი მოქმედებით დავით მეფემ თავისი პოზიციები უდავოდ გაიმყარა, თუმცა, ბოლომდე ვერ შეინარჩუნა.

მომდევნო პერიოდში, კერძოდ, XV საუკუნის პირველ ნახევარში დარიალის კარი კვლავ საიმედოდ უჭირავს ალექსანდრე მეფეს.

XVIII საუკუნის ბოლოს გიორგი XII ერთ მომენტში, როდესაც გადაწყვიტა რუსეთთან ურთიერთობის შეწყვეტა, პირველ და მთავარ ღონისძიებად დარიალის კარის სამუდამოდ დახშობა მიიჩნია, მაგრამ მეფის ასეთი განზრახვა მალე შეიცვალა და შემდეგში ეს გზა მთავარი დამაკავშირებელი გახდა ამ ორ ქვეყანას შორის.

დარიალის ხეობის საიმედო დაცვისათვის საჭირო იყო მტკიცე სიმაგრე, სადაც ჩადგებოდა მუდმივი გარნიზონი. ამ მიზნით ციხის ასაგებად შეირჩა მცირედ გაშლილი ადგილი. რომელსაც თავზე მთა დაჰყურებდა. სწორედ ამ მთაზე აღმართეს ციხე. იგი ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან, საიდანაც ყველაზე მეტი საფრთხე ელოდათ, მიუდგომელი იყო — ამ მხრიდან მთა სალ კლდეს წარმოადგენს, დასავლეთით კი მაგარი კედლები აუგიათ. ამ კედლებს შორის მდებარე ტერიტორია ციხის დამხმარე ეზოს წარმოადგენდა.

თავდაპირველ ციხეს ეჭირა კლდოვანი მთის ზედა ნაწილი, რომლის ფართობი ერთ ჰექტარამდე აღწევდა. ნანგრევებში ვხვდებით ქრონოლოგიურად განსხვავებულ ფენებს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ციხეს სტრატეგიული მნიშვნელობა გვიან შუა საუკუნეებშიც არ დაუკარგავს. გალავანსა და კოშკებს გარდა ციხის ტერიტორიაზე მრავლადაა სხვადასხვა ნაგებობათა ნაშთები. ციხეში შესასვლელი სამხრეთიდან უნდა ყოფილიყო, ამავე მხარეს ყოფილა მდინარეზე ჩასასვლელი საიდუმლო გვირაბიც. შემდეგში კი სიმაგრეს სასმელი წყლით დასავლეთიდან მომდინარე წყალსადენი ამარაგებდა.

დარიალის ხეობაში სიმაგრის ასაშენებლად ეს ადგილი ყველაზე ხელსაყრელი იყო, რასაც ისიც ადასტურებს, რომ რუსეთმა XIX საუკუნის დასაწყისში ამიერკავკასიაში მომავალ მთავარ გზაზე ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ციხე სწორედ ძველი ციხის გვერდით ააგო.

დიდმა პოეტმა მ. ი. ლერმონტოვმა სწორედ ამ ციხეს მიუძღვნა ლექსი, რომლის მიხედვითაც დარიალის ციხეს ხალხმა „თამარის ციხე“ შეარქვა. სამწუხაროდ, ბევრს ეს თამარი ჰგონია თამარ მეფე (1184—1213 წწ.), რომელსაც არაფერი აქვს საერთო ლეგენდარულ თამართან.

2. ბებრისციხე

მცხეთის ირგვლივ არმაზციხის, წიწამურისა და სარკანეს გარდა, შესაძლოა, სხვა ციხესიმაგრეებიც იყო, მაგრამ ჩვენამდე მხოლოდ ბებრისციხეა მოაღწია; მისი ნანგრევები დღესაც ამაყად გადასცქერის არაგვის ხეობას.

ოდესღაც ეს ციხე მცხეთის კარს კეტავდა არაგვის ხეობის მხრიდან. მდინარის კალაპოტი — აქ ვიწროა და ციხის აღგილიც ისეა შერჩეული, რომ უშუალოდ ემიჯნება იქ გამავალ გზას. ჩრდილოეთიდან მომავალ მტერს არ შეეძლო გვერდი აეღო მისთვის. ამას გარდა, მოსახლეობის მთებში განიხვნისას არიერგარდს გაუადვილდებოდა ზურგის დაცვა.

ადრეულ საუკუნეებში წარმოშობილი ეს ციხე მეტად კომპლექსურადაა განლაგებული შემადგენელ კონცხზე. ციხე ორი ნაწილისაგან შედგება. მთავარია ციტადელი, რომელსაც სამხრეთით ვრცელი ეზო აკრავს. გეგმაში იგი სამკუთხედს უახლოვდება. სამივე კუთხეში კოშკები მდგარა, რომელთაგან ყველაზე დიდია სამხრეთ-აღმოსავლეთის: იგი რამდენიმე სართულისაგან შედგება, რაც მის არა მარტო თავდაცვით, არამედ საცხოვრებელ დანიშნულებათზეც მიუთითებს. ჩრდილოეთი კოშკიც იმავე ტიპისაა, მხოლოდ ზომით უფრო მცირეა. ორივე კოშკში ერთი საინტერესო დეტალია შერჩენილი. ღრმა ნიშებში განლაგებული საბრძოლო ხვრელები. ამ ციხის აგებისას შორს სასროლი იარაღი მშვილდ-ქარი იყო. ციხეს ისეთი მოხერხებული ხვრელი ესაჭიროებოდა, საიდანაც მეომარს შეეძლებოდა მარჯვედ მოქმედება. ეს კი ვერ მოხერხდებოდა ორი-სამი მეტრის სისქის კედლებიდან, თუ მათში განიერა და ღრმა ნიშები არ გაკეთდებოდა, საიდანაც კი უფრო განიერი ხვრელი იყო საჭირო.

მესამე აღმოსავლეთის კოშკი ადრევე დანგრეულა და მოგვიანებით იმ ადგილას, გაუქმებული ციხის ტერიტორიაზე, საგუშაგო კოშკი აუგიათ, რომელიც ადრე იქვე მდგარი კოშკისაგან განსხვავებით, ცილინდრული ფორმისაა.

ციხის ქვედა ეზო ფერდობზე იყო მოთავსებული და ვრცელი ტერიტორია ეკავა. გალავნის აღმოსავლეთ ბოლოში მდგარა, ზემოთ აღწერილი კოშკების მსგავსი ოთხკუთხა კოშკი.

ციხის კედლები, ადრეული ციხეების მსგავსად, თითქმის თანაბარი ქვებით გემოვნებითაა ნაწყობი.

ბებრისციხეზე არსებობს ლეგენდა. ოდესღაც ეს მიწა-წყალი ეკუთვნოდა თურმე ვინმე თავად სიმონს. მას აქ, ხეობის ვიწრობაში, აუგია სიმაგრე და შიგ გზისმცველები ჩაუყენებია. თავადს ჰყოლია სათნო და მშვენიერი ასული მაკრინე და გულქვა ვაჟი მამუკა.

მამის სიკვდილის შემდეგ მამუკას დიდძალი გადასახადი შეუწერია გლეხებისათვის და სასტიკად უწამებია ისინი; კეთილი და ევედრებოდა შეებრალებინა ქვეშევრდომნი, მაგრამ ვერაფერს გამხდარა. ბოლოს გაბოროტებულ ძმას ისიც არ დაუდნია და კოშკში ჩაუწყვდევია.

ერთხელ, როდესაც ყმებისათვის დიდ ქვაბში წყალწყალა საჭმელი მზად-

დებოდა. გამოჩენილან ყვაეები და ქვაბში ჩაცენილან. გლეხებს საჰმელი გა-
დაულერიათ. ამის შემხედვარე მამუკა განრისხებულა და გლეხების დასაჰერად
გამოჰცეულა, მაგრამ ამ ღროს ქვაბიდან გველები ამომძვრალან და შემოხვე-
ვიან. სასოწარკვეთილი ბოროტი თავადი ღმერთს შევედრებია: „ოღონდ მიხსე-
ნი და ეკლესიას აგეგებო“. ამ სურათს ხელდავდა თურმე კოშკში დამწყვდეული
მაკრინე, რომელიც მხურვალედ ევედრებოდა ღმერთს. ღმერთს შეუსმენია მი-
სი ვედრება. გადარჩენილ თავადს თავისი სარჩო-საბადებელი ყმებისათვის
დაურიგებია, თვითონ კი ბერად აღკვეცილა და წასულა მოწყალების სათხოვ-
ნელად. შეგროვილი ფულით ეკლესია აუგია, მაკრინე კი მცხეთას აღკვეცილა
მონაზვნად.

სამოცდათი წლის შემდეგ მაკრინე გარდაცვლილა... დასაფლავების ღღეს
მოსულა თეთრწყერა მოხუცი, რომელიც ეამბორა თურმე მიცვალებულს შუბლ-
ზე და წარმოთქვა ეს: „დაო ჩემო, ჩვენი შევასრულეთ ჩვენი აღთქმა“. ამ სიტყვე-
ბის წარმოთქმისთანავე იქვე ჩაეცილა და სული განუტეებია, ამიტომ ეწოდაო
ამ ციხეს „ბებრისციხე“, — ამბობს ლეგენდა.

3. შხაფი

შხეფის ციხე მდებარეობს ღღევანდელი ცხაკიას რაიონში, ცხაკაია-გეგეჰ-
კორის გზატკეცილის ჩრდილოეთით. იგი მაღალი მთის წვერიდან დაჰყურებს
კოლხეთს. სამხრეთით დაბლობია, ჩრდილოეთით — მთები. ციხე წარმოშობი-
ლია ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს დაარსებისთანავე, ალბათ IV საუკუნეში. იგი
ამ სამეფოს დაცვის საერთო ჯაჰვის ერთ-ერთი რგოლია. ეგრისის სამეფოს დაშ-
ლისთანავე სხვა ციხეებმა მიატოვეს არსებობა, შხეფი კი XIX საუკუნის დასა-
წყისამდე დარჩა სიმაგრედ, რომელიც როგორც ისტორიული ძეგლი, ღღესაც
ხიბლავს მნახველს.

ეგრისის სამეფო მტერს ძირითადად ელოდა სამხრეთიდან ან დასავლე-
თით ზღვიდან. აჰედან მოსულ მტერს კოლხეთის დაბლობზე თუ ვერ გაუძლებ-
დნენ, მაშინ ჩრდილოეთით დაიხევდნენ და მთებს შეაფარებდნენ თავს. მაგრამ
თვით მთებსა და ხეობებსაც ხომ უნდა დაცვა. სწორედ ამ მთებისა და ხეო-
ბების ფარად იყო აღმართული შხეფი და მის ჯაჰვში შემავალი ციხეები.

ციხე აღმართულია მაღალი მთის წვერზე. რადგან სამხრეთის მხარე ფლა-
ტეა, მტერს უჭირდა ამოსვლა, დანარჩენი მხარეები კი ადვილი გადასალახი
იყო, ამიტომ განიერი და ღრმა თხრილი შემოუვლიათ. როგორც ეტყობა, ეგრი-
სის სამეფოში, მთაზე წამოდგმული ციხეებისათვის მშენებლობის ეს წესი საერ-
თო იყო, რადგან ამ სისტემას ყველგან ვხედავთ.

შხეფის ციხე დიდი ზომის მრავალფეროვანი ნაგებობაა. ყველა სამშენებ-
ლო ფენის გამიჯვნა არ ხერხდება, მაგრამ ძირითადი ეპოჰების დაღგენა შეიძ-
ლება.

არქეოლოგიური გათხრებით დაღგინდა, რომ თავდაპირველი, ალბათ, IV

საუკუნეში აგებული ციხე პატარა ზომისა ყოფილა. მიწის ქვეშ გამოვლინდა გალავანი მასში ჩართული კოშკით.

ამ ციხის დარღვევის შემდეგ მომდევნო თაობის წარმომადგენლებს ციხე გაუზრდიათ სამ-ოთხჯერ აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე. შუაზე კი მაღალი კოშკი ჩაუდგამთ, რომელიც დაზიანებულია, ხოლო გალავანი ბევრჯერ გადაუკეთებიათ. გალავნის ჩრდ-ლო ხაზზე სხვადასხვა დროის ძველი კედლებია. ხოლო სამხრეთის ხაზზე — ახალი. პირველი მათგანი მაღალია ყრუ კედლებით. სამხრეთისაში კი XVI — XVII საუკუნეების სათოფეებია. ბოლო საუკუნეებში ჩანს აგებული ცილინდრული კოშკიც.

ჩრდილო გალავანში ჩართული კოშკი IV — V საუკუნეებშია აგებული. მისი ზედა ნაწილი მორღვეულა და ამიტომ სართულშუა სის გადახურვაც ჩამპალა. დარჩენილი ოთხი სართულიდან მეორე სართულზე სარკმლებია, ზედა სართულებში კი მცირე ნიშებია და რამდენიმე სარკმელი. ორქანობიანი სახურავის ნაშთი ახლაცაა. პირველი სართული ოთხიოდე მეტრის სიმაღლეზეა, იქვეა კოშკის ერთადერთი კარი.

ციხის შიგნით, ჩრდილო-აღმოსავლეთის მონაკვეთში პატარა ეკლესიის ნაშთია, რომელიც გარნიზონისთვის იქნებოდა განკუთვნილი. აღმოსავლეთის მონაკვეთის ცენტრში მოზრდილი წყალსაცავია. მართლაც, ციხე მთის წვერზეა და აქ წყალი არ ამოვა. მაგრამ, როგორც ეტყობა, ნიადაგია გაუმტარი და ამიტომ ამ აუზში ცივი, ანკარა წყალია. აუზში წყლის დონე ზამთარ-ზაფხულ თითქმის ერთნაირია.

გვიან საუკუნეებში აუზის წყალი ციხისათვის საკმარისი არ ყოფილა და სპეციალური წყალსადენი გამოუყვანიათ. წყალსადენის სათავე ჩრდილო-დასავლეთით თითქმის ერთ კილომეტრზეა, მაღალი მთის ფერდობზე. წყალსადენი მაღალი ტექნიკითაა ნაგები, რადგან იგი ჯერ დაღმა მიდის, ხოლო შემდეგ მაღლა ციხეზე აღის.

გვიან საუკუნეებში აღმოსავლეთის ბოლოში აგებული ცილინდრული კოშკი ორსართულიანია, საბრძოლო ბანი. კარი ახლა ქვემოთ აქვს, მაგრამ ადრე მეორე სართულზე ჰქონია. სართულები აღჭურვილია სათოფეებით, ხოლო ბანზე საოლდეებიც ემატება.

ციხის ზედა ეზოს სანახრეთ-დასავლეთის კუთხეში ორსართულიანი სახლი მდგარა, მისგან მხოლოდ საძირკველი და ბუხარია დარჩენილი.

ციხის ეზოში ბლომდაა მიწაში ჩამარბული სხვადასხვა ზომის ქვევრები. ისინი ალბათ ღვინისათვის იქნებოდა განკუთვნილი, თუმცა გამორიცხული არაა, რომ წყლისთვისაც გამოეყენებინათ.

ციხის ზედა გრძელ ეზოს დასავლეთით ეკერის პატარა ეზო, რომლის სამხრეთის კედელში კარია მოთავსებული. იგი ციხეში ერთადერთი შესასვლელი ყოფილა. ამ ეზოს სანახევროდ ამოვსების შემდეგ, გასულ საუკუნეში კარი მაღლა გაუჭრიათ და ახლაც იმით სარგებლობენ.

კარის წინა მცირე ფართობი XVI — XVII საუკუნეებში გალავნით შემოუ-

ფარგლავთ. ამ თხელ კედლებში ცალმაგი. მარტივი საოფეებია განლაგებული. კარის დასავლეთით გალავნისთვის კოშკი მიუდგამთ. მის კედელზე ვრცელი წარწერაა, საიდანაც ვიგებთ. რომ ვინმე შედანს აუგია კოშკი „ქარის ფვალი“. ზოგორც ეტყობა. ასეთი სახელი კოშკს იმიტომ დაარქვეს, რომ იგი ციხის კარის დამცველად იღვა.

შხეფის ციხის ადრეულ პერიოდზე ისტორიული ცნობები არა გვაქვს. გვაქვს ორიოდ ცნობა გვიან საუკუნეებზე. როცა ციხე ეკუთვნოდა სამეგრელოს მფლობელ დადიანებს.

ისტორიკოს ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, 1582 წელს, მამია დადიანმა შეიპყრო ტახტის მოცილე ახალგაზრდა ლეონი და შხეფის ციხეში დაამწყვდია. ყრმამ ვერ გაუძლო ტყვეობას. ციხის გალავნიდან გადმოვარდა და დაიღუპა.

მეორე ცნობაც დაახლოებით იმავე პერიოდისაა. მემათიანესგან ვიგებთ, რომ იმერეთის მეფე ლევანი და მამია დადიანი ოდიშს შეიბნენ 1590 წელს. ამ ცხარე ომში დადიანმა გაიმარჯვა. მან შეიპყრო იმერეთის მეფე ლევანი და შხეფის ციხეში დაამწყვდია. მემათიანე გვიყვება. რომ მეფე ციხეში მოკვდაო, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ იგი იქვე მოეკლათ.

როგორც ვხედავთ, შხეფის ციხე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სიმაგრე იყო. რომელიც ქვეყნის დაცვას თითქმის თხეტმეტი საუკუნე ემსახურა.

4. ჭაქვიძე

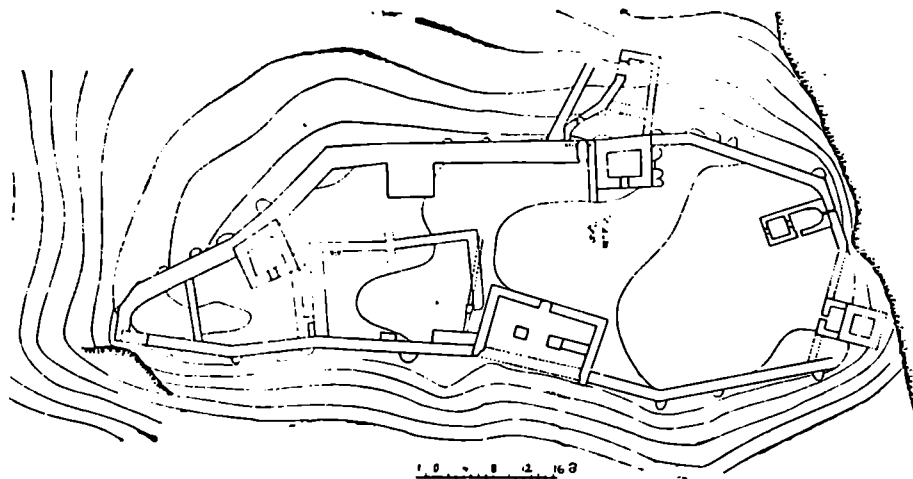
ძველი საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის — სამეგრელოს სიმაგრეებიდან ჭაქვიძის ციხე მეტად მნიშვნელოვანია. ციხის კედლებში მოჩანს ადრეული, განვითარებული და გვიანფორდალური პერიოდის ფენები. ეტყობა, იგი თავდაპირველად ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს სახელმწიფო მნიშვნელობის ციხეს წარმოადგენდა, მოგვიანებით კი ფეოდალის რეზიდენციად გადაქცეულა; ციხე-სიმაგრის მნიშვნელობა განპიროვნებული იყო მისი მდებარეობით ორი გზის შესაყარზე. ერთი მათგანი ქვეყნის შიდა რაიონებს უკავშირებდა შავი ზღვის სანაპიროებს, მეორე კი, რომელიც მდ. ჭანისწყლის ხეობას მიჰყვებოდა, ადრეულ ხანაში სამეგრელოდან სვანეთისაკენ მიმავალ ერთადერთ გზას წარმოადგენდა.

ციხესიმაგრეს საკმაოდ დიდი ტერიტორია ეჭირა და შედგებოდა ციტადელისა და ქვედა გალავნისაგან. ამჟამად ციტადელს უკავია მთის თავზე მოსწორებული ოვალური მოხაზულობის მოედანი. იგი შემოფარგლულია გალავნით. რომლის ჩრდილო და აღმოსავლეთ მხარეებზე ჩაშენებულია სხვადასხვა დროის ოთხი კოშკი. ციტადელის გარეთ, ჩრდილოეთის დამრეც ფერდობზე მიემართება გრძელი გვირაბი. რომლის ბოლოშიც კოშკი დგას. ეს კოშკი შედიოდა ქვედა ციხის შემადგენლობაში. ციხის ამ ქვედა ნაწილს დიდი ტერიტორია ეკავა და ჩრდილო ბოლოში მოზრდილი კოშკით მთავრდებოდა. ამავე გალავანში იყო ჩართული დასავლეთით მდებარე წყაროს წყალი.

ციხის არქეოლოგიურად შესწავლის შემდეგ ბევრი საინტერესო რამ გაირკვა, მაგრამ თავდაპირველი სახის აღდგენა შეუძლებელი გახდა.

შიდა ციხე, ანუ ციტადელი მრავალფენოვანია. აქედან დაახლოებით ოთხი ფენის დადგენა ხერხდება. ისტორიულ წყაროებში კი არსად არაფერია ნათქვამი.

საერთო ნიშნებით აქ პირველად ციხე უნდა წარმოშობილიყო გვიანანტიკური ხანის ბოლოს, დაახლოებით III — IV საუკუნეებში. ამ ხანის კოშკებისა და გალავნის ნაშთი შემორჩენილია ციხის ჩრდილო მხარეს, რაც განსა-

ჰაქვინჯი. ციხის გეგმა

კუთრებით კარგად ჩანს გალავნის ქვედა რიგებში და კოშკის პირველი სართულის დონეზე. ზედა ნაწილი ხუთიოდე საუკუნის შემდეგ უნდა იყოს წარმოშობილი, ხოლო მესამე კრონოლოგიური ფენა მიეკუთვნება XVI — XVII საუკუნეებს. ამ პერიოდში ეს პუნქტი ძლიერდება და იქ, ვახუშტის სიტყვით რომ ვთქვათ: „არს... სასახლე დადიანისა“. ეტყობა, დადიანების ძლიერების ეპოქაში მათ აქაც გაიჩინეს რეზიდენცია.

ციტადელის გალავანი ყველგან თავდაპირველი არ არის. ეს განსაკუთრებით აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხარეებზე შეიმჩნევა. მთის ფერდობი ამ მხარეებზე იშლებოდა და ამავე დროს არც მტრისათვის იქნებოდა ძნელად მისადგომი. გალავნის ჩამონგრევის შემდეგ ახალ კედელს შიგ სწევდნენ და ეზო ევიწროვებოდა.

პირველადი კოშკებისაგან ჩრდილოეთით სამივე კოშკის ნაშთი ჩანს, მაგრამ სხვადასხვაგვარად. განაპირა კოშკები ქვედა ნაწილში ატარებს ძველ ფენებს.

მათი შუა ნაწილი IX — X საუკუნეებში უნდა იყოს გადაკეთებული, ხოლო XVI — XVII სს. აღდგენილია ზედა ნაწილები სვანურქონგურებიანი ბანით. ამავე პერიოდს მიეკუთვნება ძეგლის ნაშთზე აღმართული ცენტრალური კოშკი. რაც შეეხება აღმოსავლეთით მდებარე კოშკის ნანგრევებს, იგი შეიძლება XV — XVI საუკუნეებისა იყოს, ამჟამად მისგან დარჩენილია დასავლეთ მხარის მცირე ნაწილი.

არაფეთხარის საბრძოლო ელემენტები არ არის გალავნის ქვედა კედლებში, ნხოლოდ ზემოთ რამდენიმე მეტრის სიმაღლეზე გაკეთებულია მეგრძოლთა სავალი ბილიკი. ზემოთა კედელი თავიდანვე თხელი იქნებოდა, მაგრამ არ ვიცით, როგორი საბრძოლო ელემენტებით იყო აღჭურვილი. უკანასკნელი პერიოდის გარე კედელი თხელია და აღჭურვილია სათოფეებით. სათოფეების სისტემა XVII საუკუნეზე მიგვიითებს.

გათხრების დროს ციტადელის ეზოში აღმოჩნდა მრავალი ნაგებობის ნაშთი. ბევრი მათგანის მხოლოდ კონტური ჩანს და ეტყობა, რომ მათში არის საცხოვრებელი და თავდაცვის ნაგებობებიც; აღმოჩენილ ნაგებობათაგან გამოირჩევა პალატი და ეკლესია.

პალატი მდებარეობს ეზოს სამხრეთი მონაკვეთის ცენტრში. იგი ორსართულიანი ყოფილა. დარჩენილია პირველი სართული კარგად ნაგები კედლებით, რომლებიც დაახლოებით X საუკუნისა უნდა იყოს.

ეკლესია კი აღმოსავლეთის მონაკვეთში დგას. იგი მცირე ზომისაა და როგორც „კარის ეკლესია“, ციხე-დარბაზისათვის საკმარისი იქნებოდა. მისი ფასადები მორთული ყოფილა თალებით. სავარაუდოა, რომ იგი აგებულ იყო XIII საუკუნეში. ციხის ეზოში მრავალი საინტერესო არქეოლოგიური მონაპოვარია მიკვლეული.

5. კლდეკარი

ქართული ციხე-დარბაზებისა და ციხეების მდებარეობას ხშირად განცვიფრებამი მოჰყავს მნახველი. მათ შორის გამოირჩევა კლდეკარი.

წალკის ტერიტორიაზე, თრიალეთის უღელტეხილზე, ოდესღაც ამაყად იყო წარმომდგარი ბალუაშთა ძლიერი გვარის ციხე-დარბაზი. აქედან ხელისგულივით მოჩანს სამხრეთითა და აღმოსავლეთით წალკისა და მანგლისის მიდამოები, ჩრდილოეთით — ტანისა და თემის ხეობები. ამ წყალგამყოფზე ბუნების იშვიათობას წარმოადგენს კედელივით აღმართული კლდე, რომელსაც ორ ადგილას აქვს კლდეკარი. ერთი მათგანი დაბლა და მაღალ კლდეში გაჭრილ ვიწრო გასასვლელს წარმოადგენს, მეორე უფრო მაღლა და შედარებით დაბალ კლდეშია გაჭრილი... ქვემო ქართლიდან შიდა ქართლის ცენტრში (გორის მიდამოებში) მიმავალი მგზავრი ამ კლდეკარს გვერდს ვერ აუვლიდა. აქ კი ბალუაშთა ციხე-დარბაზი არწივის ბუდეშავით იყო მიკრული კლდეზე და ფხიზლად დარაჯობდა თავის სამფლობელოს.

კლდეკარის ციხე-დარბაზიდან უმნიშვნელო ფრაგმენტებდაა გადარჩენილი. სამწუხაროდ, არც ნაგებობათა მასშტაბი ირკვევა. ციხის ერთ-ერთი მონაკვეთის ბოლოში კოშკების ნანგრევებია. მიწის ზემოთ სასახლეთა ნაშთებიც კი აღარ ჩანს.

კლდეკარს მეტად რთული და მშფოთვარე ცხოვრება ჰქონია. აქ ციხის აგება, მთელი მისი არსებობა და დაქცევაც უშუალოდ ბალუაშთა გვარის აღზევებასთან, ცენტრალური ხელისუფლებისა თუ მეზობელი ფეოდალების წინააღმდეგ მათ ბრძოლასთანაა დაკავშირებული.

მემატიანეს ცნობით, კლდეკარის ციხე აუგია ლიპარიტ ერისთავს IX საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოს. მშენებლობის მასშტაბზე არაფერია ნათქვამი.

კლდეკარის ერისთავები შემდგომ ისე ძლიერდებიან, რომ მეფეებსაც კი ეურჩებიან. „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორს აღწერილი აქვს ერთი საინტერესო მომენტი. საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლ ბაგრატ III არ ემორჩილებოდა კლდეკარის ერისთავს რატი, რომელსაც ერთგვარად მფარველობდა დავით კურაპალატი. ბაგრატს არ უნდოდა ძლიერი მამობილის წინააღმდეგ წასვლა. როდესაც ერთი შემთხვევის შემდეგ დავითმა ბაგრატს ნება დართო ისე ემოქმედნა, როგორც თვითონ ამჯობინებდა, მან დასძრა ჯარი. ციხესიმაგრეში მყოფი რატის წინააღმდეგ ბრძოლა არც ისე ადვილი იყო. მეფემ პირდაპირ მისვლას ხერხით მოქმედება არჩია. იგი თრიალეთიდან ჯერ დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, ხოლო როდესაც ზამთარი დადგა, მთელი თავისი ჯარით მოულოდნელად თავს წაადგა რატის. რატი მოუშვადებელი შეხვდა და უბრძოლველად დანებება არჩია. გამოვიდა ციხიდან, თან გამოიყვანა თავისი ძე ლიპარიტი და მეფეს პატიება სთხოვა. მეფემ ციხე დაიკავა, რატი კი წავიდა არგვეთში, რომელიც აგრეთვე მის მამულს წარმოადგენდა.

მეფესა და კლდეკარის ერისთავებს შორის ბრძოლა განსაკუთრებით XI საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოს გამწვავდა. მან, გარდამავალი უპირატესობით, რამდენიმე ათეულ წელს გასტანა.

პირველ ხანებში კლდეკარის მფლობელი ერისთავთერისთავი ლიპარიტ ლიპარიტის ძე ბაგრატ IV მხარეს იყო; როცა ბიზანტიის კეისარმა კონსტანტინემ დაპყრობის მიზნით 1028 წელს საქართველოში სარდალი პარაკიმანოსი გამოგზავნა ურიცხვი ლაშქრით, ლიპარიტმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია კლდეკარის ციხესთან მოსულ მტერს და აიძულა უკან გაბრუნებულიყო.

მომდევნო წლებში ლიპარიტსა და ბაგრატს შორის მოხდა განხეთქილება. 50-იანი წლების ბოლოს ლიპარიტი ისე გაძლიერდა, რომ თითქმის მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს ბატონ-პატრონი გახდა და უფლისწულის აღზრდაც მან იკისრა.

ლიპარიტის ბატონობა არაფრად მოსწონდათ სხვა დიდებულებს. განიზრახეს მისი თავიდან მოცილება. სულა კალმახელმა სხვების დახმარებით შეიპყრო ლიპარიტი, მისი ძე ივანე და მეფეს მიჰგვარა, მეტად გახარებულმა მეფემ ურჩი ყმის შემპყრობნი დიდად დაასაჩუქრა. სულამ ლიპარიტს წაართვა ისეთი

ძლიერი ციხეები, როგორც იყო არტანუჯი, უფლისციხე, ბირთვისი და ყველის ციხე, მაგრამ კლდეკარი თვით მეფის ჯარმაც ვერ აიღო. შეთანხმების შედეგად ციხე დანებდა. მეფემ ციხეში თავისი ჯარი ჩააყენა, ლიპარიტი აიძულა ბერად აღკვეცილიყო, ივანეს კი არგვეთი დაუტოვა.

მომდევნო წლებში ივანემ დაიბრუნა კლდეკარის ციხე. მაგრამ არ ჩანს, თუ რა პირობებში მოხდა ეს.

იმავე საუკუნის 70-იან წლებში ახლად გამეფებულ გიორგი II განუდგნენ დიდგვარიანი მოხელეები, მათ შორის ივანე ლიპარიტის ძეც. მეფემ განდგომილნი დაიმორჩილა, მაგრამ დასჯის მაგიერ დაასაჩუქრა ისინი; კერძოდ, ივანეს უბოძა სამშვილდე.

ივანემ ეს პატივი ვერ შეიფერა, რამდენჯერმე კვლავ განუდგა მეფეს.

80-იანი წლების ბოლოს გამეფდა დავით აღმაშენებელი, რომელმაც მეგვიდრობით აოხრებული ქვეყანა მიიღო. მისი ისტორიკოსის სიტყვით, „ციხეთა გარეთ“ კაცი არსად ყოფილა და შენობებიც დანგრეული იყო. ბევრი თავადიც არ ემორჩილებოდა მეფეს, მხოლოდ კლდეკარი და მისი მიმდებარე მხარე, რომელიც ლიპარიტს ეკავა ერთგულებდა დავითს. მაგრამ ეს ერთგულება დიდხანს არ გაგრძელებულა: 1094 წელს დავითმა შეიპყრო ლიპარიტი და ორი წლის პატიმრობის შემდეგ საბერძნეთს გააძევა, კლდეკარის საერისთავო კი გააუქმა. ცხადია, ამის შემდეგ კლდეკარის ციხემ დაკარგა ძველი ძლიერება. იმავე ისტორიკოსის ცნობით. XII საუკუნის დასაწყისში თრიალეთი და კლდეკარი ჭყონდიდელის დისწულს, ვინმე თევდორეს უჭირავს.

მეტად უსაზოგადოებო ფაქტის მოწმე გამხდარა კლდეკარის ციხე 1177 წელს.

როგორც ცნობილია, გიორგი III აუჯანყდა მისი ძმისწული დემნა, რომელსაც ბევრმა დიდგვარიანმა დაუჭირა მხარი. მათ შორის მთავარ დასაყრდენს ორბელიანები წარმოადგენდნენ. თუ პირველ ხანებში სასწორო შეთქმულთა მხარეზე იხრებოდა, მალე მდგომარეობა შეიცვალა — მეფემ დაამარცხა ისინი. აჯანყებულები სასტიკად დაისაჯნენ. კლდეკარში მყოფ დემნას თვალები ამოწყვეს.

მომდევნო საუკუნეებში კლდეკარის ერისთავები უკვე ნაკლებ როლს ასრულებდნენ საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში, რის გამოც მათიანეთა ფურცლებზე იშვიათად გვხვდება მათი სახელები.

მაგალითად, როცა XIII საუკუნის შუა წლებში საქართველოში დაბრუნებულმა დავით-ულუმ შეიტყო, რომ მის მიერ კახეთის მმართველად დატოვებული თორღვა პანკელი განუდგა, რამდენჯერმე იხმო იგი. შეშინებული თორღვა არ გამოცხადებულა მეფესთან. მაშინ იგი ფიცით მიუწოდია ხორნაბუჯელს და წამოუყვანიათ. ტაბახმელას მეფის კარზე მიყვანილ თორღვას უღალატა მესტუმრე ჭიჭურმა, დაიჭირა იგი, კლდეკარს გაგზავნა და კლდიდან გადმოაგდებინა. გვიანფეოდალურ ხანაში კლდეკარის საერისთავო უკვე აღარ არსებობდა. ამიტომ თვით კლდეკარიც იშვიათად თუ იხსენიება.

6. ხერთვისი

ხერთვისი ერთ-ერთი საუკეთესო ქმნილებაა ქართულ ხუროთმოძღვრებაში. მთელი ანსამბლი ისეა შერწყმული კლდესთან, რომ მნახველი ალტაცებაში მოჰყავს.

საუკუნეთა მანძილზე სამხრეთ საქართველოზე გამავალი მაგისტრალური გზა მტკვრის ხეობას მიჰყვებოდა. ამიტომ გასაკვირი არ არის, რომ ყველა ეპოქის მესვეურთ ეზრუნათ მის დაცვა-გამაგრებაზე: ამის შედეგია მრავალი ციხისა და ციხე-ქალაქის ნანგრევები, რომელნიც გაფანტულია მთელი გზის გაყოლებაზე. ამ ნანგრევებში გამოირჩევა ხერთვისი.

ხერთვისის ციხე აღმართულია მაღალ, კლდოვან მთაზე. რომელსაც დასავლეთით არტანის მტკვარი ჩამოუდის, ჩრდილოეთით — ახალქალაქისა. ციხის პატრონი არა მარტო ამ პუნქტის, არამედ მთელი ამ მხარის მფლობელიც იქნებოდა.

ხერთვისის ანსამბლი მრავალფენოვანია. ლეონტი მროველი მის წარმოშობას ანტიკურ ხანას მიაწერს და საქართველოს პირველ ქალაქთა შორის იხსენიებს, დაახლოებით ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV საუკუნეში. სამწუხაროდ, არაფერი ვიცით მის მომდევნო ხანაზე. ცნობილია მხოლოდ, რომ შუა საუკუნეებში იქ ციხე მდგარა. უფრო გვიან, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ხერთვისი ოსმალებს ეკავათ, იგი ისევ ქალაქად იხსენიება.

დღეისათვის მიწის ზემოთ ანტიკური ქალაქის ნანგრევები აღარ ჩანს, მაგრამ სავარაუდოა, რომ მისი ნაშთები მიწის ქვეშ იყოს.

ბოლო პერიოდში ციხე ორი მთავარი ნაწილისაგან შედგებოდა: ციტადელისა და ციხის გალავნისაგან. პირველი მათგანი მაღლაა, მეორე მას აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან აკრავს. მართალია, ციტადელი თავისთავად დიდია, მაგრამ გალავანს გაცილებით ვრცელი ფართობი უკავია. ძლიერი დაზიანების გამო არ ხერხდება გალავნის კედლების სიმაღლის დადგენა.

ციტადელს მთის ვიწრო კლდოვანი ქიმი უკავია და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მიუდგომელია: მას იცავს მაღალი, თითქმის შვეული კლდე. ხოლო იქ, სადაც ფეხის მოკიდება შეიძლება, აღმართულია კედელი.

ციტადელი რამდენიმე მონაკვეთისაგან შედგება. მაღალი კედლები მთავრდება ქონგურებით. კედლებს მიჰყვება კოშკები და ბურჯები, რომელთაგან გამოირჩევა დასავლეთით მდგარი გვიანი წარმოშობის პრიზმული კოშკი.

გაურკვეველია როგორ იყო გადაჭრილი ციხის წყლით მომარაგების საკითხი ადრეულ საუკუნეებში. მოგვიანებით კი ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთზე მდინარეზე ჩასასვლელი გვირაბი მიუშენებიათ.

ხერთვისის ციხის ადრეული საუკუნეების ისტორიაზე ცოტა რამ ვიცით, შედარებით მეტი ცნობებია შემორჩენილი X — XV საუკუნეებიდან, მაგრამ ცხადია, ამ სტრატეგიულად მეტად მარჯვე ადგილზე მდგარ ციხეს რთული და მშფოთვარე ცხოვრება ექნებოდა.

მოქმედი ციხე ხშირად საჭიროებს რესტავრაციას, ეპოქის შესაბამის მიშენებას და სხვ. კერძოდ, ხერთვისში XIV საუკუნის შუა წლებში ასეთი სამუშაოები ჩატარებია მეფეთამეფის მოლარეთუხუცესს, ვინმე ზაქარიას. დაკარგული წარწერის მიხედვით. ზაქარიას აუგია კოშკი და გალავანი.

მომდევნო საუკუნეებში ხერთვისის ციხის ისტორია უშუალოდ დაკავშირებული იყო სამცხე-საათაბაგოს ისტორიასთან; იგი ჭაყული ათაბაგების საიმედო სიმაგრეს წარმოადგენდა. ცნობილია, რომ მანუჩარ II ათაბაგმა 1588 წელს ხერთვისის ციხე შაჰ-აბასს დაუთმო. უფრო გვიან, სამცხეს შეფარებულმა გიორგი სააკაძემ ჯერ ყორჩიბაშის მიერ გამოგზავნილი დიდი ჯარი სასტიკად დაამარცხა ასპინძასთან, შემდეგ ხერთვისი და სხვა ციხეებიც აიღო. სამწუხაროდ, ქართველთა ხმლით დაბრუნებული ეს ციხეები საქართველოს კი არ შემოუმტკიცდა, არამედ ხონთქარს გადაეცა. ამ დღიდან მოკიდებული ხერთვისში ფაშა იჯდა.

დიდი ხნის განმავლობაში ხერთვისისა და, საერთოდ, თურქეთის მიერ მიტაცებული სამხრეთ საქართველოს დაბრუნების რეალური შესაძლებლობა არ დამდგარა. იმედის ნაპერწკალმა ოდნავ გაიღვიძა XVIII საუკუნის 70-იან წლებში, როდესაც ქართველებმა რუსეთის დახმარებით სცადეს დაკარგული მიწების დაბრუნება.

1771 წელს რუსეთით შეგულიანებულმა ერეკლე მეფემ ხონთქარს შეუტია, აიღო ხერთვისი და შიგ თავისი მეციხოვნეები ჩააყენა. მაგრამ ასე კარგად წამოწყებული საქმე ჩაიშალა — მოკავშირეებმა თავი შეიკავეს ოპერაციის გაგრძელებაზე და ციხეში გარნიზონიც არ დატოვეს. მეფე იძულებული შეიქნა ციხე დაეტოვებინა. ერეკლემ დიდძალი ჭონება წამოიღო ხერთვისიდან. მემკთიანეს ცნობით: „არს იგი ხერთვისი ქალაქი და ამის გამო აქვნდათ მრავალი სიმდიდრე“.

სხვა მიმდებარე მხარესთან ერთად ხერთვისი 1828 წელს დაიბრუნეს, ამ დროისათვის, საერთოდ, ქართულმა ციხეებმა უკვე დაჰკარგეს თავისი ფუნქციები; ახალ ვითარებაში ძველ ციხეებს აღარ იყენებდნენ ასეთი წლების განმავლობაში, მრავლის მოწმე ეს ციხე დღესაც ბევრ საილუმლოს ინახავს თავის წიაღში.

7. ბირთვისი

მდებარეობს ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, ალგეთის ხეობაში, მდინარიდან ჩრდილოეთით, ორიოდე კილომეტრის დაცილებით.

ბირთვისის ციხე როდია ერთი ნაგებობა ანდა ნაგებობათა კომპლექსი. ადამიანს აქ მოხერხებულად გამოუყენებია „ბუნების საოცრება“. მეტად ძნელად მისაღწეო მაღალ მთებს შუა იქმნება ბუნებრივი სიმაგრე. ამ გარე, მაღალი მთების შუა-ც სხვადასხვა ზომისა და ფორმის მთები მდებარეობს. ციხის მეპატრონეებს კედლებით შეუერთებიათ მთების ეს ხაზი და ამრიგად, თითქმის ერთი

კვადრატული კილომეტრი შემოუფარგლავთ. ყველაზე მაღალ ადგილზე დგას კოშკი. სადანაც შეიძლება სიმაგრის მისადგომებს დახვეწვა. სხვადასხვა ადგილას, თავდაცვით ნაგებობებთან ერთად, დგას საცხოვრებელი და სამეურნეო ხასიათის შენობები, არის წყალსაცავიც.

ისტორიულ წყაროებში ბირთვისის ციხე იხსენიება XI საუკუნიდან. ციხის ნანგრევებს შორის არის როგორც განვითარებული ფეოდალიზმის, ისე გვიანფეოდალური ხანის ნაგებობები.

თავის დროზე ბირთვისის ციხე მიუდგომლად და თითქმის აულებლად ითვლებოდა.

ძველ ისტორიკოსებს ერთი მეტად საინტერესო მომენტი აქვთ აღწერა ბირთვისის ციხის შესახებ თემურ-ლენგის ლაშქრობასთან დაკავშირებით.

მერვე ლაშქრობის დროს, 1403 წლის ივლისში, თემურ-ლენგმა უბრძანა ჯარს, ქვეყნის ამ ერთ-ერთი დიდი სიმაგრის — ბირთვისის ციხის აღება. მაგრამ ეს აღვლი არ იყო. ქართველებს ძლიერ გაემარგებინათ ციხე და თან უსვად მოემარაგებინათ სანოვავე, წყალი და ღვინო. ციხეს ვინმე ნაზალ ციხის-თავი განაგებდა.

გარემოცული ციხის მცველნი გამოსულან და შექმნილა ფიცხელი ომი. ქართველებს გაუმარჯვიათ. მაშინ განრისხებულმა თემურმა ბრძანა, ციხისათვის, ხანგრძლივი ალყის მიზნით, სამი მხრიდან ციხე აეგოთ. ალყა დიდხანს გაგრძელდა. ბოლოს თემურის ჯარში გამოჩნდა კაცი, რომელმაც მოახერხა ბამბისა და აბრეშუმისაგან დაწნული თოკებით ციხეზე აცოცება. მან ეს თოკები დაამაგრა და... როდესაც ციხის აულებლობით დაიმედებულ გარნიზონს ტკბილად ეძინა, მოულოდნელად მტერი თავს დაესხა. დამცველნი ლომებივით იბრძოდნენ, მაგრამ ვერას გახდნენ.

თემურს ამ ციხის აღება იმდენად მნიშვნელოვნად მიუჩნევია, რომ საზეიმო დარბაზობაც კი გაუმართავს.

შემდეგი პერიოდის ბირთვისის ისტორიიდან აღსანიშნავია შაჰ-თამაზის დაპყრობითი ომების ერთ-ერთი მომენტი.

მას შემდეგ, რაც შაჰ-თამაზმა ზემო ქართლის საქმეები გაარიგა, ივ. 1541 წელს მეფე ლუარსაბთან საომრად წამოვიდა; ჩამოვლო და მოაოხრა თრიალეთი და ბოლოს საბარათიანოს მიაღდა. რაზეც ხელი მიუწვდა, არაფერი დატოვა წაუბლწავი. მთელ მხარეში მხოლოდ ბირთვისი დარჩა ამაყად მდგარი. კარგად შეიარაღებულ მტრის მრავალრიცხოვანი ჯარი მასაც შემოადგა, მაგრამ ციხეს ვერაფერი დააკლო. სხვას რომ ვერაფერს გახდა, შაჰმა მოტყუების ნაცად ხერხს მიმართა: შეუთვალა შიგ მყოფთ, თუ დამნებდებით, არას დაგიშავენ და პირიქით, დაგასაჩუქრებთ. მცველებმა რა იცოდნენ, რა ჰქონდა მტერს გულში! გამოვიდნენ, მიენდნენ, შაჰმა, ცხადია, არ დაინდო ისინი; ტყვეობას მხოლოდ რამდენიმე კაცი გადაურჩა.

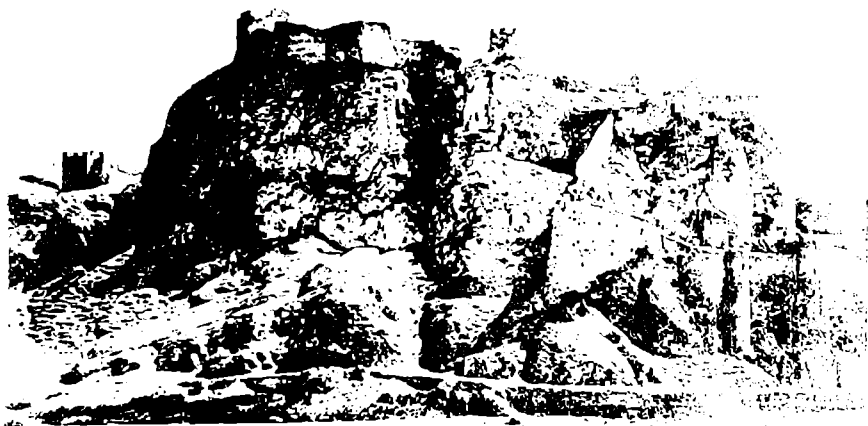
ბირთვისთან არის დაკავშირებული ირანის წინააღმდეგ გიორგი სააკაძის ბრძოლის ერთი მომენტიც.

წიკოლი. ციხე სამხრეთიდან

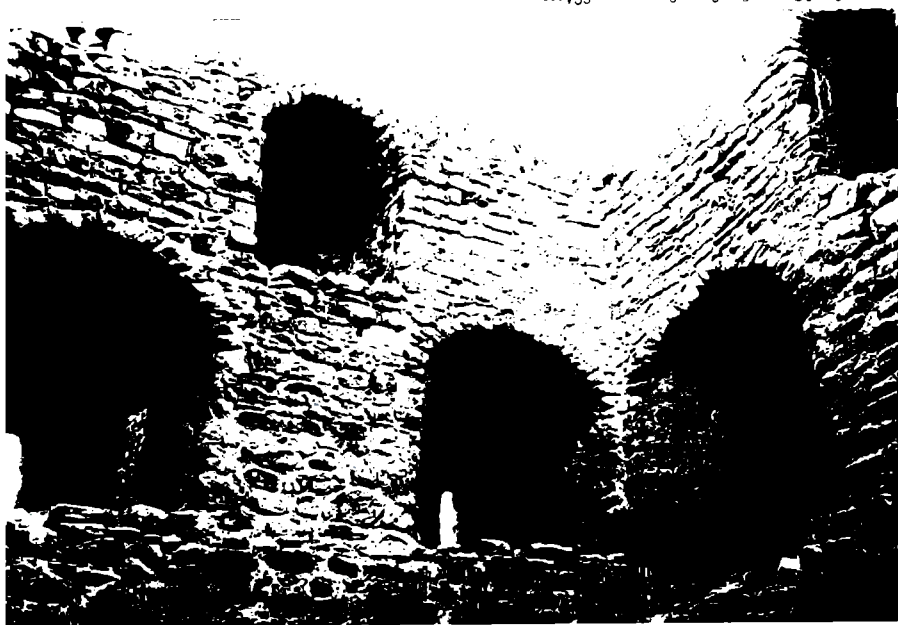
წიკოლი. ციხის სასახლე შიგნიდან

აწეური. ციხე ჩრდილოეთიდან

სამწევრისი მთავარი კოშკის ინტერიერი

სურამი. ციხე დასავლეთიდან

კეხვი. ციხე სამხრეთიდან

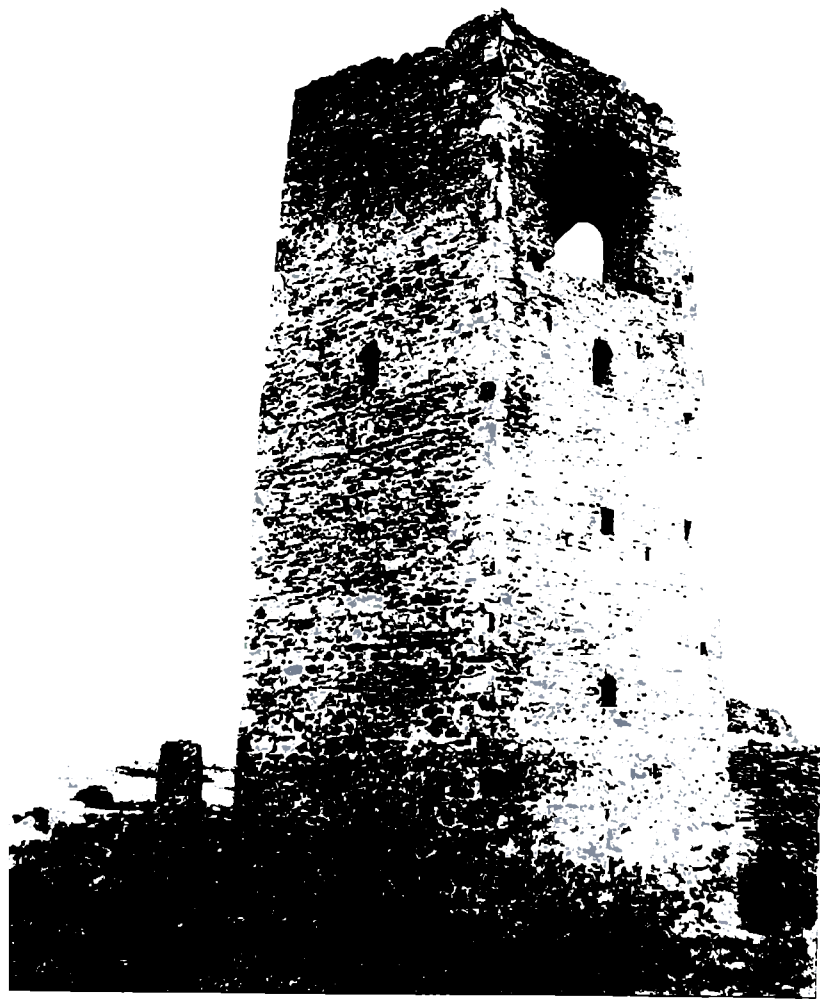
სხილ. ციხე სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

ძალმა, ციხის ზედი

ანანური, ციხე სამხრეთ-დასავლეთიდან

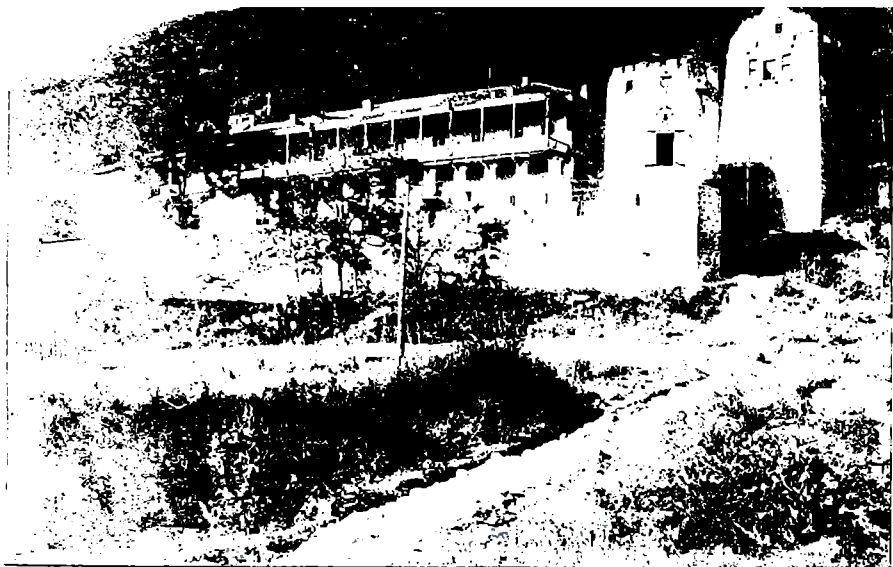

ძალინა. ციხე-დარბაზი სამხრეთ-დასავლეთიდან

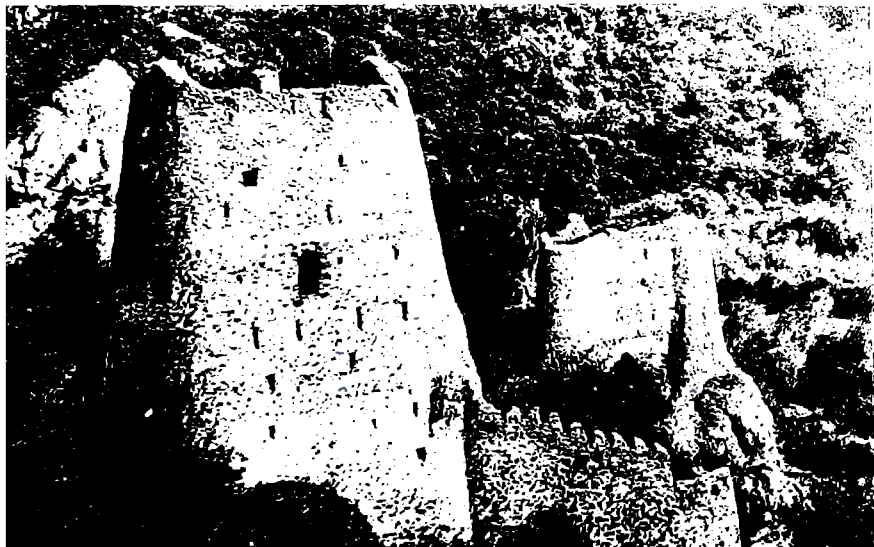

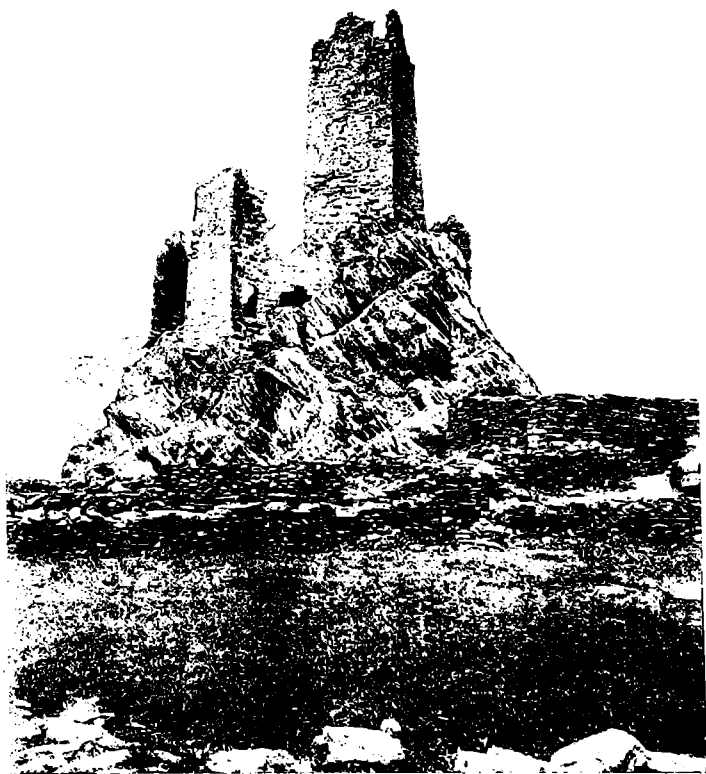
რუხი. ციტადელის მთავარი კოშკი

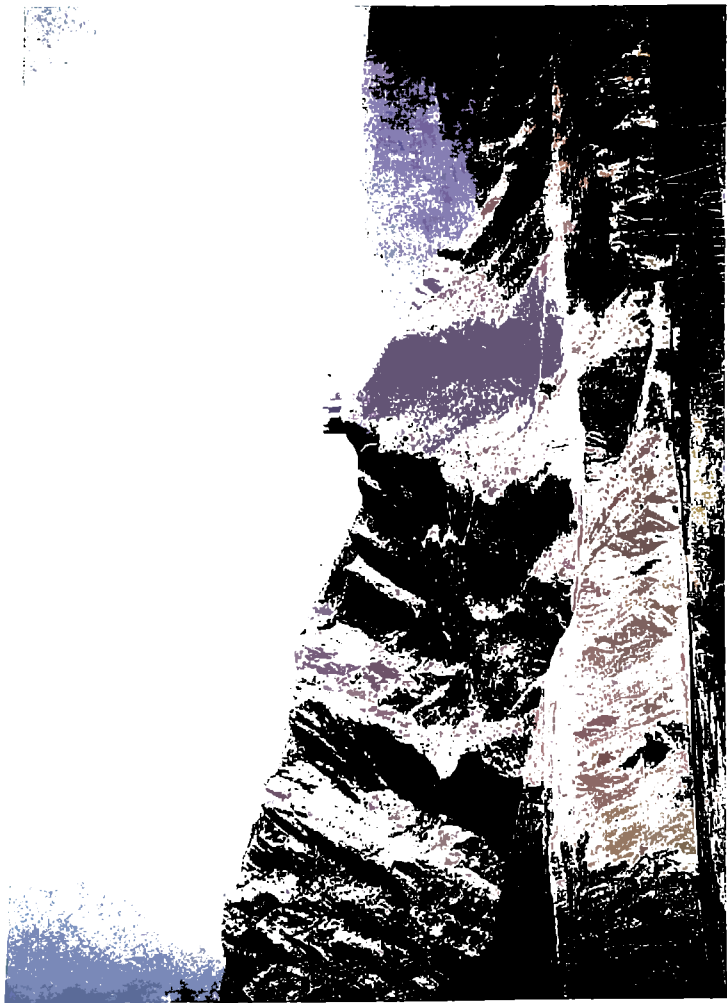
ახალგორი. შთავარი ციხე-დარბაზი სამ.რეთ-დასავლეთიდან

ზულუბი. ციხე სამხრეთ-დასავლეთიდან

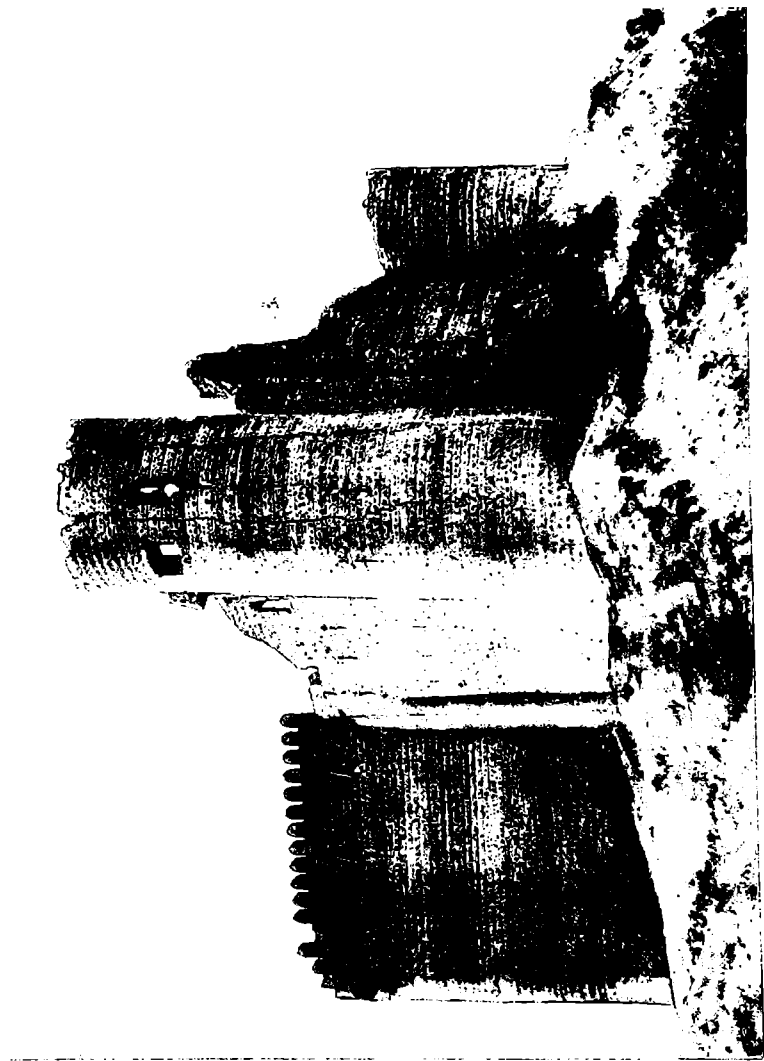

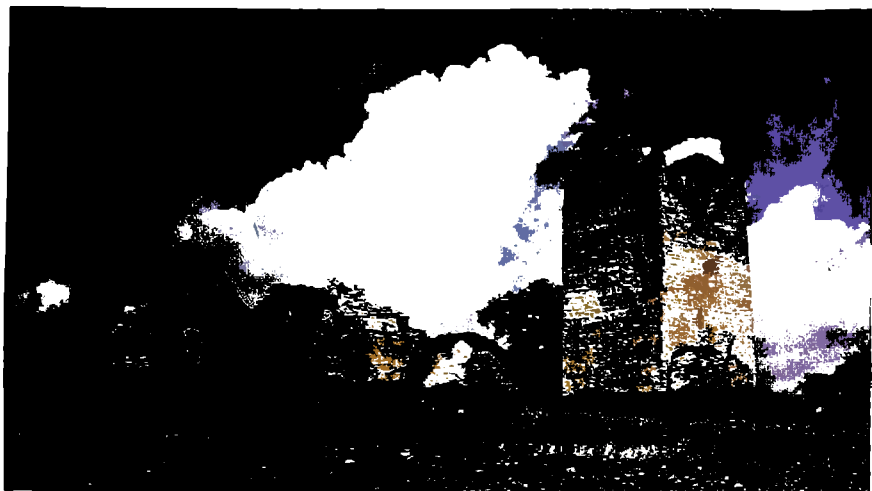
სნო. ციხე სამხრეთიდან

ქანის ციხე. ზუგდიდის რაიონი

ქსანი. ციხე ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

კოდასუკარო. ანსანზლის ზედი

ზაზტრიონი. ციხის აღმოსავლეთი კოშკი ეზოდან

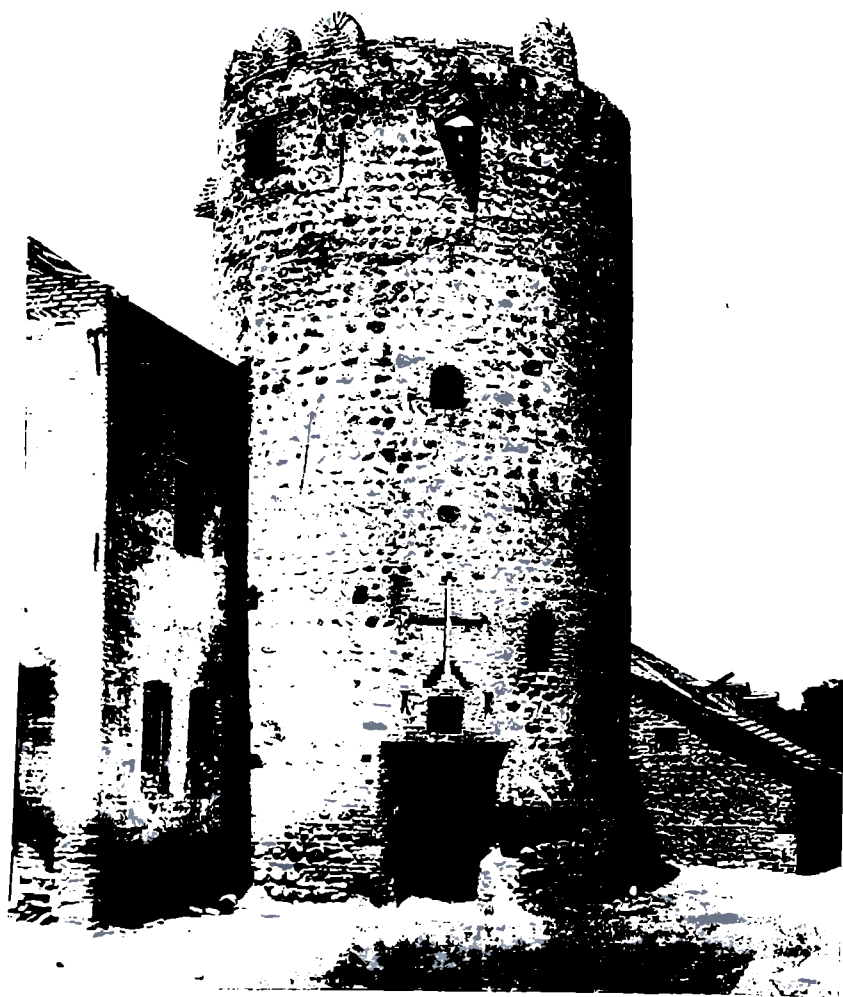

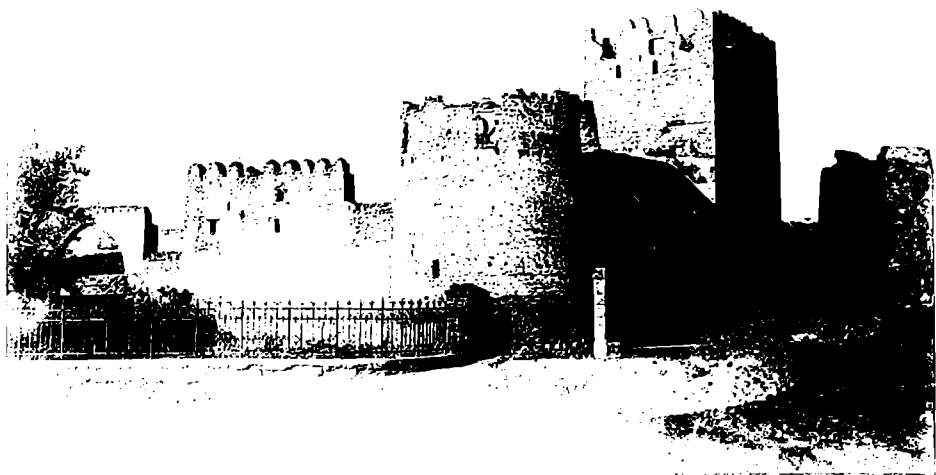
ლარგვისი ხედი აღმოსავლეთიდან

ნოსტე, ნასახლარი სამარეთ-აღმოსავლეთიდან

ქსოვრისი, ციხის მთავარი კოშკი სამხრეთიდან

ქვემო კალა. მთავარი ანსამბლი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

ბუღოლო. ციხე შიგნიდან

ამ მხარისა და ბირთვისის ციხის მფლობელი ქაიხოსრო ბარათაშვილი ირანის მხარეზე იყო. მან ციხის გარნიზონი ახლად მოყვანილი ზუთასი ყიზილბაშით გაზარდა. სააკაძემ ეს გაიგო. რაკი პირდაპირი ბრძოლით ციხის აღება ვერ შეძლო, მან სხვა ხერხს მიმართა. დილაღრიან თავს დაესხა ბარათაშვილთა იქვე ასლოს მდებარე რუსი დენციას — ტბის და შეიპყრო თვით ქაიხოსრო და მისი მამა ხოსია. რაკი მკატრონეები ხელთ იგდო. ციხეს აღვილად მოუარა. მოლაღატე თავადები აძულა თვითონვე გამოეყვანათ ციხიდან ირანელთა ჯარი. ამის თაობაზე მემსატიანესთან ვკითხულობთ: სააკაძემ „ქაიხოსროს გამოაყვანა ყიზილბაშნი ბირთვისიდან და მოსწყვიტა ხუთასნივე“.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, XVIII საუკუნის ორმოციანი წლების ბოლოს ერეკლე მეორეს განუდგა ბატონიშვილი აბდულა ბეგი.

ბატონიშვალს მხარს უჭერდნენ ბარათაშვილები. მეფე ერეკლე ჯარით მიადგა საბარათიანოს; სურდა უბრძოლველად შემოერიგებინა ისინი და ბირთვისში გაჰყვარებულ ბარათაშვილებს შუამავლები მიუგზავნა; შეჰპირდა პატიებას, მაგრამ ვერაფერი გააწყო. ვერც სამშვილდეში გამაგრებულნი შემოირიგა. მაშინ ძელემ გადაწყვიტა, სარჩო მოესპო მათთვის. შემოდგომის პარი იყო, შეუსრა ჯარი და სამშვილდისა და ბირთვისის ასლომახლო ყანები მოათიბნა. ჩამოეგებნენ ბარათიანი, შეიქნა ფიცხელი ომი; მეფემ სძლია მათ და ციხემოდისაც სდია. შემდეგ კი მემატანე ლაკონიურად წერს: „ბირთვისის ციხის ომი ხომ არ იქნებოდა. ჩამოეცალნენ. წაახდინეს საცა რამ შენობა იყო. საამის შვილის სასახლე დაწვეს“. ამ ცნობებში ამჟამად ყველაზე საინტერესო ის არის, რომ ავტორი სრულიად დაჯერებით ამბობს: ბირთვისის ციხე ბრძოლით არ აღებოდა.

ბირთვისის ციხე XVIII საუკუნის ბოლომდე მტკიცედ იდგა ქვეყნის საღარაჯოზე.

8. ატენი

როგორც შესამჩნევი დასახლებული პუნქტი. ატენი ცნობილია უკვე VII საუკუნიდან, როდესაც აქ აიგო დიდი ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძარი — ატენის სიონი. რაც შეეხება ციხეს, ვიცით, რომ X საუკუნეში იგი უკვე იდგა. ტაძრის კედელზე შემორჩენილია ერთ-ერთი ციხისთავის წარწერა, საღდანაც ვიგებთ, რომ მისთვის XI საუკუნის 60-იან წლებში ბაგრატ IV უბრძანებია ქალაქის აგება.

ატენის, ანუ ტანას ხეობაში გადოდა უმოკლესი გზა, რომელიც შიდა ქართლს სამხრეთ საქართველოსთან აერთებდა. ამიტომაც ამ გზის გამაგრებაზე ადრიდანვე ზრუნავდნენ როგორც მეფეები. ისე ადგილობრივი მფლობელები.

ატენის ციხე ხეობას დასავლეთიდან დაჰყურებს. ამ ვიწრო ხეობაში გზა, როგორც ეტყობა, ადრეც მდინარის მარცხენა ნაპირს მიუყვებოდა, ციხეც სწორედ ამ მხარეს დაარაჯობს.

სიმაგრე მაღალი მთის ერთ-ერთ ქიმზეა აღმართული. იგი ძნელად მისადგომია, ზომით კი დიდი არ არის. კედლები მაღალი და მტკიცე ჰქონია. ციხის ქვედა ნაწილში საკმაოდ მოზრდილი წყალსაცავები ყოფილა მოწყობილი წყალი თიხის მილებით ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ხევიდან მოედინებოდა.

X საუკუნეში ატენის ციხე კლდეკარის ძლიერ ერისთავებს ეკუთვნოდათ. როგორც აღენიშნეთ, რატი ერისთავთერისთავმა საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლ ბაგრატ III თუმცა საკმაოდ დიდი წინააღმდეგობა გაუწია, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდა ციხე მეფისათვის გადაეცა. შემდეგ წლებში, როგორც ეტყობა, ციხე ქართველ მეფეთა საკუთრება იყო.

XI საუკუნის შუა ხანებში ბაგრატ IV ბრძოლა უხდებოდა ხან გარეშე მტრებთან და ხან განდგომილ ფეოდალებთან. განსაკუთრებით ხანგრძლივი ბრძოლა ჰქონდა მას კლდეკარის ერისთავ ლიპარიტთან. ერთ-ერთი ბრძოლის დროს ლიპარიტმა ბიზანტიელებისა და კახელების დახმარებით სცადა ატენის ციხის აღება, მაგრამ ვერაფერს გახდა. მოკავშირეებს იმედი ჰქონდათ, რომ მეციხოვნეები მათ მხარეზე გადმოვიდოდნენ, მაგრამ ასე არ მოხდა. ძალით კი ციხე ვერ აიღეს.

ატენის ციხის აულებლობის შესახებ მემკთიანეები ცნობებს გვაწვდიან უფრო მოგვიანებითაც.

XVI საუკუნის დასაწყისში ქართლში მეფობდა სუსტი ნებისყოფის მქონე დავით X. მას არაერთხელ დაესხა თავს დიდი ჯარით კახეთის მეფე მამის-მკვლელი ავ-გიორგი. ერთხელ მან დავითი ატენის ციხეში შეიმწყვდია, ბრძოლა რამდენიმე დღეს გაგრძელდა, მაგრამ ციხის აღება შეუძლებელი გახდა. ბოლოს ავ-გიორგი იძულებული შეიქნა გასცლოდა ციხეს და ნაძარცვით გაბრუნებულიყო.

იმავე საუკუნის ერთ ასეთ ტრაგედიას გადმოგვცემს ისტორიკოსი ბერი ეგნატაშვილი.

ლუარსაბ მეფე მთელი თავისი სიცოცხლის განმავლობაში თავგანწირვით იბრძოდა ოსმალ და ირანელ დამპყრობთა წინააღმდეგ. მეტად გამწვანდა შაჰთამაზთან ბრძოლა. განსაკუთრებით სასტიკი იყო მისი მეოთხე ლაშქრობა 1556 წელს. ამჯერად მან ატენის ხეობასაც შეუტია, წედისის ციხე ძალით აიღო, ვერეს ციხე კი უბრძოლველად დანებდა. ამის შემდეგ ჯერი ატენის ციხეზე მიდგა. აქ თავს აფარებდნენ მეფის დედა და სხვა თავადთა ოჯახის წევრები. მიუხედავად ალყისა, შეუპოვარი ბრძოლისა და მრავალი მსხვერპლისა, ციხის აღება გაძნელდა. საქმე ის იყო, რომ ციხე მეტად მოხერხებულად იგოზე იდგა და კედლებიც საკმაოდ მაგარი ჰქონდა. ამიტომ ხერელი ვერსაიდან გაუკეთეს; ვერც სანგრევი მანქანები მიუყენეს და თოფის სროლაც გაუძნელდათ.

ასეთი გამოუვალი მდგომარეობიდან მტერმა გამოსავალი მოძებნა. დაიჭირეს მეფის დედის ფარეში. ეინზე კავთისხეველი ბეთიაშვილი და აიძულეს

გაეთქვა ციხის საიდუმლოება. უვნებლობის ფიცის მიცემის შემდეგ, გამცემმა მოუთხორო: „ჰის წყალი დალევით და ჩრდილოეთისაკენ მომცრო წყალი ჩამოუღისო და იმ წყაროს მისაპარავი გზა აქვსო, გასწავლით და ის დაუჭირეთო და ღონე გაუწყდებისო, და ციხეს მოგცემენო“.

ყზილბაშებმა დარიგება შეასრულეს, წყალსადენი გადაუქეტეს, უწყლობამ მეტად შეაწუხა ციხის მცველები, მშველელიც არსაიდან ჩანდა. ღონემიხდილნი შეაწყდნენ მტერს. ციხე დაეცა.

ძლიერი, თითქმის გამანადგურებელი დარტყმა მიიღო ატენის ციხემ XVII საუკუნის ოცდაათიან წლებში.

როსტომ ქართლის მეფეს აუჯანყდნენ მეფე თეიმურაზის მომხრე თავადები. შეთქმულთა ჯგუფში იყვნენ ისეთი ძლიერი ფეოდალები, როგორიც იყო ზაალ არაგვის ერისთავი, იოთამ ამილახორი, ნოდარ ციციშვილი, გიორგი გოჩაშვილი და თვით კათალიკოსი დიასამიძე. როსტომ მეფე სწრაფად მოქმედებდა. მან შეკრიბა ჯარი და გაემართა ციციშვილისაკენ. მეფის მოახლოება რომ გაიგო, ნოდარმა გაცლა ამჯობინა. მეფე უკან დაედევნა. ნოდართან მყოფი ძმები ჩხეიძეები შეეხზნენ მეფეს და შეაკვდნენ, ნოდარი კი ატენის ციხეში შეიკეტა, მეფე შემოადგა ციხეს. ნოდარი აქაც ვერ გამაგრდა და ზემო ქართლში. საათაბაგოში გადავიდა, როსტომმა აიღო ციხე და გაანადგურა იგი. მეფე დანარჩენ განდგომილებსაც მისწვდა: კათალიკოსი შეიპყრო, ქალაქის ციხეში გააგზავნა და შემდეგ იქვე დაახრჩობინა. გოჩაშვილს თვალები დასთხარა. ზოგს მამული წაართვა, ზოგი ქვეყნიდან გააძევა. კარგად წერს მემართიანე იოთამ ამილახვარზე: იოთამი არ დასაჯაო მეფემ იმიტომ, რომ იგი „საითკენაც დრო დაიხელის, იქითკენ იყვისო“.

როგორც ეტყობა, როსტომს ატენის ციხე ძალზე დაუხვრევია. შემდეგში მას დიდი მეპატრონე აღარც ჰყოლია. მართალია, მომდევნო საუკუნეებში იგი მაინც იხსენიება, მაგრამ თვალსაჩინო ციხე უკვე აღარაა.

9. ზირქოლი

ქსნის ხეობაში რამდენიმე ათეული არქიტექტურული ძეგლია, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ არის ისე მოხდენილად წამოდგმული მთის წვერზე, როგორც წირქოლი. ამასთან. სტრატეგიულად მას მეტად მარჯვე ადგილი უჭირავს: ამ ადგილას მდინარე ვიწრო კალაპოტიდან გამოედინება და მცირედ ფართოვდება. სწორედ ამ ყელს დარაჯობდა ეს ციხე.

ციხის წარმოშობასა და მის მფლობელობაზე ბევრი არაფერია ცნობილი. პირველად იგი X საუკუნის 70-იან წლებში იხსენიებოდა, როდესაც საქართველოს გაერთიანების საქმეს წინ აღუდგა ზოგიერთი აზნაური, გასცეს უფლისციხე და მეფის დატყვევებული ოჯახი კახეთში გადაიყვანეს. დავით კურაპალატმა კახეთს მიაშურა და საქმეები უომრად მოაგვარა. კახელებმა წირქოლისა და იქვე ახლო მდებარე გრუას გარდა, ყველა მიტაცებული ადგილი

დაიბრუნეს. მართალია, არა ჩანს, თუ რამდენ ხანს იყო წირქოლის ციხე კახელების ხელში, მაგრამ ეს მფლობელობა, ალბათ, დიდხანს არ გაგრძელდებოდა. რადგან თვით კახეთმა ამის შემდეგ მალე დაკარგა დამოუკიდებლობა.

წირქოლი და „წირქულელნი“ შემდეგ საუკუნეებშიცაა ცნობილი. მაგალითად, XII საუკუნის ბოლოს გიორგი რუსისა და მისი მომხრეების დამარცხების შემდეგ თამარმა ზოგი დიდებული დასაჯა, ზოგიც დააწინაურა. „წირქულელნი“ ამ დროს შეწყალებულთა რიგებში იხსენიებიან.

აქედან მოყოლებული XVIII საუკუნემდე ცნობები წირქოლის შესახებ არ შემონახულა. ვიცით, რომ XVIII საუკუნეში იგი ერთ-ერთ ძლიერ ციხედ ითვლებოდა და შიდა ქართლის სხვა ციხეებთან ერთად ეკუთვნოდა დიდ სარდალს გივი ამილახორს. როდესაც თეიმურაზ II გახდა ქართლის მეფე, მან შეძლო ქსნის ხეობის დამორჩილება, მაგრამ წირქოლის ციხე, სადაც გივის შვილი რევაზი იყო გამაგრებული, ვერ აიღო. მაშინ მან დახმარება თავის შვილს, კახეთის მეფეს, ერეკლეს სთხოვა. გაერთიანებული ძალით მეფეებმა ციხეს ალყა შემოარტყეს. როცა საქმე „მისჭირდა“, დაიწყო მოლაპარაკება. პატიებისა და სხვა დაპირებების შემდეგ ამილახორმა დათმო ციხე. სიმაგრეში მეფის გარნიზონი ჩადგა.

როგორც ვნახეთ, წირქოლი ისეთი მტკიცე სიმაგრე ყოფილა, რომ მისი აღება მეფეთა შეერთებულ ჯარსაც კი გაძნელებია.

1777 წელს წირქოლის ციხემ უკანასკნელი სამსახური გაუწია საუკუნეთა მანძილზე მის მფლობელ ქსნის ერისთავებს.

ამ წელს მეფეს აჯანყებია ქსნის ერისთავი გიორგი და გაუმაგრებია საერისთავოს საიმიდო ციხეები. მათ შორის წირქოლის იმედიც ჰქონია. მიუხედავად ამისა, ურჩი ფეოდალი მეფის ჯარების რადიკალური მოქმედების შედეგად მაინც დამარცხებულა.

ამ აჯანყების შემდეგ ერეკლემ ქსნის საერისთავო გააუქმა და წირქოლის ციხეც უშუალოდ სახელმწიფო ციხეთა ჯაჭვში შევიდა.

დღეს უკვე ძნელია მაშინდელი ციხის გრანდიოზულობის წარმოდგენა. თავდაპირველი ციხე მთის წვერზე მდგარა. მოგვიანებით ჩრდილოეთის მხარეს ახალი ნაგებობები დაუმატებიათ, რომელთა სიდიდე ორჯერ აღემატებოდა ძველს.

ძველი ციხის სქელი და მტკიცე კედლები მთის რელიეფს გასდევდა. შიგნითა ტერიტორია რამდენიმე ნაკვეთად ყოფილა დაყოფილი. ციხეს ჰქონია თავისი წყალსაცავი და სხვა სათავსები.

ახალი სიმაგრეც რთული რელიეფის მაქსიმალური გამოყენებით აუვიათ. ციხე რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება. ეზოს ირგვლივ განლაგებულია: აღმოსავლეთით — ოთხსართულიანი სასახლე. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში — კოშკი და ჩრდილო-დასავლეთით — საცხოვრებელი სადგომი. ამას გარდა სხვა კუთხეებშიც ყოფილა რაღაც ნაგებობები. ციხეს ჰქონია ერთადერთი შესასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხრიდან.

ციხის 'მიგნით ოთხსართულიანი სასახლისა და სხვა დანარჩენ 'ნაგებობათა არსებობა იმაზე მიუთითებს, რომ იგი მხოლოდ ციხე კი არ იყო, არამედ ფეოდალის საცხოვრებელსაც წარმოადგენდა. შესაძლოა, აქ ქსნის ერისთავთა ძლიერი გვარის რამდენიმე წარმომადგენელიც კი იჯდა.

ოთხსართულიანი სასახლის პირველ სართულზე სამეურნეო ხასიათის საღომები ყოფილა, ნეორე სართული მომსახურე პერსონალათათვის ყოფილა განკუთვნილი, მესამე — საცხოვრებელს წარმოადგენდა, მეოთხე კი — მისაღებ დარბაზს.

სამხრეთ-დასავლეთი კოშკიდან შემორჩენილია სამი სართული. პირველ სართულზე ყოფილა ეზო და შესასვლელი, იქვე მაღალი და ვიწრო გვირაბი გადიოდა.

მოგვიანებით, გვირაბის დანიშნულების დაკარგვის შემდეგ მასში წყალსადენი გაუტარებიათ. ამ მაღალ მთის ახლომასლო წყაროს კვალი არ ჩანს. ეტყობა, წყალი შორიდან იყო გამოყვანილი.

ციხის დასავლეთი ნაწილიც ორი თუ სამსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული სარდაფი იყო, ხოლო ზედა — საცხოვრებელი. ყველა სართული აღჭურვილი ყოფილა სათოფეებით.

ასეთი სახით მოღწეულ წირქოლის ციხე-დარბაზს დღესაც აღტაცებაში მოჰყავს ადგილობრივი თუ უცხოელი მოგზაური.

10. კოლოთი

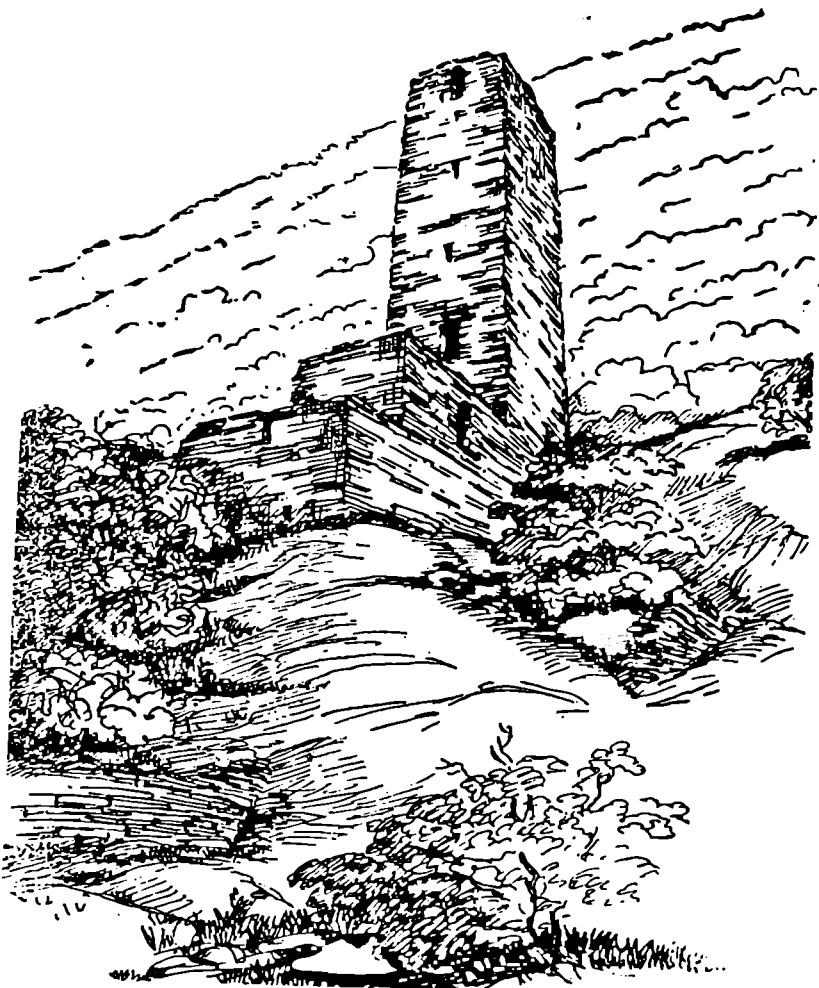
მდინარე რეხულას სათავეში, მაღლა, კავკასიონის მთის ფერდობზე ყურადღებას იქცევს მოზრდილი ნანგრევები. აქედან, სულ რამდენიმე კილომეტრზე ალპური ზონა იწყება. ციხე-დარბაზი აღმართულია მდინარის მარჯვენა მხარეს, ზეობა აქ ვიწროა. სიმაგრისათვის კარგი ადგილია შერჩეული — იგი ოთხივე მხრიდან მიუდგომელია.

ნანგრევებში აშკარად გამოირჩევა სამი ფენა. პირველად აქ მდგარა ვიწრო და მაღალი კოშკი, რომლისთვისაც შემდეგ დასავლეთით საცხოვრებელი ნაგებობა მიუშენებიათ და ყველაფერი ვრცელი გალავნით შემოუსაზღვრავთ.

კოშკს ერთი მხარე მომრგვალებული აქვს. ასეთი ფორმის კოშკს „ზურგიანს“ ეძახიან. იგი ხუთსართულიანია. როგორც ამ ტიპის სხვა კოშკებს, მასაც ზურგი მთისკენ აქვს მიქცეული, ხოლო პირი მდინარისკენ.

კოშკში შესასვლელი პირველ სართულზეა. ეს უკანასკნელი მიწიდან 5 — 6 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს. იმავე ვერტიკალზეა განლაგებული ზედა სართულების ფანჯრებიც, რომლებიც მიმართულია ხეობისკენ.

კოშკის პირველი სართულის იატაკქვეშ მოწყობილი იყო წყალსაცავი. ასეთი შემთხვევა ზნორია ამ ტიპის კოშკებში. პირველი სართულის გვემა ტრაპეციულია, ზედა სართულებისა — რკალისებური. თითოეული სართულის სიმაღლე ორ მეტრს არ აღემატება. ასეთი კოშკი, სადაც თითო სართულს მხო-

პოლოთი. ციხე

ლოდ თითო ფანჯარა აქვს, ცხადია, ძლიერი საბრძოლო წაგებობა ვერ იქნებოდა. იგი ძირითადად მშვერავთათვის იყო განკუთვნილი. საინტერესოა სართულშუა გადახურვის მოწყობა ქვის ფილებით, ასეთი კონსტრუქცია იშვიათად გვხვდება. სართულები ერთმანეთს ხის კიბით უკავშირდებოდა.

სხვა სართულებისაგან განსხვავებით, მეხუთე სართულს მდინარისაკენ

მიმართულ კედელში აქვს კარი. რომლის წინ ხის კოჭებზე მოწყობილი შვერილი ყოფილა, საიდანაც შესანიშნავი სანახაობა იშლებოდა.

ბრწყინვალე პროპორციების მქონე ეს მაღალი და შემართული კოშკი ამაყად დასტკეობს ხეობას. აქ ვერც მტერი და ვერც მოყვარე მზებერავს ვერ გამოეპარებოდა.

დასავლეთით კოშკზე მოგვიანებით მიშენებული ნაგებობების პირველი სართული ძლიერადაა დაზიანებული, რის გამოც მისი გეგმა კარგად არ იკითხება. მაგრამ ჩანს, ისიც ტრაპეციას უახლოვდებოდა. შესასვლელი მხოლოდ სამხრეთიდან მეორე სართულზე ყოფილა. იმავე სართულზე არსებული მეორე კარი დასავლეთით მდებარე სადგომის ბანზე გადიოდა. ამ ვიწრო სადგომის ორივე სართულს მხოლოდ ფანჯრები შემორჩენია.

გალავანი სამხრეთით, კოშკის ზურგთან იწყებოდა და თანდათან ძირს ეშვებოდა. ამჟამად, ქარაფთან, ხევის პირას, კედელი წყდება და სადგომს ჩრდილოეთით უერთდება. ასე რომ, მას საკმაოდ დიდი ფართობი ჰქონია შემოკლებული. უკეთაა შემორჩენილი სამხრეთი კედელი. აქვეა ვიწრო კარი. გალავნის კედლებში ისეთი სათოფეებია, როგორსაც XVI საუკუნის ბოლოსა და XVII საუკუნის პირველ ნახევარში აკეთებდნენ.

ქოლოთის ციხის ელემენტებს საერთო აქვს IX — X საუკუნეების ნაგებობებთან, მაგრამ ისტორიულ წყაროებში იგი მხოლოდ XIII — XIV საუკუნეთა მიჯნაზე იხსენიება. დავით III გადაუწყვეტია ქსნის ურჩი ერისთავის დასჯა და მისი არყოფნის დროს საერისთავოს დიდი ჯარით შესევია, გადაუწვავს და მოუოხრებია ცხრაშის ხევი. იერიში მიუტანია ისეთ დიდ ციხეებზე, როგორიც იყო: ქვენიფნევი, ქარჩოხი, ქოლოთი, ოსროლი და სხვა. სასტიკი ბრძოლა შვიდ წელს გაგრძელებულა, მაგრამ ციხის მცველები მაინც მტკიცედ მდგარან. თუმცა მათ მეტად გასჭირვებიათ, სასმელ-საჭმელი შემოკლებიათ და სხვა რომ ვერაფერი უშოვიათ, ტყავის ღვედების ქამა დაუწყიათ. ასეთ დღეში მყოფთ მაშველი ჯარით მოუწერო ქსნის ერისთავმა შალვამ და ვახტაგ III. დავითი იძულებული გახდა ალყა მოეხსნა და არაგვის ხეობაში გაქცეულიყო.

ქოლოთი ამ დროს მაგარი ციხესიმაგრე ყოფილა. მაშინდელი გალავანი შესაძლოა, გვიანდელ გალავანში იყოს ჩაქსოვილი. ციხე XIV საუკუნის ბოლოსაც აუღებლად ითვლებოდა. 1400 წელს. როდესაც თემურ-ლენგმა ააოხრა საქართველო, კერძოდ, ქსნის საერთისთავოსა და ზოგიერთი ციხის აღება მან ვერ შეძლო. ამ რამდენიმე აუღებელ ციხეს შორის ყოფილა ქოლოთიც.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, XVII საუკუნის ოციან წლებში ქოლოთი დაზნელთა დიდ გვარს ეკუთვნოდა. მაგრამ ძლიერ მეზობლებს, ამილახვარსა და ქსნის ერისთავს მათზე თავდასხმა მოუწყვიათ, გაუწყვეტიათ ისინი და მათა მამული გაუყვიათ. ქოლოთ-ქვითკირი ქსნის ერისთავებმა მიისაკუთრეს და საერისთავოს გაუქმებამდე მათ ეკუთვნოდათ.

ბორჯომ-ახალციხის გზაზე. მტკვრის მარჯვენა მხარეს, ოდესღაც ყოფილა ქალაქი აწყური, რომლის ნაშთები ჯერაც არ არის გამოვლენილი, ხოლო ციხის ნანგრევები ახლაც პირქუშად დაწყურებს ხეობაში გამავალ გზას. ციხისგან ცოტა მოცილებით დგას დიდი ტაძრის ნანგრევები, სადაც სახელგანთქმული აწყურის საეპისკოპოსო მდებარეობდა. იგი IX საუკუნეში იხსენიება. ხოლო ქალაქი აწყური XI-XII საუკუნეებში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პუნქტი უნდა ყოფილიყო.

ძველად აქ გადიოდა ის ნავიგატორული გზა, რომელიც საქართველოს აკავშირებდა წინა აზიისა და დასავლეთის ქვეყნებთან. საუკუნეთა განმავლობაში ამ ჯაჭვის ერთ მთავარ რგოლთაგანს აწყურის ციხე წარმოადგენდა.

აწყურის ციხე მაღალ კლდოვან ბორცვზე მდგარა. ბორცვის მთელი ტერიტორია და ზოგიერთ მხარეს მიმდებარე ნაწილებიც ციხესთან ყოფილა დაკავშირებული. ნანგრევებიდან ჩანს, რომ ციხე დიდი მასივებით ნაგები. ძლიერი სიმაგრე ყოფილა. ამ უზარმაზარ ნანგრევებში ფენების გამიჯვნა ძნელდება, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ პირველი ფენა ადრეფეოდალურ ხანას ნიეკუთვნება.

უკეთაა შენახული ყველაზე მაღალი ციტადელი. მას მისდევს უძველესი ფენა სამხრეთი გალავნის სახით. მესამე ნაწილი ციტადელის აღმოსავლეთითაა. დროის მიხედვით ესეც ადრეულია. ჩრდილო-დასავლეთით მათ მიდგმული აქვს XVII—XVIII საუკუნეთა გალავანი, რომლიდანაც გვირახი ჩადის მტკვარში. გვირახი ეზოს ბოლოდან იწყება, გარეთ გადის და კედელს მიუყვება. გვირახი არც ისე მაღალია, რომ გარედან ვერ შეემჩნიათ, ხოლო შიგნით ზოგან მოხრილად და ზოგან კი ხოხვით შეიძლება სიარული.

ბოლო პერიოდის გალავანი კლდეზე სამხრეთიდანაა მიდგმული. მას საკმაოდ დიდი ტერიტორია ჰქონია შემოკავებული. კლდის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მოზრდილი ნაწილი დიდი ხანია მომსკდარა და ამიტომ ეს მხარე ამჟამად მიუდგომელია. ბლომად ჩანს გამოქვაბულების ნაშთები, ციხის ეკლესიის მცირე ნაშთი და სხვადასხვა ადგილას ფრესკის ფრაგმენტები.

საისტორიო წყაროებში აწყური IX საუკუნიდან იხსენიება. იგი, ისევე როგორც მთელი მესხეთ-ჯავახეთი გუარამ მამფალს ეკუთვნოდა. შემდეგ კი მფლობელი გუარამის ძე ნასრი ყოფილა. იმავე საუკუნის ოთხმოციან წლებში, ნასრის დაღუპვის შემდეგ, მესხეთ-ჯავახეთს ეუფლებიან ტაოელი ბაგრატიონები. ხოლო ასიოდე წლის შემდეგ ეს მხარე გადადის საქართველოს მეფეების ხელში, რომლებიც აწყურის ციხეს თავიანთ ერისთავებს აძლევენ. XI საუკუნეში, ბაგრატ IV და კლდეარის ერთისთავის ბრძოლის დროს, ერისთავმა ხელთ იგდო მესხეთ-ჯავახეთი. ცხადია, მის გამგებლობაში გადავიდოდა აწყურის ციხეც. მომდევნო ხანაში ციხეს კვლავ მეფე იბრუნებს, ხოლო XIII ს. შუა წლებისათვის მას სამცხის მთავრები — ჯაყელები ფლობენ. ასე გრძელდება

XVI ს. შუა ხანებამდე და ეს ციხე მათ ერთ-ერთ რეზიდენციას წარმოადგენდა.

აქვე საინტერესოა იმის გახსენებაც, რომ რუსულდან დედოფალმა XIII ს. მეორე მეოთხედში თავისი ქალიშვილი მიათხოვა „საბერძნეთისა სულტანსა ყიასდინს“ და „დიდისა დიდებითა მისცა აწყურის ზითვად“.

აწყურს ქალაქსა და ციხეს ჩრავალი უბედურება უნახავს, მის ტერიტორიაზე, ვინ იცის, რა ჭურის მტერი არ ყოფილა და არ უთელია. ასეთი ცნობებიდან მხოლოდ რამდენიმეს მოვიყვანთ.

ეგრძელ XV საუკუნეში აწყური რამდენჯერმე დაარბიეს სპარსელებმა. შაჰმა უზუნ-ჰასანმა 1477 წელს სამცხე სასტიკად დაარბია და აწყურს მიადგა. ციხის მცველებმა, ნახეს რა მტრის სიმრავლე, გადაწყვიტეს დანებებოდნენ მათ და შაჰს მშვიდობა სთხოვეს. ვერაგი მტერი დათანხმდა, მოტყუებით შევიდა შიგ, მოსრა და დაანგრია რაც კი შეძლო. ათი წლის შემდეგ სამცხეში ირანის შაჰი იათუბ-ყაენი შეიჭრა. სხვა ქალაქების აღების შემდეგ მან აწყურიც ააოხრა და მრავალი ტყვე წაასხა.

ამდენი ბრძოლებით დასუსტებულ და ილაჩგაწყვეტილი მხარე XVI ს. ბოლოსათვის თურქეთმა დაიპყრო. მოგვიანებით, 1770 წელს ქართველებმა ერეკლეს მეთაურობით ერთხელ კიდევ მოიჭნიეს ხმალი და თურქები სასტიკად დაამარცხეს, მაგრამ გამარჯვება ვერ შეინარჩუნეს. 1828 წელს კი ამ მხარესთან ერთად საქართველომ აწყურიც შემოიერთა.

12. სამწევრისი

მტკვრის აუზში, ქარელსა და წრომს შორის, მთის ერთ-ერთ კონცხზე აღმართული იყო დიდი ციხე-დარბაზი. აღმოსავლეთით, უფრო მაღალი ქედიდან ამ მიდამოებს გამოჰყურებს VII საუკუნის უნიკუმი — სამწევრისის გუმბათოვანი ტაძარი.

სამწევრისის ციხე-დარბაზს დიდი ფართობი ეკავა. სასახლეებისა და სხვა შენობათა ნანგრევებში დღესაც იგრძნობა ოდესღაც კოლოსალურ ნაგებობათა სიდიადე. დროთა ვითარებაში ყველაფერი ისე უმოწყალოდ დანგრეულა, რომ შეუძლებელია თავდაპირველი სახის დადგენა.

ციხე-დარბაზი თავისი არსებობის უკანასკნელ პერიოდში ორ ნაწილად ყოფილა გაყოფილი. ჩრდილოეთის მხარე მცირედ აღემატებოდა სამხრეთისას. იგი თითქმის მიწასთანაა გასწორებული. უკეთაა მოღწეული სამხრეთის ნაწილი, სადაც მთავარი კომპლექსი იყო. ნანგრევები მრავალფეროვანია. ძირითადად ხუთი ფენის გამოიყენა ხერხდება. თავდაპირველად აქ დიდი ზომის კოშკი მდგარა, შემდეგ აღმოსავლეთით საშუალო ზომის ეკლესია აუგიათ. მესამე ფენა შეიცავს კოშკის ირვლე წარმოქმნილ გალავანს, მეოთხე სამშენებლო ფენა უფრო ხანგრძლივი ყოფილა და გადაარჩენილი კედლების უმრავლესობა ამ დროისაა. მეხუთე პერიოდს შეიძლება მიეკუთვნოს ქვედა გალავანი.

კომპლექსის პირველ ნაგებობას, ორიგინალური ფორმის კოშკს, ანალოგია არ გააჩნია. იგი მასიურია; მართალია, ზედა ნაწილი აკლია, მაგრამ ოთხი სართული მაინცაა დარჩენილი. მისი გეგმა შიგნიდან კვადრატს უახლოვდება, გარედან კი კუთხეები შესამჩნევადაა მომრგვალებული. პირველი სართული მაღლაა, მის ქვემოთ მოთავსებულია ბნელი სარდაფი. მეორე სართულის სიმაღლე ხუთ მეტრს აღემატება, რაც იშვიათი შემთხვევაა. სქელი კედლების ღრმა ნიშებში მოთავსებულია საბრძოლო ხერელობები. ზედა ჭართულისაგან ცოტა რამ არის დარჩენილი. მცირე ანალოგიების მიხედვით კოშკი ადრეფეოდალური ხანით თარიღდება.

კოშკის სამხრეთ-დასავლეთის კუთხესთან შეერთებული თხუთმეტოდე მეტრის სიგრძისა და ათი მეტრის სიმაღლის კედელი სასახლის ნაშთია. იგი ფაქტურად ძველ გალავანში იყო ჩართული. ეტყობა, სასახლე სამსართულიანი მაინც ყოფილა, თუ მეტი არა. პირველი სართულის კედლები გარედან ყრუა. მეორე სართულს ჰქონია სადაზვერვო ხერელობები და ფანჯრები. მესამე სართულზე, გარედან მიდგმული ბურჯის არეში, მდებარეობს ღრმა და მაღალი ნიშა გუმბათის მსგავსი გადახურვით.

ანსამბლის მთავარი ნაგებობებიდან განსაკუთრებით გამოირჩევა ციტადელი. ციტადელში მდგარა სასახლის ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობები. მათში განიორჩევა სამხრეთისა. კოშკსა და ამ ნაგებობას შორის დიდი განსხვავებაა. კოშკში ყველაფერი მწყობრადაა, სასახლეში კი, რომელიც თავისთავად გვიანაა აგებული, ეს არ იგრძნობა.

მთავარი ნაგებობა იდგა ციტადელის ჩრდილო ნაწილში. დარჩენილი კედლის მიხედვით, სასახლე სამსართულიანი ყოფილა, პირველი სართულის კედლებში სამი მაღალი სარკმელია, მათ ზემოთ კი — კვადრატული ნიშები. მეორე სართულის კედლებში მხოლოდ საშუალო ზომის ორი სარკმელია. მესამე სართული პარადულ ხასიათს ატარებდა. აქ განიერი სარკმლები და მათ შორის პატარა ნიშებია. იმავე ხაზზე, გარეთა კონტრფორსის არეში, მოთავსებულია მაღალი და განიერი ნიშა, რომელსაც რაღაც საგანგებო დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. სავარაუდოა, რომ ამ სართულის კედლები მდიდრულად იყო მორთული.

ციტადელის მეორე მხარეც სასახლის ტიპის ნაგებობას ეჭირა. მისგანაც მხოლოდ გარე კედელია გადარჩენილი; კედელი, რომელსაც 15 მეტრი სიგრძე აქვს და ცხრა მეტრი სიმაღლე, არანაკლებ სამი სართულისა უნდა ყოფილიყო. მათგან პირველი სართული დამხმარე იყო, მეორე კი კვადრატული სარკმლებით — საცხოვრებელი. მესამე სართული აქაც პარადულ ხასიათს ატარებს.

ციტადელის დასავლეთი ნაწილი უფრო დაზიანებულია. გადარჩენილია ოთხი მეტრის სიმაღლის კედლები სარკმლებითა და საბრძოლო ელემენტებით.

ციხე-დარბაზის ჩრდილოეთის მხარე იმდენადაა დაზიანებული, რომ ყველგან გალავნის ხაზიც არ ირკვევა. სიმაგრის დაპროექტების დროს ამ მხარისათვის ძირითადად დაცვის ფუნქცია მიუციათ. კედლების სიმაღლე დაახლოებით

ხუთი მეტრი უნდა ყოფილიყო. ციხე-დარბაზის ჭიშკარი მოთავსებული იყო დასავლეთით.

ანსამბლში მდგარი ეკლესია მოგვიანებითაა აგებული საკმაოდ დიდ გალავთან ერთად. ამას გარდა, ჭიშკრის გვერდით აუცილებლად საცხოვრებელი თუ სამეურნეო ხასიათის ნაგებობა. იქვე იყო მარანიც.

ამ დიდი მასშტაბის ანსამბლის შესახებ თითქმის არაფერი ვიცით. მხოლოდ ვახუშტი გვატყობინებს, რომ მის დროს, ე. ი. XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში, აქ ციხე მდგარა. შესაძლოა სწორედ აქ ყოფილიყო გვიანფოთალური ხანის დასაწყისში ფანასკერტელ-ციციშვილების რეზიდენცია. უფრო გვიან კი მათი სამყოფი მძოვრეთი გამხდარა, რომელიც იმავე ხეობაში მოშორებით მდებარეობს.

13. სურამი

საქართველოს სახელმწიფო ციხეებს შორის ერთ-ერთი მთავარი ადგილი ეკავა სურამის ციხეს. იგი მდებარეობს ორი მთავარი გზის შესაყარზე: ერთი მიემართება ლიხის გადასასვლელით დასავლეთისკენ, მეორე — ბორჯომის ხეობით სამხრეთისკენ. ვისაც ასეთი, სტრატეგიულად ხელსაყრელი ადგილი ეკავა, მის ხელშივე იყო ამ გზების გასაღებიც.

ცნობილი არ არის როდის გაჩნდა აქ პირველად ციხე. შესაძლებელია, მისი წარმოშობა დაკავშირებული იყოს განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში სურამელთა საერისთავოს წარმოქმნასთან. ციხე ორი ნაწილისაგან შედგებოდა: ზედა ციხე უფრო მაღლაა, ქვედა კი მას ემიჯნება აღმოსავლეთით, სამხრეთითა და დასავლეთით.

სამწუხაროდ, ქვედა ციხისაგან დღეისათვის მეტად მცირე ფრანგმენტები-ლა შემორჩენილი. ზედა ციხის კედლები მრავალფენოვანია. რაც თავისთავად მის მრავალგზის ნგრევა-შენებაზე მიუთითებს.

მიუხედავად სიმცირისა, ციხე მაინც აუღებლად ითვლებოდა. ამის მთავარი მიზეზი იყო სალ კლდეებზე აღმართული მტკიცე კედლები. თავდაპირველად აქ მდგარა მოზრდილი კოშკი მცირე გალავნით.

ციხის გალავანს რთული მოხაზულობა აქვს, რადგან მშენებლებს კლდოვანი კონცხის ყველა ადგილი გამოუყენებიათ. კედლის სისქე ზოგან სამ მეტრს აღემატება.

კოშკი პირამიდის ფორმისაა. შემორჩენილია ორი სართული, რომელთაგან პირველი კედლის პირიდან ხუთიოდე მეტრის სიმაღლეზე იწყება. ორივე სართულს ეზოდან ცალ-ცალკე უნდა ჰქონოდა შესასვლელი. მეორე სართულის სქელ კედლებში ვიწრო სარკმლებია მოთავსებული. გარედან კოშკი კარგი თლილი ქვითაა ნაგები, რაც იშვიათია ქართულ ციხეებში. ციტადელის ტერიტორია რამდენიმე მეტრის სიმაღლეზე ნანგრევებითაა დაფარული. ზოგან გაირჩევა შენობათა კედლების ნაშთები.

ციხე ციხე-დარბაზად მაშინ გადაუქცევიათ, როცა დასავლეთით ციტადელი გამოუყვიათ და სასახლე და კარის ეკლესია აუგიათ.

ეკლესია მღვდარეობს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი და ანალოგები არ გააჩნია. თავისთავად იგი ცალნავიანი ნაგებობაა, მაგრამ სამხრეთით ნავის სახით მიშენებული აქვს სათავსი და მთლიანად ორქანობიან სახურავექვეშაა მოთავსებული. ეკლესიის კედლებზე შემორჩენილია ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები.

ეკლესიის ფასადები მოპირკეთებული ყოფილა თლილი ქვითა და ორნამენტებით. მოგვიანებით ჩრდილოეთის მხრიდან ეკლესიისათვის მიუშენებიათ მცირე ზომის ნაგებობა. შესაძლოა, იგი აკლდამას წარმოადგენდა. ეზოს დასავლეთ მონაკვეთში მდგარი ნაგებობა სასახლე უნდა ყოფილიყო. მის ფრაგმენტებში ორი სამშენებლო ფენა გაირჩევა.

ციხე საფუძვლიანად შეუქმთვრიათ XVI საუკუნის მეორე ნახევარში (შესაძლოა, XVII საუკუნის დასაწყისში). ამ დროისა უნდა იყოს კედლების ნანგრევები ჩრდილო-დასავლეთით. მართალია, ისინი ისეთი მასიური არ არის, მაგრამ მაინც საკმაოდ სქელია. კედლებში მოწყობილია სათოფეები.

ციტადელის უკანასკნელი პერიოდის თხელი კედლები სხვადასხვა ჭისტემის სათოფეებით, უნდა მიეკუთვნებოდეს XVIII საუკუნის შუა ხანებს.

სამწუხაროდ, ისტორიულ ცნობათა სიმცირე საშუალებას არ იძლევა მთლიანობაში წარმოვიდგინოთ ამ განთქმული ციხის ისტორია. მართალია, დასახლების ნიშნები აქ ჩვენ წელთაღრიცხვამდე დიდი ხნით ადრეა მიკვლეული, შესაძლოა იგი სურამელთა რეზიდენციაც იყო X—XII საუკუნეებიდან, მაგრამ მას ხშირად მხოლოდ XVI საუკუნიდან იხსენიებენ.

ცნობილია, რომ ირანის წინააღმდეგ მეგრძოლ გიორგი სააკაძეს თავდასხმის მოლოდინში გაუმაგრებია ციხეები: სურამი, ალი და კეხვი.

სურამის ციხის მნიშვნელობა განსაკუთრებით მას შემდეგ გაიზარდა, რაც სამხრეთ საქართველო ოსმალეთის ხელთ აღმოჩნდა. ერთხანს ოსმალები დაპატრონებიან კიდეც მას. მათი განდევნის შემდეგ, უმეფობის ხანაში, სურამი ძირითად დასაყრდენს წარმოადგენდა ირანის წინააღმდეგ მეგრძოლ გივი ამილახორისთვის.

1742 წელს, ირანის ჯარის თავდასხმის მოლოდინში, ამილახორმა სურამში მყოფი გარნიზონი გააძლიერა. როდესაც ეს შეიტყო ნადირ-შაჰმა, ბრძანა, მისი სამფლობელო გაენადგურებინათ. ბრძანების შესასრულებლად დიდძალი ჯარი გამოგზავნეს. ჯარმა უმოწყალოდ გაანადგურა შიდა ქართლი, მაგრამ როცა სურამს მიაღდა და ციხის სიმტკიცეში დარწმუნდა, უბრძოლველად გაბრუნდა უკან. ამილახორმა იცოდა, შაჰი ასე ადვილად არ დათმობდა სურამის ციხეს, ამიტომ კედლები უფრო მეტად გაამაგრა და გარნიზონიც გააძლიერა.

თუ თავდაპირველად ამილახორის აჯანყება პროგრესული იყო, შემდეგ მან კერძო ხასიათი მიიღო. 1745 წელს ქართ-კახეთის მეფეებმა — თეიმურაზმა და ერეკლემ, მიუხედავად იმისა, რომ მათ ზურგს ირანი უმაგრებდა, სურამ-

მის ციხის ალება მაინც ვერ შეძლეს. არ გაქრა არც თვით თემურაზის მოლაპარაკებამ, არც შაჰის პატიების ფირმანმა და არც ციხისათვის ყუმბარების დაშენამ.

შაჰი იმდენად განუცვიფრებია ამას, რომ მხატვარი გამოუგზავნია ციხის დასახტად. როდესაც ციხის სურათი მიუტანეს, შემოუთვლია: ციხეს ისეთი გალავანი შემოაველეთ, რომ ყოველგვარი მოძრაობა შეწყდეს და ალყა არ მოხსნათ, ვიდრე თვითონ არ შემოგვხვეწებიანო.

შემდეგ ციხე მალულად ნაღმით ორჯერ ააფეთქეს და კედლის დიდი ნაწილი ჩამოანგრის. მიუხედავად იმისა, რომ კარი თითქმის შემტვრეულ იყო, ამილახორი მაინც არ ნებდებოდა და ახლა დედოფლის მისვლას მოითხოვდა: მხოლოდ მას ვენდობო: მართლაც. დედოფალ თამარის მისვლის შემდეგ მიუციათ მეფეებს უვნებლობის ფიცი. ამილახორი ქალაქს ჩამოიყვანეს, ლხინი გაუშარეს და სახლბუციელობაც უბოძეს. ეს ფაქტი ნათლად მეტყველებს იმაზე, თუ როგორ ძლიერ სიმაგრეს წარმოადგენდა სურამის ციხე XVIII საუკუნეში.

ასეთი დიდი ბრძოლის შედეგად დამორჩილებულ ამილახორს, ეტყობა, ბოლომდე მაინც არ მიწოდებინა და შაჰის ბრძანებით დაუნგრევიათ სურამისა და კეხვის ციხეები. მაგრამ სურამის ციხე ქართველებს უმალ აღუდგენიათ და უკვე 1756 წელს ერეკლე ჩეფეს აქ ჩაუმწყვდევია ქიზიყის მოურავი თამაზი. შემდეგშიც, უკვე სამოკდათიან წლებში, ოსმალთა წინააღმდეგ რუსეთისა და საქართველოს ერთიანი მოქმედების დროს, სურამის ციხე მათი მთავარი ბაზა და ზურგის საიმედო სიმაგრე იყო.

სურამის ციხის მნიშველობაზე ერთხელ კიდევ მეტყველებს 1791 წელს ერეკლეს მიერ დადგენილი „განწესება“. „ციხეებისაჲ ესე დაგვიწერია: ქალაქის თბილისის ციხეები, გორის ციხე, სურამის ციხე, ანანურის ციხე... რომ ამ ციხეებს ნარიყალას ციხეებიცა აქვს და ნარიყალები ცოტას კაცით შეინახება. ამ შვიდ ალაგს ნარიყალებში საერთოდ კაცნი უნდა ეყენოსთ, რაერთიც მოუნდესთ მცველად“. ეტყობა. სურამის ციხე ბოლომდე საიმედო ციხედ ითვლებოდა. მეგრძოლნი მასზე ამყარებდნენ იმედს ლეკიანობის ასალაგმავად XIX საუკუნის დასაწყისშიც კი.

14. კ ე ხ ვ ი

დიდი ლიახვისპირა ციხესიმაგრეთა შორის განსაკუთრებული ადგილი ეკავა კეხვის ციხეს. იგი ღვას მდინარის მარჯვენა მხარეს, მაღალი მთის წვერზე, საიდანაც მთელი ხეობა ხელისკუთხედით მოჩანს. თვით მთა, რომელზედაც ციხეა აღმართული, ადვილი მისადგომია. როგორც ეტყობა, ციხის მეპატრონისათვის მთავარი ყოფილა არა მისი მიუდგომლობა, არამედ ადგილმდებარეობა.

პირველად ამ ადგილას დიდი ზომის კოშკი მდგარა, რომლისთვისაც სამხ-

რეთით მიუშენებიათ გალავანი. ამ გალავნის დანგრევის შემდეგ, ძველის ნაშთების გამოყენებით, აუგიათ ახალი, უფრო ვრცელკოშკიანი. მომდევნო პერიოდში გალავნისათვის მიუღმათ შესასვლელი კოშკი. ბოლოს, მტრის შემოსევათა გახშირების გამო, კიდევ (უკვე ქვედა ტერასზე) აუგიათ დამატებითი გალავანი კოშკით.

თავდაპირველი კოშკი არაწესიერი ოვალური გეგმისაა. პირველი სართული ოთხი მეტრის სიმაღლეზე იწყება. ზედა კედლებს ორფენიანობა ეტყობა, პირველი ფენიდან დარჩენილია ორი სართული. კოშკის დაზიანების შემდეგ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლები ხელახლა აუგიათ და, იმავე დროს, მესამე და მეოთხე სართულებიც დაუშენებიათ. თავდაპირველი გალავნიდან ნაწილობრივ გადარჩენილია აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლები, რომელთა სიმაღლე ათ მეტრამდე აღწევს და სისქითაც შესამჩნევია.

ციხეში შესასვლელი მოწყობილია დასავლეთით, მრავალსართულიანი კოშკის ქვედა ნაწილში. ეზოში მყოფი მეომრებისათვის კედელში ბუხარია მოთავსებული. ძველი კედლები ყრუა. დაცვა, ალბათ, გალავნის ზედა ნაწილებიდან ხდებოდა, სადაც ხის საბრძოლო ბილიცი იქნებოდა მოწყობილი.

გალავნის მეორე ფენაც ძლიერ დაზიანებულია, შერჩენილია რამდენიმე სათოფე და ბუხარი.

მცირე ზომის სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკის გეგმა სამკუთხედს უახლოვდება. დარჩენილია ოთხი სართული, სართულებზე კარ-სარკმლებს გარდა მოთავსებულია სათოფეები, სხვადასხვა დანიშნულების ნიშები და ბუხარი. ეს კოშკი და მასთან ერთად იმავე პერიოდის სხვა კედლებიც შეიძლება დათარიღდეს XVII საუკუნის პირველი ნახევრით.

ეზოს დასავლეთის მონაკვეთში რაღაც შენობები მდგარა, ჩრდილო კედლებზე კი მიდგმული ყოფილა დიდი მოცულობის წყალსაცავი. წყალსადენით აქ წყლის ამოყვანა საკმაო სირთულეს წარმოადგენდა. მანავის ციხის მსგავსად, შესაძლოა, აქაც აგროვებდნენ წვიმის წყალს ან შორიდან მოჰქონდათ.

კეხვის ციხე პირველად მოხსენიებულია 1578 წელს. თურქთა ჯარმა მუსტაფა-ლალა-ფაშას მეთაურობით სძლია ირანის ჯარს და დაიკავა აღმოსავლეთი საქართველო. შეშინებულმა შაჰმა გაათავისუფლა ტყვეობაში მყოფი სიმონ მეფე და სამშობლოში გამოგზავნა ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. მეფემ სძლია მომხდურთ და დასაჯა მათი მომხრეები, მათ შორის პირველ რიგში ვახტანგ მუხრან-ბატონი დაიჭირა და კეხვის ციხეში დაამწყვდია.

1626 წელს, როდესაც გიორგი სააკაძე ირანელების წინააღმდეგ საბრძოლველად ემზადებოდა, მან კეხვის ციხე საიმედოდ მიიჩნია და სხვებთან ერთად გაამაგრა კიდეც იგი.

ამის შემდეგ, საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში წერილობით წყაროებს არაფერი შემოუნახავს კეხვის შესახებ. ციხის სიმტკიცეზე მიუთითებს ერთი ისტორიული ფაქტი, რომელიც 1736 წ. მიეკუთვნება. როცა კეხვის ციხეში გამაგრებული გივი ამილახორის წინააღმდეგ შაჰმა ღიღძალი ჯარი გამოგზავნა,

ამილახორმა სამჯერ მოიგერია ირანელთა შემოტევა და აიძულა მტერი ციხისა-
ცვის ალყა მოეხსნა.

გავიხსენოთ კიდევ ერთი მაგალითი.

1745 წელს თეიმურაზ მეფემ დიდძალი ჯარი გააგზავნა კეხვის ციხის ასაღე-
ბად. ციხის ალყა ოთხ თვეს გაგრძელდა, მაგრამ იგი მაინც ურყევად იდგა. მხო-
ლოდ მას შემდეგ, რაც ციხეს ზარბაზნები დაუშინეს, მათმა მბრძანებელმა, სუ-
რამის ციხეში ალყაშემორტყმულმა გივი ამილახორმა, მიშველება ვერ შეძლო
და ციხის დამცველნი დანებდნენ.

როცა ამილახორის აჯანყება დამარცხდა, ახალი აჯანყების შიშით, შაჰმა
ბრძანა დაენგრიათ სურამისა და კეხვის ციხეები. ბრძანება შესრულდა. მაგრამ
ციხე მთლიანად არ დაუზღრევიათ, იგი მხოლოდ მწყობრიდან გამოიყვანეს. რო-
გორც ეტყობა, სიტუაციის შეცვლის შემდეგ ციხე მალე აღუდგენიათ. ამის შემ-
დეგ, საუკუნის დასასრულამდე იგი ხშირად იხსენიება, კერძოდ, ლეკებს თა-
რეშებთან დაკავშირებით.

1763 წელს ლეკთა მორიგი დიდი ჯარი შემოესია საქართველოს და სამაჩაბ-
ლოს მოოხრება მოუწოდებია. მაგრამ ფხიზლად ყოფილა მეფე ერეკლე. მას
სასწრაფოდ შეუყრია ჯარი, შეუქრავს კეხვი და მისი მიდამოები, დახვედრია
მტერს და მომხდურნი სულ ერთიანად ამოუწყვეტია.

15. ა რ შ ა

ისტორიული ხევი, დღევანდელი ყაზბეგის რაიონი, კავკასიონის მთებში
მომწყვდეული, თვით იყო სიმაგრე და ხელოვნურ ციხეებს ნაკლებად საქიროებ-
და. ფაქტობრივად ამ მხარეში ღირსშესანიშნავი იყო დარიალისა და არშას ციხეე-
ბი. პირველი ჩრდილოეთის საზღვარს კეტავდა, მეორე ხევის ცენტრში იყო
მოთავსებული და ახლომანლო მდებარე სოფლების გასახიზნად განკუთვნილი,
ხოლო მესამე ციხე სწო, ეტყობა, კერძო დანიშნულებისა იყო და ერთ-ერთ
გვარს ემსახურებოდა.

არშის ციხე ძირითადად ბუნებრივი წარმოშობისაა. მდ. თერგის მარჯვენა
მხარეს, დიდ მთებს შორის აღმართული მაღალი კლდოვანი მთა, რომლის პლა-
ტო სიმაგრედაა ქცეული. მთის გარს შემოვლის დროს ისეთი შთაბეჭდილება
გრჩებათ, თითქოს კლდეს განგებ ჩამოაცალეს გვერდები და ვერტიკალური
გახადესო. იგი თითქმის მიუდგომელია. ბევრგან მასზე ასვლა ალპინისტაც
კი გაუჭირდება. შედარებით სუსტი ადგილები ციხის მესვეურთ გალენით
გაუმაგრებიათ. ციხის შიგნით რამდენიმე ათასი კაცი დაეტეოდა, რაც გამო-
დგებოდა ძლიერი მტრის შემოსევის დროს ხევის მოსახლეობის დიდი ნაწი-
ლის შესახიზნად.

არშის ციხის მნიშვნელობასა და თავისებურებაზე ისტორიკოსი ვახუშტი
წერს, რომ იგი შექმნილია ადამიანის ხელის გარეშე და კაცთაგან შეუვალია.
ცნობა იმის შესახებ, თუ როლიდანაა გამოყენებული ეს ტერიტორია ციხედ,

არ შემონახულა. მატრიანეებში კი იგი იხსენიება მხოლოდ XVII საუკუნე-დან, ისიც არა ომთან, არამედ ერთი დიდი პიროვნების იქ დამწყვედევასთან დაკავშირებით.

XVII ს. დასაწყისში, როდესაც შაჰ-აბასმა საქართველოს მოსპობა განიზრახა, ხალხი ცდილობდა თავის დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას, მაგრამ მაღალი თანამდებობის პირთა შორის გამოჩნდნენ მოღალატეები, ასეთი იყო ანდუყაფარ ამილახორი. 1623 წ. როდესაც გიორგი სააკაძემ შაჰის წინააღმდეგ გალაშქრა, მოღალატე ანდუყაფარი ცოლ-შვილით გაგზავნა ხევში, და არშის ციხეში დამწყვდია.

ამის შემდეგ კარგა ხანს არშაზე არაფერი ისმის. 1731 წელს ბარძიმ არაგვის ერისთავი წერს რუსეთს შეხიზნულ ვახტანგ VI, სნოსა და არშას ციხეს ლეკები დაესხნენო, მაგრამ შემდეგზე არაფერია ნათქვამი. არის ცნობა იმის შესახებაც, რომ ხევი და, კერძოდ, არშა საგანძურის სამალავი ყოფილა.

ციხის ტერიტორია საკმაოდ რთული რელიეფისაა. ყველაზე მაღალი წერტილია დაწავლეთი ბოლო. აქედან რელიეფი მკვეთრად ეცემა აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით. ციხის ერთადერთი შესასვლელი ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეშია. იქაური კარი ჩვენამდე კარგადაა მოღწეული. რადგან მთლიანად სქელი ფურცლოვანი რკინითაა მოჭედილი. ერთ-ერთი კორესპოდენტის ცნობით, გასული საუკუნის ოთხმოციან წლებში ჭერ კიდევ კარგად ყოფილა შენახული შესასვლელის დაცვის რთული სისტემა. შესასვლელს გვერდით კლდეში საყარაულო ყოფილა გამოჭრილი, რომელიც კართან კიბით იყო დაკავშირებული. ამავე კიბეზე გადიოდა და ციხისაკენ მიემართებოდა კერამიკული წყალსადენი, რომლის სიგრძე ორ კილომეტრს აღწევდა.

ციხის ტერიტორიაზე ბლომადაა საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები და პატარა ეკლესია. ეს უკანასკნელი აგებული უნდა იყოს IX — X საუკუნეებში.

ზემოაღნიშნული ნაგებობები განლაგებულია ციხის ქვედა ნაწილში. აქ არის ცალკეული ოთახები და ბინები რამდენიმე ოთახითა და დამხმარე სათავსით. ციხის გალავანში ჩატანებულია სათოფეები, რომელთა მიხედვით არშა XVI — XVII საუკუნეებით თარიღდება.

16. ბოჭორმა

ბოჭორმა წარმოადგენდა შუა საუკუნეების კახეთის ერთ-ერთ უდიდეს ციხეს. იგი მდებარეობს გომბორის უღელტეხილზე, შიდა კახეთიდან მომავალ გზაზე. ამ ოდესღაც დიდებული ციხის ნანგრევები დღეს ხშირი, ასწლოვანი ხეებითაა დაფარული.

ბოჭორმის ციხის წარმოშობის საკითხი ჭერჭეროვან გაურკვეველია. პირველად იგი, როგორც სიმაგრე, X საუკუნის დასაწყისში იხსენიება. შემდეგ საუკუნეებში მას ბევრი ცვლილება განუცდია და ძალიან დაზიანებული სა-

ხით მოუღწევია გვიან საუკუნეებამდე. XVIII საუკუნის შუა ხანებში ერეკ-
ლი მეფეს ბოქორმის ციხე „განუსრულებია“. ამჟამად არსებულ ნანგრევებს
სწორედ ამ ეპოქის მშენებლობის კვალი ამჩნევია.

ციხის ძველი და ახალი კედლები მაღალი მთის რთულ რელიეფს ისე მარ-
ჯვედ შემოუყვება, რომ მტერს გაუჭირდებოდა მიდგომა. შედარებით ადვილი
მისადგომია აღმოსავლეთის მხარე. სწორედ ამ მხრიდან ჰქონია ციხეს შესას-
ვლელი.

ციხე ძირითადად ორი ნაწილიაგან შედგება. მთავარია მაღლობზე გან-
ლაგებული შიდა ციხე. ადრეული და გვიანი ნაგებობების მიხედვითაც მას
ციხე-დარბაზის როლი ეკისრებოდა. შუაში დგას მცირე ზომის ექვსაფსიდიანი
გუმბათოვანი ეკლესია, რომლის მრავალწახნაგა ფსაღებს გარედან კარგი
პროპორციები აქვს. ეკლესიის კედლები შიგნიდან და გარედან თლილი ქვით
ყოფილა მოპირკეთებული. მოგვიანებით ინტერიერის კედლები ფრესკული
მხატვრობით დაუფარავთ. სხვა მსგავს ეკლესიებთან ერთად, ეს ტაძარიც X სა-
უკუნით თარიღდება.

იმავე ქრონოლოგიურ ფენას უნდა მიეკუთვნებოდეს შიდა ციხის სამხრეთ
ნაწილში მდებარე და ქვედა ეზოს გალავანში მოქცეული სასახლის ნანგრევე-
ბიც. მისგან მხოლოდ პირველი სართულია შემორჩენილი. შესაძლოა, სასახ-
ლეს მეორე სართულიც ჰქონოდა.

ამ დიდი ნაგებობის ქვედა ნაწილი ორი დარბაზისგან შედგება, რომელთა-
გან შედარებით მცირეა დასავლეთის მონაკვეთი, იგი უკეთაცაა ნაგები, ვიდრე
ერეკლი დარბაზი. მცირე დარბაზს შესასვლელები აღმოსავლეთისა და სამხრე-
თის მხრიდან ჰქონია, სამხრეთის კედლის ცენტრში დიდი ბუხარია, რომელ-
საც კარგი თლილი ქვით ნაწყობი ორმაგი თალი გადაუყვება. ბუხრის მარ-
ჯენივ მცირე ზომის სარკმელია. დარბაზებს ერთმანეთთან კარი აერთებს. დიდი
დარბაზის ჩრდილო და აღმოსავლეთ კედლები ყრუა, ხოლო სამხრეთის კე-
დელი, რომელიც ხეობას გადაჰყურებს, გადატვირთულია. ცენტრში აქაც დი-
დი ბუხარია, გვერდებზე — თითო სარკმელი, ბოლოებში კი — კარები. ბუხ-
რები და სარკმლები, ნახევარწრიული თაღებითაა გადახურული. კარებს შ-გ-
ნიდან სწორი გადახურვა აქვთ, გარედან კი — ნახევარწრიული, კედლები კარ-
გადაა ნაწყობი ყორე-ქვით.

შესაძლოა, ადრეულ ფენასვე მიეკუთვნებოდეს ციტადელის შუაში, ეკლე-
სიის სამხრეთით წვეტიან მაღალ გორაკზე მდგარი ცილინდრული კოშკი. აქე-
დან კარგად ჩანს ირგვლივ მდებარე ხეობები. კოშკი ორნაწილიანია. მთავარ
ნაწილს 4 — 5 მეტრი დიამეტრი აქვს. აღმოსავლეთისა კი უფრო მცირეა და
დიდზეა მიდგმული. შიგნით, მარჯვნივ ღრმათალოვანი ნიშა, ხოლო შემდეგ
კოშკში შესასვლელი კარია. მის პირდაპირ იწყება კედლის კიბე, რომელიც
მესამე სართულზე აღის და იქვე უერთდება მეორე სართულში ჩამავალ კი-
ბეს. კოშკი ნაგებია რიყისა და ფლეთილი ქვით, პირველი სართულის კედ-
ლებში მხოლოდ კარია, მეორე სართულზე — ზემოაღნიშნულ კიბეში შესას-

ვლელი და მარცხნივ — საშუალო ზომის სარკმელი. მესამე სართულის კედლები ერთ მეტრამდეა შემორჩენილი. სამხრეთით განიერი სარკმელი ჰქონია.

ციხის ყველაზე მაღალ ადგილზე დგას ე. წ. „მეფის დარბაზი“, რომელიც ციტადელთან ორი მეტრი სიგანის მქონე ქუჩისმაგვარი ყელითაა დაკავშირებული. ყელს ორივე მხარეს ქონგურებიანი კედელი გასდევს. მასში ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებია განლაგებული. სასახლე 15 მეტრის სიმაღლის საყრდენ კედელზე დგას, რის გამოც ნაგებობა გარედან მიუდგომელი სიმაგრის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სასახლიდან იშვიათი სანახაობა იშლება.

„მეფის დარბაზი“ კოშკურ სახლს წარმოადგენს. იგი ორი თუ სამსართულიანი ყოფილა, განიერი კარი ორი მეტრი სიმაღლისაა. პირველი სართული სანახევროდ დაფარულია. ზედა სართულების კედლებში კი მცირე ზომის სარკმლებია. კედლები შელესილი ყოფილა. მესამე სართულის სამ კედელში საზარბაზნეები, ნისკარტა სალოდეები და სათოფეებია განლაგებული. ყველა ეს ელემენტი XVIII საუკუნის შუა ხანებზე მიუთითებს. როგორც მიღებული იყო ამ დროს, ერთ-ერთი სალოდე შემოსასვლელის თავზეა მოთავსებული. ასეთივე სალოდეები და საზარბაზნეები უნდა ყოფილიყო სასახლისავე მიმავალი გზის ორივე კედელშიც.

სასახლისკენ მიმავალი გზის დასაწყისში, მარცხნივ, დგას მომრგვალებული კოშკი, რომელზეც გარედან მიდგმულია ოთხიოდე მეტრი სიმაღლის კიბე. კიბის ზემოთ მდებარე კარი გადახურულია ნახევარწრიული აგურის თალით. კოშკის ქვედა სართული დარღვეულია, მაგრამ შემორჩენილი კედლების მიხედვით, აქაც სათოფე-სალოდეები უნდა ყოფილიყო. პირველი სართულის მარცხენა კედელში ზედა სართულისკენ მიმავალი ნახევრადლია კიბეა.

დიდი, რთული ნაგებობა დგას სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეშიც. მთავარ სამსართულიან ნაგებობას სწორკუთხა გეგმა აქვს. პირველ სართულში შესასვლელი ეზოდანაა. კარის თავზე ოთხკუთხა ფანჯარაა. შიგნით, სამხრეთ კედელში, ბუხარია მოთავსებული, რომელიც თავდაპირველად დიდი ყოფილა და შემდეგ დაუეწროებათ. რამდენადაც პირველი სართული მარტივია, იმდენად რთულია — მეორე. დასავლეთ კედელში განლაგებულია სამ-სამი ნიშა ორრიგად. ერთი შეხედვით ნიშები მთლიან შთაბეჭდილებას ტოვებენ, მაგრამ სინამდვილეში ქვედა რიგის შუა ნიშაში ბუხარია. სამხრეთით ორი დიდი ფანჯარაა და მარცხნივ კიდევ ერთი ნიშა. ჩრდილოეთ კედელში მესამე სართულზე ასასვლელი კედლის კიბე იწყება, რომელიც ზემოთ იმავე ჩრდილოეთის კედელში გამოდის. მესამე სართულზე ოთხივე კედელში განლაგებული ყოფილა ნიშები და თითო, კარივით ფართო ფანჯარა. ასეთი დიდი ფანჯრები მტრის შემოსევის შემთხვევაში ძნელად დასაცავი იქნებოდა და ამიტომ, როდესაც XVIII საუკუნის შუა ხანებში შემოსევები გახშირდა, ფანჯრები ამოუშენებიათ და მათში სათოფეები დაუტანებიათ. მესამე სართულის დიდი ნაწილი დანგრეულია, თუ შემორჩენილი სათოფეების მიხედვით ვიმსჯელებთ, იგი საბრძოლო დანიშნულების უფრო იქნებოდა.

ამ ნაგებობაზე სამხრეთიდან მიდგმულია ორი დახურული სწორკუთხა კამერა, რომელიც ალბათ, სამეურნეო დანიშნულების იქნებოდა.

შემდგომში გალავანთან ერთად ამ შენობისთვის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში პატარა სადგომი მიუშენებიათ, რომელსაც კარი ეზოსკენ აქვს, სათოფეები კი გარეთ.

ამ კოშკურ სახლს დასავლეთით გალავანი ებმის. ფერდობზე მიმავალ კედელში ასიოდ მეტრზე კოშკია ჩართული, შემდეგ კედელი სამხრეთ-დასავლეთით უხვევს. იქვე კოშკი დგას. კოშკიდან კედელი ისევ გრძელდება, მაგრამ ქარაფია და არ ჩანს იყო თუ არა სამხრეთი კედელი. ყოველ შემთხვევაში ამ დამატებით ეზოს საკმაოდ დიდი ფართობი ჰქონია დათმობილი.

ეზოს ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მდგარი თითქმის კვადრატული კოშკი ორფენიანია. ქვედა ორი სართული ძველია, ნაგები კარგი, წესიერი წყობით, აქვს სქელი ყრუ კედელი. ახლანდელი მესამე სართული კი, ეტყობა, თავდაპირველად არსებულის დაზიანების შემდეგ, გალავნის აგებისას დაუშენებიათ, კედლებში დატანებულია ცალმაგი სათოფეები და კარი.

დასავლეთის გალავანი ორიარუსიანია. ქვედა იარუსი ყრუა, ზემოთ — ცალმაგი, დახრილი და პირდაპირი სათოფეებია. გალავნის შუაში ვიწრო, სათადარიგო კარია.

სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში დგას ძველი სამსართულიანი კოშკი, რომელიც გეგმაში ვიწრო სწორკუთხედს წარმოადგენს. თავდაპირველად სამივე სართული ყრუ ყოფილა, შემდგომში დანგრეული მესამე სართული ნაწილობრივ განუახლებიათ და კოშკის პირველი სართულის კარიც, ეტყობა, მერე გაუჭრიათ.

ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მდგარი კოშკი თითქმის ისეთივეა, როგორც სამხრეთ-დასავლეთში, იგი სხეებზე მეტადაა დაზიანებული. პირველი სართული ნანგრევებითაა სავსე და გაურკვეველია, იყო თუ არა აქ კარი. მეორე სართულს შემოსასვლელი ჩრდილო გალავნის ბილიკიდან აქვს. ამ კარის პირდაპირ გაჭრილი კედლის კიბით მესამე სართულზე აღიოდნენ. პირველი სართულის კედლებზე ჩანს ნიშები. ჩრდილო კედლის შუაში მოზრდილი სარკმელია. მეორე სართულის კედლებშიც ნიშები განლაგებულია ორ იარუსად. ჩრდილო კედლის შუაში მოთავსებულია ბუხარი. ბუხრის ორივე მხარეს დიდი, სწორკუთხა სარკმლებია. ასეთი დიდი სარკმლების გაკეთება აქ დასაშვები იყო იმიტომ, რომ ამ მხარეს დიდი ქარაფია და მტერი ვერ მიუდგებოდა. მესამე სართულის კედლები თითქმის დანგრეულია. კოშკი გარედან მრგვალია, თარიღდება XVIII საუკუნის შუა წლებით.

ციტადელის ჩრდილო გალავანი ორი კოშკით უნდა ყოფილიყო დაცული. ერთი მათგანი, მარცხენა, ახლაც დგას. მეორე კი ჩამოქცეულია. პირველი კოშკი სწორკუთხაა. ნაწილობრივ შემორჩენილია ორი სართულის კედლები, რომლებშიც XVIII საუკუნის სხვა კოშკების მსგავსად, ფანჯრები და სათოფეებია განლაგებული.

ამ ეზოს გალავნის დასავლეთი და ჩრდილოეთი კედლების ქვემო ნაწილი ყრუა, ზედაში კი სათოფეებია. ჩრდილო კედელში მცირე ზომის სათაღარიგო კარია, რომლითაც ახლაც შეიძლება სარგებლობა.

ციტადელის ცენტრალური კოშკის აღმოსავლეთით დგას მცირე ზომის ეკლესია. ეკლესია და კოშკი გალავნით ყოფილა შეერთებული, იგი ამჟამად დანგრეულია. აქედანვე მოემართება ერთიარუსიანი კედელი, რომელიც „მეტის დარბაზს“ ჩრდილო-აღმოსავლეთით ებჯინება. კედლის შუაზე ძლიერ დაზიანებული ნახევარწრიული კოშკია, პირველ სართულში ისეთივე სათოფეებია, როგორიც სხვა კოშკებში იყო.

გვიანი ციხის მთავარი შესასვლელი აღმოსავლეთითაა. ამ მხარეს ჩავარდნილი ხევია. ბოლოებში კედლით და კოშკებით გადაუკეტავთ, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ორი მცირე კოშკის ნანგრევია. კედლის სამხრეთ-დასავლეთი ბოლო კი ქიშკართანაა. ქიშკარი ბილიკის ერთ-ერთ გაგანიერებაზე დგას და მიმართულია ჩრდილოეთისაკენ. მის დასავლეთით შეუღლი კლდეა, აღმოსავლეთით კი ხელოვნური კედელი მიუყვება. ამ კედელში და ქიშკრის ზეგოა ნაწილში პირდაპირი და დახრილი სათოფეებია განლაგებული, კედელი და ქიშკარიც გვიანი ხანისაა.

ადრევე აღვნიშნეთ, რომ ბოჭორმის ციხეს ერეკლეს დროს შესამჩნევ რეკონსტრუქცია განუცდია. ამის თაობაზე მოგვეპოვება რამდენიმე ისტორიკოსის ცნობა.

ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი 1749 წლის ამბებთან დაკავშირებით წერს: „მარად ცდილობდნენ მეფენი ქვეყნის შემატებასა და აშენებასა. ვითარც ლეკისაგან ქართლისა და კახეთისა ქვეყანა დიდათ შეწუხებულყო. მოინებეს სადაც მისივალე გზა იყო ციხეების აშენება... წაბძანდა მეფე ერეკლე კახეთს, აღაშენა ციხე ჭოეთისა და გაამაგრა ფრიად, მაშინ განასრულა ციხე ბოჭორმისა“.

მემატიანე ომან ხერხეულიძეც ამ ამბავს ეხება, როცა აჯამებს ერეკლეს მშენებლობით საქმიანობას.

ბოჭორმის ციხის განახლების ამბავი საინტერესო კონტექსტში აქვს მოცემული ვახტანგ ბატონიშვილსაც. იგი წერს: „მეფემან ირაკლიმ აღაშენა მრავალნი სოფელნი და ციხენიცა და ორნი უჩინებულესნი ციხენი დიდნი, ესე იგი ციხე ბოჭორმისა, რომელიცა ყოფილარს უწინაარესსა, გარნა მცირე“...

XVIII საუკუნეში ბოჭორმის ციხის დიდ მნიშვნელობაზე და სიმტკიცეზე კარგად შეტყვევლებს პაპუნა ორბელიანის სხვა ცნობებიც.

1747 წელს გარეშე მტრის მოლოდინში „გამაგრდნენ მყოფნი ქართლისანი ციხეში ვისა ჰქონდა და ვისა არა ჰქონდა ერთმანეთში იხიზნებოდნენ. კახეთი მთლივ ოთხ თარაფად (ნაწილად) გაკეთდა და ოთხი სიმაგრე გაიკეთეს, ერთი კალუბრი მთა, რომ თვითონ კახი ბატონიც იმაში იყო, მეორე ბოჭორმა, მესამე ლოპოტის მთა, მეოთხე თიანეთისაკენ“.

ამ ცნობაში კარგად ჩანს მოხერხებულობა ჩვენი წინაპრებისა, რომლებიც მარჯვედ იყენებდნენ ბუნებრივსა და ხელოვნურ სიმაგრეებს. ამ გარემოებისათვის ისტორიკოსებს სხვაგანაც არაერთხელ აქვთ ხაზი გასმული.

იმავე წელს, როცა ტახტის მაძიებელ აბდულა-ბეგსა და ერეკლეს შორის ბრძოლა გამწვავდა, ერეკლეს დედოფლის გასახიზნად ყველაზე საიმედოდ ბოქორმის ციხე მიუჩნევია: „შეიქნა მზადება ომისა. აყარეს ანნა დედოფალი მარტყოფიდან, მიიყვანეს ბოქორმის ციხეში. ქართველი დიდბრძნის კაცების ბარგიც კი მოვიდა, თუ გაუჭირდებოდათ ცოლშვილით იქ მოვიდოდნენ“.

როგორც ცნობილია, XVII — XVIII საუკუნეების ციხეებსა და კოშკებსაც კი საკუთარი ზარბაზნები ჰქონია, ცხადია, დიდ ციხეებს დიდი ზარბაზნები ექნებოდა. ასე ყოფილა აღჭურვილი ბოქორმაც. როდესაც ომან ხერხეულიძე აღწერს ერეკლეს მეფობის პირველ წლებსა და თბილისის ციხეების აღებას, საკმაოდ საპატიო ადგილს უთმობს ბოქორმისეულ ზარბაზნსაც. იგი წერს: „შემოიკრიბა მუნ მეფემან მხედრობანი კახთანი სრულად, გორიდანაცა შთამოატანინა ზარბაზნი იგი დიდი ბოქორმისად წოდებული და აიღეს მეტეხი, ზოლო უქანასკნელ თაბორი და თაბორითა იწყეს რა ცემა ზარბაზნითა მით შეჭირვებულთა მათ ერთა მოსცეს ციხე მეფესა“.

როგორც ვხედავთ, ბოქორმის ციხე XVIII საუკუნის ბოლომდე მოქმედი ყოფილა, მაგრამ მისი ცხოვრების დეტალები ისტორიას არ შემოუწახავს.

17. სსპილო

გვიანფეოდალური ქართლის ერთ-ერთი მთავარი სიმაგრეთაგანი იყო სხვილო, ანუ ცხვილო. იგი დგას მაღალი მთის ქედზე და ზედ დაჰყურებს რეზულის ხეობასა და ტირაფონის გაშლილ ველს. როგორც ეტყობა, ციხის აშენებთ იმდენად მიუდგომლობისათვის არ მიუქცევიათ ყურადღება, რამდენადაც სტრატეგიულად მარჯვე ადგილის შერჩევისათვის.

სხვილოს ციხე-დარბაზის მშენებლებს გაუთვალისწინებიათ, რომ ბუნებრივი დაცვის იმედი ნაკლებად უნდა ჰქონოდათ და კედლებისათვის მეტი სიმტკიცე მიუციათ. მათი სიმაღლე ზოგან ათ მეტრს აღწევს, სისქე — ორ მეტრს. მაშინდელი ტექნიკისათვის ასეთი კედლების აგება საკმაო სიძნელეს წარმოადგენდა. ვიცი, რომ სიმაგრე რამდენჯერმე აუღიათ, მაგრამ ეს მომხდარა არა ციხის კედლების სისუსტით, არამედ დამცველთა მიზეზით.

გვეგმის მიხედვით, ციხე გრძელი ოთხკუთხედის ფორმას უახლოვდება. მის ვიწრო ფრთებში თითო კოშკი დგას. ორივე ზუთსართულიანი უნდა ყოფილიყო. შიდა ტერიტორია მთლიანად სადგომებით ყოფილა დაფარული. კოშკები და კედლები ერთ დროსაა აგებული, შიდა ნაგებობები კი — სხვადასხვა ხანისაა. ერთადერთი ვიწრო შესასვლელი ციხეს დასავლეთიდან ჰქონია. იგი ორიოდ მეტრის სიმაღლეზეა. რის გამოც შესვლა, ალბათ, ხის კიბით ხდებოდა.

მთავარია ჩრდილოეთის კოშკი, რომელსაც შესასვლელი ეზოდან, თითქმის ექვსი მეტრის სიმაღლეზე აქვს. კოშკის ქვედა ნაწილი ყრუა, რაც სიმტიკისათვის იყო საჭირო. ზედა სამ სართულს ხის სართულშორისი გადახურვა ჰქონია. მეოთხეს — გუმბათოვანი. ასეთი კონსტრუქცია კოშკს სიმტიკეცს აძლევდა. ყველა სართულში სარკმლისმაგვარი ხვრელებია. მეხუთე სართულზე მოთავსებული კარი შვერილ აივანზე გადის. აქედან შეიძლებოდა საკმაოდ შორი ადგილების დაზვერვა.

მეორე კოშკი უფრო პატარაა, მაგრამ მაინც მონუმენტური. გარეგნობა აქვს. აქაც პირველი სართული მაღალია. სართულების კედლებში განლაგებულია სხვადასხვა ზომის სარკმლები და სათოფეები. მეოთხე და მეხუთე სართულებს შვერილ აივნებზე გასასვლელი კარი ჰქონია.

ციხე ქედის ქანობზე დგას. მშენებელს არ უცდია ნიადაგის მოსწორება და არც კედლის სიმაღლე შეუფარდებია დაღმართისათვის. ოსტატს კედლები თითქმის ერთ სიმაღლეზე აჰყავს და ამიტომ, თუ ზედა კოშკთან მისი სიმაღლე თერთმეტი მეტრია, ქვედასთან — თოთხმეტი, გვიანფეოდალურ საქართველოში ასეთი სიმაღლის კედლები არ შენდებოდა. სულ ზემოთ მოთავსებული ყოფილა მებრძოლთა სამოძრაო იარუსი. საბრძოლო ბილიკის პორიზონტზე განლაგებულია სათოფეები და სალოდეები.

ციხე-დარბაზის შიდა ტერიტორია დაყოფილია კედლებით და თითოეულში ძალიან მკიდროდ სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებია ჩადგმული. აქ არის ეკლესიის, წყალსაცავის, ბელის, საცხოვრებელი სახლებისა და სხვათა ნანგრევები.

თავდაპირველად ციხის კედლების შიგნით ამდენი შენობა არ ყოფილა. სავარაუდოა, აქ ეკლესია. ეზო გაყოფილი იყო ორ არათანაბარ ნაწილად. ამ მცირე ზომის ეკლესიისათვის შემდეგში, როდესაც მცხოვრებთა რიცხვი გაზრდილა, მეორე ეკლესია დაუშენებიათ. ასეთი გადაწყვეტა სიეწიროვით იყო გამოწყვეული; საერთოდ, ორსართულიანი ეკლესიები საქართველოს სინამდვილეში იშვიათად გვხვდება.

ჩრდილოეთით მდებარე დიდი ეზო კიდევ ორადაა გაყოფილი. სამხრეთ მონაკვეთში მდგარა ორ-თუ სამსართულიანი საცხოვრებელი სახლი, იქ, შუაზე აღმართული ყოფილა ოთხკუთხა ნაშენი, რომლის ყოველ მხარეს დიდი ბუხარია მოწყობილი. მეორე სართულზეც ასეთივე ბუხრები ყოფილა.

იმავე ეზოს აღმოსავლეთ მონაკვეთში მდგარა საცხოვრებელი სახლი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი. სახლი სამსართულიანი ყოფილა, სამეურნეო ნაგებობები უკეთაა შენახული. მათ კამაროვანი გადახურვა ჰქონიათ. კარი 5 — 6 მეტრის სიმაღლეზეა, ეტყობა, აქ ბეღელი უნდა ყოფილიყო.

ეკლესიის ჩრდილოეთით გამავალი კედელი გამოყოფს მცირე ეზოს, სადაც გადის ციხის ერთადერთი კარი. ეს ეზო განმანაწილებელივით ყოფილა. გვიან, სიეწიროვის გამო, აქაც საცხოვრებელი გაუმართათ.

ეკლესიის დასავლეთით, ციხის კედელთან, დგას დიდი ზომის წყალსაცა-

ვი. წყალი საკმაოდ შორი მანძილიდან კერამიკული მილებით შემოჰყავდათ.

როგორც ვნახეთ, ციხის შიგნით თავისუფალი ტერიტორია თითქმის არ რჩებოდა. ასეთი გადაწყვეტის დროს სათავსოთა განათების საკითხი რთული გადასაწყვეტი იქნებოდა. ქვედა სართულების განათება, ალბათ, უმეტესად კარიდან ხდებოდა, ზედა სართულებისა — ბანიდან. თავისთავად ასეთი სიმკიდრევე გამოწვეული იყო ქვეყნის შიგნით საშიშროების გაზრდით.

გარედან ციხე მასიურობისა და მონუმენტურობის იერს ატარებს. მაღალ კედლებს ნახევარწრიული ქონგურები აგვირგვინებს.

სხვილოს ციხის ისტორია უშუალოდ დაკავშირებულია ზევდგინიძეთა აღზევებასა და ამილახორთა საფეოდალოსთან. ისტორიული წყაროების მიხედვით, ზევდგინიძეთა დაწინაურება მომხდარა XIV საუკუნის პირველ ნახევარში.

ამასთან დაკავშირებით, ერთ საბუთში ვკითხულობთ: როდესაც მეფე გიორგი ბრწყინვალე დაბრუნებულა ოსეთიდან, მას სხვილო გაპარტახებული დახვედრია. იქ მხოლოდ ორი ქალი დარჩენილა. ერთ-ერთი მათგანი კოკლი ყოფილა. მეფეს გამოუცხადებია: „ვინც ამ კოკლს შეირთავს, მას მივცემ სხვილოს მამულს“. სურვილი გამოუთქვამს ვინმე ზევდგინიძეს, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ამ დიდ გვარს. მომდევნო საუკუნეში საამილახორო უკვე ჩამოყალიბებული ერთეულია და იგი დამოუკიდებლად არსებობს.

XVI — XVII საუკუნეთა მიჯნაზე ამილახორთა რეზიდენცია სხვილოდან იქვე მახლობლად, ქვემო ქალაში, გადმოდის. ამ დროიდან ციხე-დარბაზი სხვილო მხოლოდ ციხედ ითვლება.

სხვილოს შესახებ შედარებით მეტი ცნობები გვაქვს XVII საუკუნიდან. როდესაც როსტომი ქართლის მეფედ განაწესეს, იგი შეეცადა ურჩი ფეოდალების გადაბირებას ან დათრგუნვას. ერთ-ერთი ასეთი ყოფილა სხვილოს ციხის მფლობელი იოთამ ამილახორი. XVII საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს როსტომი თავს დასხმია მას, ციხე შეუმუსრავს, იოთამი „უგვემია“ და ფიცით გაუშვია. მემართანეების ცნობებში არ ჩანს, თუ როგორ დაუზიანებიათ ციხე. მომდევნო პერიოდში ციხის ცხოვრებაზე ცნობები მცირდება. ვიცით, რომ იგი დიდ როლს ასრულებდა XVIII საუკუნეშიც, კერძოდ, 40-იან წლებში, როდესაც სხვილო ირანის წინააღმდეგ მებრძოლ გივი ამილახორის მთავარი დასაყრდენი პუნქტი იყო.

1742 წელს ამილახორი თბილისიდან გაიქცა, თავისი ციხეები გააშავრა და სხვილოში დადგა. ქართლის სხვა თავადებს მოუწოდა აჯანყებასაკენ. იმამ-ყული-ხანი ჯარით დაიძრა ამილახორის წინააღმდეგ. ქალაში მდგარ მტერს გივი სხვილოდან გამოეგება. შეიქმნა ფიცხელი ომი, ორივე მხარემ დიდი მსხვერპლი გაიღო, მაგრამ ყოზილბაშებმა წადილს ვერ მიაღწიეს და იძულებულნი გახდნენ გასცლოდნენ.

ოტა ხნის შემდეგ იმამ-ყული-ხანი და ქერიმ-ხანი შეერთებული ჯარით მიაღდგნენ ამილახორის სამფლობელოს. ამილახორმა ბრძოლა თავისი სამფლო-

ბელოს გარეთ არჩია და ზემოთ, მთისკენ წაიწია. სასტიკ ბრძოლაში ირახელები დამარცხდნენ, მაშინ მათ პირი იბრუნეს და მცირე გარნიზონის იმედოდ დატოვებული ციხეების აღება მოინდომეს. შემოადგნენ სხვილოსაც, ბრძოლა დიდხანს გაგრძელდა, მაგრამ როცა ეერას გახდნენ, ხელი აიღეს ციხის აღებაზე.

მომდევნო წლებში სხვილო ამილახორის ხელში იყო და საიმედო ციხედაც ითვლებოდა. მაგრამ, როცა 1745 წელს ამილახორმა ირანელებთან ბრძოლა წააგო, ზოგი მისი ციხე დაანგრის და მეფემ თავისი გარნიზონი ჩააყენა სხვილოში, როგორც ძლიერ ციხეში. რამდენიმე ხნის შემდეგ სხვილო კვლავ ამილახორებს უბრუნდება და მათ ხელშია XVIII საუკუნის მიწურულამდე.

18. ძალინა

ქართლის დასავლეთ ნაწილში, მდ. ფრონეს ხეობაში მრაველადაა სხვადასხვა ხასიათის ძეგლები, რომელთა შორის გამოირჩევა სოფ. ძალინას ციხე და ციხე-დარბაზი.

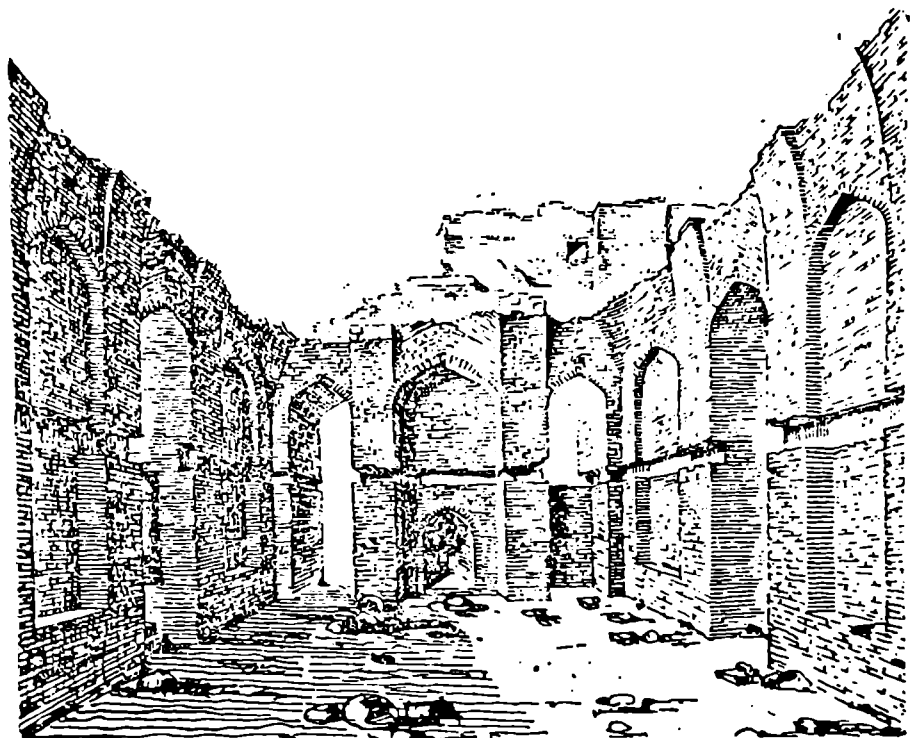
სოფელი მდებარეობს გაშლილ ადგილას, მაღალი მთების დაქანებაზე. ორივე ძეგლი ახლოსაა ერთმანეთთან. ქვემოთ მდგარი — ციხესიმაგრეა, მეორე — ციხე-დარბაზი.

ციხე მცირე ზომისაა, მაგრამ, ეტყობა, სხვადასხვა დროის სულ მცირე ოთხი სამშენებლო ფენა მაინცაა. ციხისათვის მეტი მდგრადობის მისაცემად ეზო მაწით აუესიათ, რომლის სიმაღლე 5 მეტრს აღწევს და ცხადია, ასეთ ღროს კედლისათვის ძირის გამოთხრა მტრისათვის უშედეგო იქნებოდა.

ციხის თავდაპირველი ნაწილი შედგებოდა კოშკისა და ოვალურად შემოწერილი გალავნისაგან. თვით გალავანში ორი ფენა მაინცაა. ძველი ფენის კედლის სისქე თითქმის ორ მეტრამდეა, შემდეგი დროისა — მისი ნახევარია. თანაც პირველი ფენა ყრუ კედლებითაა წარმოდგენილი, ხოლო მეორე ფენაში სათოფეებია.

ოთხკუთხა კოშკიც ორფენოვანია. მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნახევარი მთელ სიმაღლეზეა აღდგენილი. პირველი ფენის სქელ კედლებში ისეთი წვრილი ხვრელობებია, რომ მათი გამოყენება მხოლოდ დასაზვერად და გასანათებლად თუ გამოდგებოდა. ეტყობა, კოშკი აგებულია ცეცხლმსროლელი იარაღის გამოგონებამდე. კოშკის აღდგენილი ნახევარიც სათოფეების გარეშეა და XVI საუკუნემდე უნდა იყოს აგებული. კოშკი მთლიანად ოთხსართულიანია. პირველი მიწითაა დაფარული. შემდეგი სამი სართული დახურული სათავსო იყო, ზედა მეხუთე კი საბრძოლო ბანს წარმოადგენდა.

საჭიროების დროს ციხე გაუფართოებიათ სამხრეთით და მისთვის ოთხსართულიანი კოშკისმაგვარი ნაგებობა მიუდგამთ. ახლა ციხეში მხოლოდ ამ კოშკის გავლით შეიძლება მოხვედრა, რადგან იგი უშუალოდ ძველ შესასვლელზეა მიდგმული. ახალი კოშკის ყველა სართულზე სათოფეებია. ეტყობა,

ძალინა. სასახლის ერთი დარბაზის ინტერიერი

ცახის ეს ახალი ელემენტი XVI — XVII საუკუნეთა მიჯნაზე უნდა იყოს მიშენებული.

ძალინას მეორე ანსამბლი პირველზე მეტადაა დარღვეული. ფეოდალის ციხე-დარბაზისგან აქამდე მოაღწია მხოლოდ ნახევარმა სასახლემ კოშკით და ეკლესიამ. სამეურნეო ხასიათის ნაგებობათაგან თითქმის არაფერია დარჩენილი.

კოშკი და სასახლე ერთდროულადაა აგებული და კარგად მოფიქრებული კომპოზიციაა. კოშკს ცოტა რამ აკლია, სასახლისგან კი მცირე ნაწილია გაღარჩენილი. ჩანს, სასახლე მტრის ხელითაა დანგრეული. სასახლის მფლობელს, ეტყობა, შესაძლებლობა არ ჰქონია და სასახლის მხოლოდ ნახევარი აღუდგენია.

სასახლე ერთსართულიანი ყოფილა. მის ძირითად ბირთვს დიდი დარბაზი და მის წინ მდებარე მოზრდილი ლოჯია წარმოადგენდა. ამათ გაგრძელებაზე ორივე მხარეს კიდევ ორ-ორი ოთახია. დარბაზს პილასტრებით დამუშავე-

ბული კედლები და ერთი ბუხარი აქვს ცენტრში. პრინციპში ანალოგიურადაა გადაწყვეტილი ბოლოებში მდებარე ოთხივე ოთახი. სასახლის ფასადებს აგური ამშვენებს, გაფორმების ძირითად ელემენტად გამოყენებულია ორირუსიანი კარ-სარკმელი. ხოლო ცენტრში მდებარე ლოჯია ხის სვეტებითა და მოაჯირით იქნებოდა გამოყოფილი.

სასახლესთან დაკავშირებული ხუთსართულიანი კოშკი კვადრატული ფორმისაა. სართულებს ერთმანეთთან აკავშირებს კედლის შიგნით მიმავალი ქვის კიბე. მისი პირველი სართული ქვევრებიან მარანს წარმოადგენდა. იქვე კედელში მოწყობილია მილი, რომლითაც გარედან ლეინო შეჰქონდათ, მერე კი სპეციალური ხის ღარით ქვევრებში ანაწილებდნენ. კოშკის პირველ და მეორე სართულს კოჭოვანი გადახურვა ჰქონია. ხოლო დანარჩენს — კამაროვან-გუმბათოვანი. მესამე და მეხუთე სართულების გადახურვა მეტად დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი. შუა სართულები ძირითადად საცხოვრებლად გამოიყენებოდა, თუმცა სათოფეებით ყოფილან აღჭურვილნი. რაც შეეხება მეხუთე სართულს, ნამდვილი „სათავადოა“. იგი სამი მხრიდან ღიაა დიდი თალებით, ხოლო მეოთხეზე ბუხარია.

კოშკის ფასადები მარტივია, ნაგებია ფლეთილი ქვით. ყურადღებას იპყრობს პროპორციები და კონტრასტული ფერები — სასახლე აგურის, კოშკი კი — ქვის.

ძალინის მშენებლობაზე ისტორიული ცნობები არ მოგვეპოვება. ანალოგიების მიხედვით კი შეიძლება დათარიღდეს XVII საუკუნით. ამ პერიოდში ეს მხარეც და ძალინაც ფალავანდიშვილებს ეკუთვნოდათ. ამ ხეობის დაცვა ძალნასთან ერთად საქართლისა და ყორნისის ციხეებსაც ევალებოდა.

19. ანანური

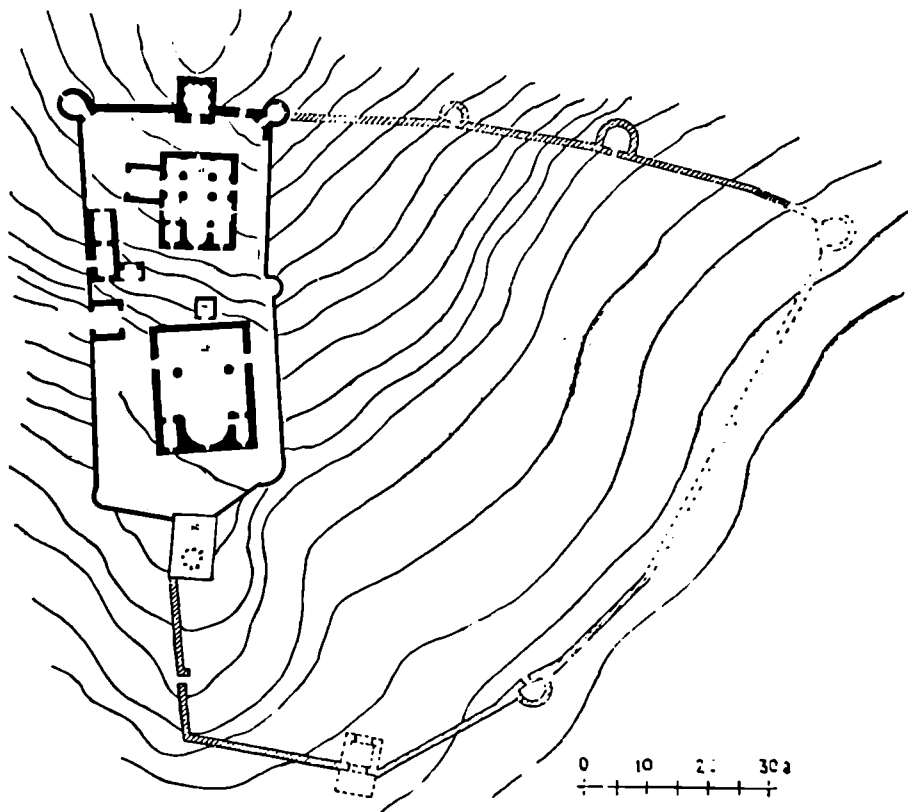
საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის ძეგლებიდან ხელოვნების ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს ანანურის ზუროთმოძღვრული ანსამბლი. მასში თავმოყრილია როგორც საკულტო და სამხედრო, ისე საერო დანიშნულების ნაგებობები. საქართველოს ტერიტორიაზე ძნელია მოიძებნოს ასე ერთად თავმოყრილი და შედარებით კარგად დაცული მეორე ძეგლი. ანანური ძლიერ ფეოდალთა — არაგვის ერისთავთა ციხესიმაგრე იყო.

ანანურის ანსამბლი მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზაზე, არაგვის მარჯვენა მხარეს. აქ იყო არაგვის საერისთავოს საკანაძო პუნქტი, სადაც თავს იყრიდა: ერთი მხრივ — ჩრდილოეთიდან, თერგისა და არაგვის ხეობებით და, მეორე მხრივ — ქართლის შიდა ტერიტორიიდან დუშეთის გამოვლით მომავალი მთავარი გზები.

ადრეული პერიოდის ნაგებობათა კვალი არ ჩანს. ამ ადგილის, როგორც სტრატეგიული პუნქტის მნიშვნელობა გაზრდილა ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ.

საერისთავოს არსებობის უკანასკნელ პერიოდში არაგვის ერისთავთა აღ-
რინდელ რეზიდენციაში — ღუშეთში, ბუღის მოშლის გამო, ცენტრიც უნდა
გაძმოსულიყო.

არაგვის საერისთავო XIV საუკუნეში უკვე ჩამოყალიბებული იყო. ცენ-
ტრალური ხელისუფლების დასუსტებამ გამოიწვია ცალკეულ საფეოდალოთა
გაძლიერება. არაგვის ერისთავები განსაკუთრებით აქტიურდებიან XVII სა-

ანანური. ციხის გეგმა

უკუნესა და XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში. ისინი უკვე არა მარტო მე-
ზობელ სამთავროებს ებრძვიან, არამედ მეფეთა დასმა-ჩამოგდებაშიც არაგვის
უთმობენ პირველობას და ერთმანეთსაც კი არ ინდობენ.

არაგვის ერისთავთა არსებობა ცენტრალურ ხელისუფალთათვის აუტა-
ნელი იყო, მაგრამ იგი მათ მოსპობასაც ვერ ახერხებდა, ვიდრე თეიმურაზ II

არ ისარგებლა შემთხვევით და არ გააუქმა ეს საერისთავო. 1743 წელს ბეჟან ერისთავი და მისი ბიძაშვილი ოტია, მათგან განაწამებმა ყმებმა — არაგველებმა, მოჰკლეს და თეიმურაზს შეუთვალეს: თქვენს მეტი ბატონი არ გვინდაო. მეფის კარზე საერისთავოს გაუქმების საკითხი ისედაც მომწიფებული იყო, ამიტომ თეიმურაზმა არ დააყოვნა, ჩავიდა და საერისთავო უშუალოდ ტახტს დაუქვემდებარა. ამით, ცხადია, არაგველთა მდგომარეობა არ შემსუბუქებულა. პირველ ხანებში საერისთავოს მეფის ერთგული კახელი ჭიმშერ ჩოლოყაშვილი განაგებდა. არაგველებმა არც ის აბოგინეს დიდხანს, რადგან სისასტიკეში ძველ ერისთავებს ისიც არ ჩამოუვარდებოდა. 1756 წ. ჩოლოყაშვილი მუხანათურად მოკლეს. XVIII საუკუნის 70-იან წლებში საერისთავოს გამგებლად ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი იყო, ხოლო შემდეგ — ლევან ერეკლეს ძე, რომლის სიკვდილის შემდეგ ამ მხარეს ერეკლეს ძე ვახტანგი (ალმასხანი) განაგებდა 1803 წლამდე.

XVIII საუკუნის 20-იან წლებში ოსმალთა და ლეკთა გამედმებელი თარეშის გამო, თეიმურაზ მეფესა და კახელებს თავი ანანურს შეუფარებიათ. ლეკები მისდგომიან ციხეს, მაგრამ ვერაფერს გამხდარან. იმ ხანებში ანანური აღჭურვილი ყოფილა ზარბაზნებით, რომლებიც შემდეგ თელავში გადაუტანიათ.

ანანურში მომხდარი ამბებიდან საინტერესოა 1739 წლის ტრაგედია. როდესაც დაუდეგარი შანშე ქსნის ერისთავი რუსეთს იყო წასული, არაგვის ერისთავებს მისი ცოლი ყიზილბაშებისათვის მიუღვრიათ. რუსეთიდან დაბრუნებულ შანშეს ოჯახის შეურაცხმყოფელნი სასტიკად დაუსჯია. საკუთარი და ლეკთაგან დაქირავებული ჯარით მისდგომია ციხეს, სადაც გამაგრებული ყოფილა ერისთავი ბარძიმი ძმასთან ერთად. დაიწყო ბრძოლა. მეციხოვნეებმა იმდენი ლეკი დახოცეს, რომ თვით ლეკები დახოცილი თანამომხმეებისაგან სანგრებს იკეთებდნენ. როცა მთაწყნის ვერაფერს გამხდარან, ხერხისათვის მიუმართავეთ. იპოვეს და გადაჭრეს წყალსადენი. ზაფხული ყოფილა, ციხეში მყოფთ მეტად გასკირვებიათ და იძულებულნი გამხდარან ფიცით დანებებულაყვნენ. ბარძიმი ერისთავი ჩაბარდა. მაგრამ ერისთავის შვილი, უთრუთი არ დანებებია და ერთ-ერთ კოშკში, რომელსაც „შეუპოვარს“ ეძახიან, გამაგრებულია. ქსნელებმა ფიცი დაარღვიეს და ბარძიმი მოკლეს. დაუხოციათ მისი ოჯახის სხვა წევრებიც. შემდეგ შესევიათ ციხეს, აუკლიათ, აუოხრებიათ მონასტერი, დაუმტკრევიათ ხატები და უთვალავი ტყვე წამოუსხამთ. „შეუპოვარ“ კოშკისათვის ცეცხლი წაუქიდებიათ და უთრუთი შიგ გამოუწვიათ. შურისძიებით შეპყრობილ ქსნის ერისთავს საწადელისათვის მიუღწევია.

არაგველებზე ისე უმოქმედია ამ შემთხვევას, რომ უზარმაზარი შვიდსართულიანი კოშკი ამოუქოლიათ და დამწვართა სამარხად უქცევიათ. მხოლოდ ორასი წლის შემდეგ, 1939 წელს, გახსნეს იგი არქეოლოგებმა. მათ საშინელი სურათი წარმოუდგათ თვალწინ: ნახანძრალი საცე იყო დიდებისა თუ ბავშვების დამწვარი ძვლებით, იარაღითა და სხვადასხვა საოჯახო ნივთებით.

ზემოაღნიშნული ტრაგედიიდან რამდენიმე წლის შემდეგ ანანური არათუ ამიგარედ, საპყრობილეთაც გამოუყენებიათ. როდესაც ირანის ტახტის მამებელი შაჰზადა თეიმურაზსა და ერეკლეს ხელთ ჩაუვარდა, ანანურში დამწყვდიეს, შემდეგ კი ნადირ-შაჰს მიჰგვარეს.

ამ ხანებში ანანური არა მარტო საერა-სათავოს, არამედ მთელი ქვეყნის საიმედო სიმაგრედაც ითვლებოდა. როდესაც ნადირ-შაჰმა ქართლ-კახეთს ორასი თუმნის გადახდა უბრძანა, გადახდის სურვილ და უნარმოკლებულმა თეიმურაზმა გაცლა ამჯობინა. მან მთელი სახლობით, დიდებულთა ოჯახებითა და ჯარით ანანურის ციხეს შეაფარა თავი. მეფის ამაღლაში შედიოვნენ პატრიარქის, ეპისკოპოსის, ბატონიშვილისა და თავადთა ხელქვეითიც. რომელნიც საკმაოდ მრავალრიცხოვანი იყვნენ. აჰლენი ხალხის შეფარება კი მხოლოდ ქალაქის ტიპის ციხესიმაგრეს შეეძლო.

XVIII საუკუნის შუა წლებში ანანურის ციხის დიდ მნიშვნელობაზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ როცა საქართველოში მყოფმა რუსეთის ჯარის უფროსმა, გენერალმა ტოტლებენმა, ერეკლე მეფის ტახტიდან ჩამოგდება და ქვეყნის დაპყრობა განიზრახა, იგი მთელი თავისი არტილერიით ანანურში დაბანაკდა. რაც იქ ზარბაზნები და სხვა იარაღი დახვდა, დაამტვრია და ორას ფუთზე მეტი თოფისწამალი მიისაკუთრა.

ანანურზე კიდევ მრავალი ისტორიული ცნობის მოყვანა შეიძლება, მაგრამ ციხის ადგილისა და როლის ნათელსაყოფად საკმარისია ერთიც. 1791 წელს ერეკლეს მიერ თავის ძეთათვის დაწერილ განწესებაში ჩამოთვლილია შვიდი მთავარი ციხე, მათ შორის ანანურიც.

დასასრულ, ყველასათვის კარგადაა ცნობილი, რომ მსცოვანმა ერეკლემ, როდესაც იგი კრწანისის ველზე ალა-შაჰმად-ხანთან უთანასწო ბრძოლაში დამარცხდა, სწორედ ანანურს მიამშურა და იქ პოვა საიმედო თავშესაფარი.

ანანურის ანსამბლი ძირითადად ორი ნაწილისაგან — ციტადელისა და ქვედა ციხისაგან შედგება. ძლიერი დაზიანების გამო ქვედა ციხისაგან მხოლოდ გალავნის კვალი ირკვევა აქა-იქ ჩართული კოშკებით. ციტადელში შემდეგი ნაგებობებია: პირამიდულსახურავიანი კოშკი, მცირე გუმბათოვანი საყდარი, დიდი გუმბათოვანი ტაძარი და ცალნავიანი ეკლესიის სახურავზე დადგმული სამრეკლო.

პირამიდული კოშკი ციტადელის შუაში დგას. იგი ოთხსართულიანია. პირველი სართული იწყება მიწიდან სამი მეტრის სიმაღლეზე, მეხუთე სართულად შეიძლება ჩაითვალოს გუმბათქვეშა სათავსი, რომელიც სათვალთვალ პუნქტს წარმოადგენდა. პირველ სართულს, მხოლოდ კარი აქვს, მეორე და მესამე სართულებს ყოველ მხარეს — ფანჯრისმაგვარი თითო ხვრელობი, ხოლო მეოთხე სართულის ოთხივე კედელში მოზრდილი ფანჯარაა. მთელ ამ ნაგებობას ორიგინალურად ამთავრებს საფეხურებიანი სახურავი. ასეთი ტიპის კოშკი დამახასიათებელია მთიანი საქართველოსათვის. ის ხშირად გვხვდება კავკასიის მთების მიღმაც.

სარწმუნოდ მიგვაჩნია, რომ ასეთი სახის კოშკი სწორედ საქართველოს ტერიტორიაზე უნდა იყოს წარმოშობილი XVI საუკუნეზე ადრე, შემდეგ კი იმიერკავკასიაშიც გავრცელებულა.

ანანურის ტერიტორიაზე არის ერთი საშუალო ზომის ცალნავიანი ეკლესია. რომელსაც ადგილობრივი „მკურნალს“ უწოდებენ. ეკლესიაში შესასვლელი სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდანაა. ეკლესიის საერთო სახე მიუთითებს, რომ იგი აგებული უნდა იყოს XVI საუკუნის მეორე ნახევარში ან მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარში.

ქრონოლოგიურად განხილულ ნაგებობებს მოჰყვება მცირე გუმბათოვანი ეკლესია („ღვთება“). ამ ტიპის ჩვეულებრივი ვარიანტისაგან განსხვავებით, აქ საკურთხევის ჩრდილოეთის სადგომი ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი: იგი მაღალი და ღიაა მაშინ, როდესაც ჩვეულებრივ დახურული გვხვდება ხოლმე, ეკლესია კარგადაა განათებული კედელში მოთავსებული და გუმბათის ჯელში განლაგებული თოთხმეტი სარკმლით.

ეკლესიის სამხრეთის კართან სვეტის წინ, მოთავსებულია მთლიანი თლილი ქვით ნაგები ბალდაქინი. იგი მარტივი ფორმისაა: სწორკუთხედის კუთხეებში აღმართულ ოთხ სვეტზე დაყრდნობილია თაღები. კამარა დაფარულია კარგად დაცული ფრესკული მხატვრობით.

ბალდაქინის სამ ფასადზე მეტად ვრცელი მხედრული წარწერაა. ეს არის იშვიათი სიმძაფრით დაწერილი ტექსტი, სადაც დედა მოთქვამს ოჯახის უძეოდ გადაშენებაზე. ამ წარწერის მიხედვით, ეს ბალდაქინი აგებულია 1674 წელს.

ანანურის ანსამბლში დომინანტობს დიდი გუმბათოვანი ეკლესია, რომელიც შუა საუკუნეებში გავრცელებულ ცენტრალურ-გუმბათოვან ტაძართა ტიპს მიეკუთვნება. ეს დიდი ზომის ნაგებობა ერთ-ერთი საუკეთესო არქიტექტურული ძეგლია გვიანი საუკუნეების საქართველოში. ეკლესიაში შესასვლელები მოწყობილია სამხრეთითა და დასავლეთით. განათება ხდება კედლებში განლაგებული რვა და გუმბათის თექვსმეტი სარკმლით. სარკმლების ასეთი სიმრავლე აუცილებელი იყო ფრესკებით მოხატული ეკლესიის გასანათებლად. სამწუხაროდ, მხატვრობა ძალიან დაზიანებულია. ამჟამად მხოლოდ აქა-იქ შემორჩენილა რამდენიმე კომპოზიცია და ცალკეული ფიგურები.

კარგადაა გადაწყვეტილი ტაძრის გარე მასები და საერთო კომპოზიცია. ფასადების მთავარი მორთულობაა ლილვებით შექმნილი თაღედები და ოთხკუთხედები. ფასადები შემოსილია კარგად თლილი კვადრებით. კარ-ფანჯრებს გარს შემოუყვება ჩუქურთმიანი და რელიეფური კომპოზიციები. საერთოდ, გვიანფეოდალური ხანის ჩუქურთმა შესამჩნევად ჩამოუვარდება ადრეულს, მაგრამ აღსანიშნავი სწორედ ის არის, რომ უკანასკნელი საუკუნის ჩუქურთმიდან საუკეთესოა ანანურის, რომელშიც ჩანს მაღალი პროფესიონალური ოსტატობა.

განსაკუთრებით გამოირჩევა სამხრეთი ფასადი, სადაც ცენტრალური თაღოვანი არე თითქმის მთლიანად ჩუქურთმითაა დაფარული. შუაში დიდი ზო-

მის ჯვარია, რომელიც თრგუნავს ერთმანეთზე კუდებით გადახლართულ გველ-
ეშაპებს. ჯვრის ორივე მხარეს მოთავსებულია სტილიზებული ვაზების რთუ-
ლი კომპოზიცია, რაც ეყრდნობოდა მთავარანგელოზთა რელიეფურ გამოსახუ-
ლებას. ვაზებს ცხოველები და ფრინველები შესევიათ. მარცხენას რქებაშვერი-
ლი ხარ-ირემი მისდგომა საკმელად, მარჯვენას — ცხვარი და ირემი. ისეთი
შთაბეჭდილება რჩება მნახველს, თითქოს ირემმა უკვე შეჭამა და მიდის, მაგ-
რამ თვალი მაინც უკან რჩება. ვაზებს ზემოდან მტრედები ასხედან. იმავე პო-
რიზონტზე, ვაზებს გარეთ, ქერუბინების რელიეფებია, უფრო მაღლა კი მწო-
ლიარე ანგელოზი, ფანჯრების ზემოთ ჯაჭვით დაბმული ლომების გამოსახულებ-
ებია.

მდიდრულადაა მორთული ფასადის პორტალიც, დეკორი ლილვებისა და
ორნამენტური არშიების კომპოზიციითაა მიღებული. ტიმპანის ცენტრი უპირავს
ჩუქურთმებში ჩაქსოვილ ნახევარფიგურას.

ამავე ფასადის კარის მარცხნივ მოთავსებულია ცხრამეტსტრიქონიანი
მხედრული წარწერა. საიდანაც ირკვევა, რომ ტაძარი აგებულია 1689 წელს
მდივანბეგ ბარძიმის ბრძანებით. ბარძიმს ამ ტაძრის აგება მიუწვდია და სარქ-
რადაც (მშენებლობის უფროსად) ბოქალთუხუცესი ქაიხოსრო ბაღსარაშვილი
დაუწმინავს. მას ბევრი უშრომია და XVII საუკუნის პირობების გათვალისწინე-
ბით, კარგი ტაძარიც აუგია.

ანანურის ციხის ციტადელი უკეთაა შენახული. ამ გრძელ ნაგებობაში რამ-
დენიმე კოშკია ჩართული. მათგან მხოლოდ სამხრეთი და დასავლეთი ცენტრა-
ლური კოშკებია ოთხკუთხა, დანარჩენი კი — ცილინდრული. ციტადელში
ნუა კოშკის ქვედა სართულში მთავარი შესასვლელია მოთავსებული.

დასავლეთით სათაღარიგო გასასვლელია, რომელსაც მშვიდობიანობის
დროს მრავალი დანიშნულებით თუ იყენებდნენ, მტრის ჯარის შემოსევისას
კი ალბათ აქედან აწყობდნენ მოულოდნელ შეტევას.

ციტადელის კედლები თავდაპირველად 5 — 6 მეტრს არ აღემატებოდა.
ასეთი დაბალი კედლების შიგნით მყოფნი არცთუ ისე მშვიდად გრძნობდნენ
თავს. ეტყობა, რომელიღაც ბრძოლის დროს კედლებს უმტყუნიათ კიდევ ცი-
ხის მცველთათვის, რის გამოც უნდა იყოს დამატებული 2 — 3 მეტრი სიმაღ-
ლის კედელი.

ზედა ნაწილში გალავანს მიუყვება საბრძოლო ბილიკი. ამავე დონეზეა გან-
ლაგებული სათოფურ-საზარბაზნეები და სალოდეები. კედლები მოხდენილი
ქონგურებით მთავრდება.

ციტადელის კოშკები ყველა საბრძოლოა, მაგრამ აღჭურვილია საცხოვრე-
ბელი ელემენტებითაც. შესასვლელი კოშკი ოთხსართულიანია. პირველ სარ-
თულში განიერთალოვანი გასასვლელია მოწყობილი, ზედა სართულების კედ-
ლებში, კარ-ფანჯრების გარდა, დატანიებულია სათოფეები, ხოლო უკანასკნელ
სართულზე — სალოდეებიც.

დასავლეთის კუთხეებში მდგარი ცილინდრული კოშკებიდან სამხრეთ-და-

სავლეთი შვიდსართულიანია. ჩრდილო-დასავლეთი კოშკიდან კი მხოლოდ ოთხი სართულია შემონახული და გაურკვეველია რამდენ სართულიანი იყო.

ციხის კოშკთაგან მთავარია შვიდსართულიანი, რომელსაც ხალხი „შეუპოვარს“ ეძახის. რატომ შეარქვეს ეს სახელი არ არის ცნობილი. კოშკი დიდი და მასიურია, თითოეულ სართულს განსხვავებული სიმაღლე და გადაწყვეტა აქვს. სხვა კოშკების მსგავსად, აქაც კარ-ფანჯრებს გარდა, კედლებში განლაკებულია ბუხრები, სათოფეები და სალოდეები. კოშკები და გალავანი თავდასაცავად კარგად იყო აღჭურვილი.

ციხის აგების დრო არ არის ცნობილი. მაგრამ ანალოგიური ძეგლებით იგი XVII საუკუნის პირველ ნახევარს ან შუა წლებს უნდა მიეკუთვნოს. ციხეს ამარაგებდნენ მალა ხეობაში არსებული წყაროს წყლით, რომელიც წყალსადენით შემოჰყავდათ დასავლეთის კედელში, საიდანაც გაივლიდა ორნაწილიან უზარმაზარ წყალსაცავში და გადადიოდა წყლის მისაღებ ფანჯატურში. ამას გარდა, აღმოსავლეთით, ეზოში არის ჭისმაგვარი ღრმა წყალსაცავიც.

ანანურის ციხე-დარბაზის ნაშთები ახლაც ამაყად გადმოჰყურებს არაგვის ხეობას.

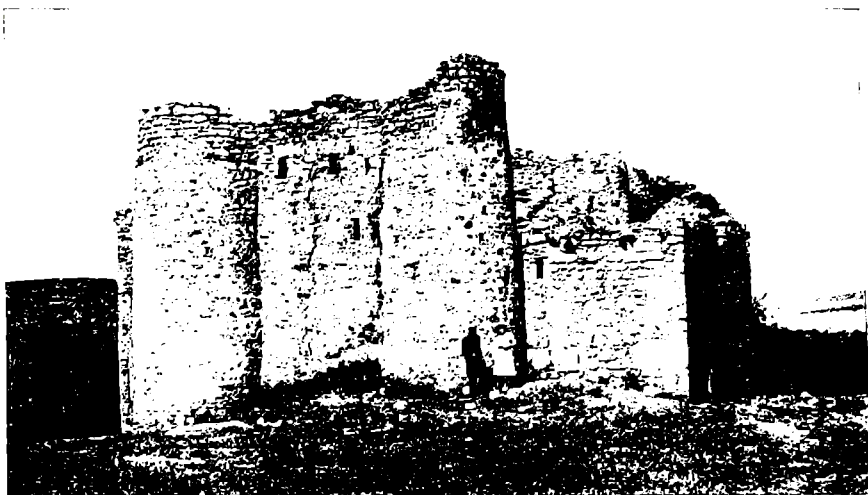
20. მკოპრპიო

მდ. ძამას შუაწელში მდებარეობს სოფ. ორთუბანი, რომელიც XIX საუკუნეში გაჩნდა ქალაქ მძოვრეთის ნანგრევებზე. ძამას ხეობა მაღალმთიან ზოლში იწყება და თანდათანობით მტკვრ-საქენ ფართოვდება. მძოვრეთის მიდამოებში ხეობის ძირი მცირედ გაშლილია, ხოლო გვერდებზე ისევ მაღალი მთებია აღმართული. სწორედ აქ, მდინარის მარჯვენა მხარეს იყო განლაგებული ქალაქი, ხოლო ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მთის ძირას მდებარეობდა ციციშვილების ციხე-დარბაზი. მას თავს დაჰყურებს მაღალ მთაზე წამოღგმული ძამას ციხე. იგი უნიკალურია ძველ ციხეებს შორის.

XIX ს. მეპატრონეთა მიერ ქალაქის მიტოვების შემდეგ ნანგრევები კარგვრებად უქცევიათ. მარტო ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთშია შემორჩენილი გალავნისა და რამდენიმესართულიანი ნანგრევების ნაშთი, შუაში საბაჟოს შენობა და დასავლეთ მონაკვეთში — აბანო. ეს უკანასკნელი XVII საუკუნის ქართლ-კახეთში გავრცელებული აბანოს ტიპისაა.

თავადის ციხე-დარბაზს ერთ ჰექტარზე მეტი ტერიტორია ეჭირა. მის ნანგრევებში ცოტა რამის გარკვევა ხერხდება. გალავნის მხოლოდ გარე ნაწილი ჩანს. დანარჩენი კი დანგრეულია და ნაშთი ჩამონაყარ მიწას დაუფარავს. გზის პირას გამავალი გალავანი სიგრძით ორას მეტრს აღწევს, რომელიც მცირე კონტრფორსებითაა გამაგრებული. აქედანვე იწყება ანსამბლში შესასვლელი საცალფეხო საფეხურები, ხოლო ჭიშკარი დასავლეთით ყოფილა.

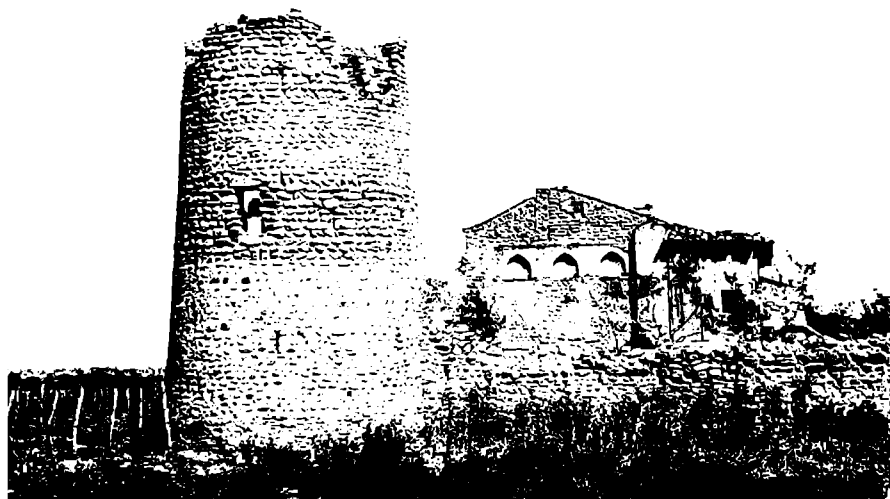
როგორც მოსალოდნელია, ციხე-დარბაზი მარაგდებოდა წყაროს წყლით, რომელიც იქვე ფერდობში კოშკს უკან ყოფილა. ანსამბლში გადარჩენილია

აბისი. ციხე-დარბაზი დასავლეთიდან

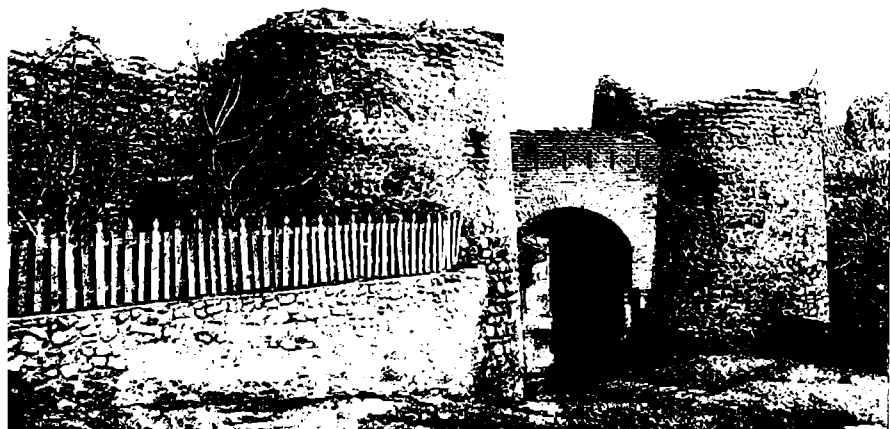
შატანი. ციხის სამხრეთის ფასადი

რუისპირი. ციხე სამხრეთიდან

სიღნაღი. ციხის მთავარი კიშკარი

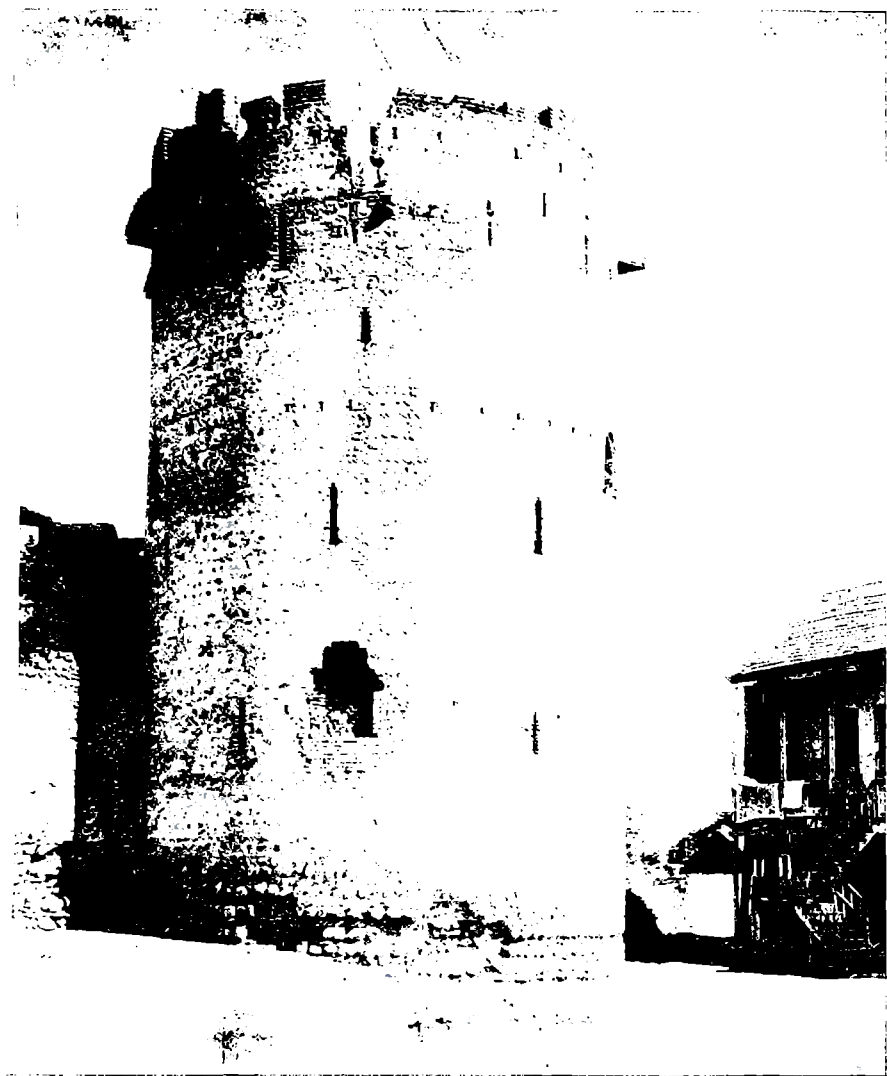

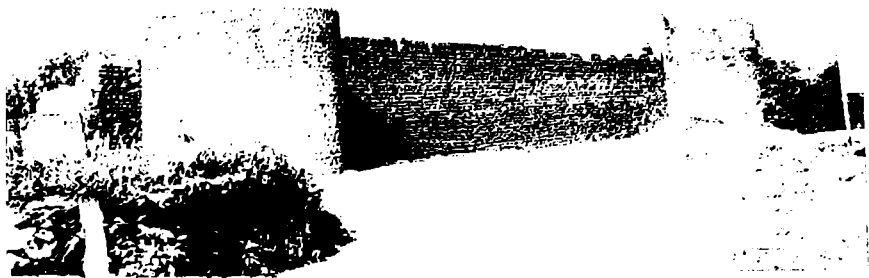
მუხრანი. ციხე სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

მუხრანი. მთავარი კოშკის შესაშვ სართულის ინტერიერი

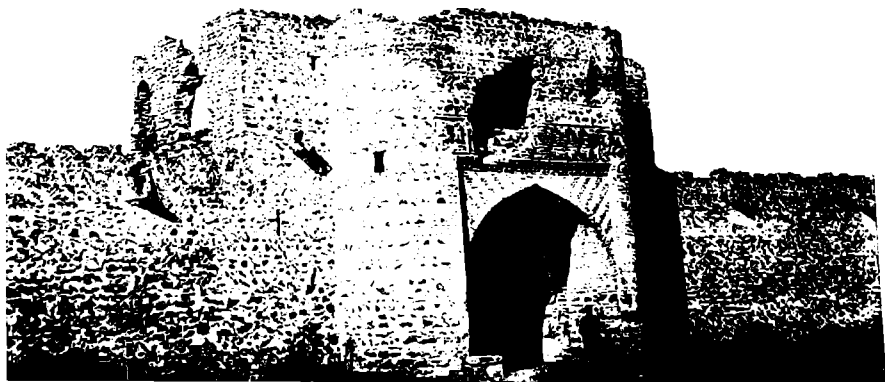

მუხრანის ციხის მთავარი კოშკი

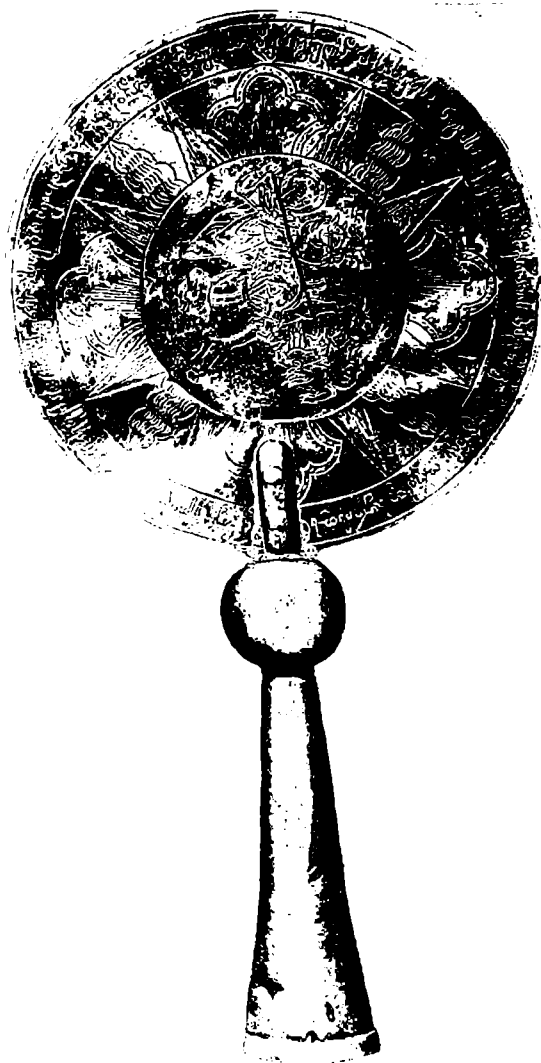
უკარელი. ციხე ჩრდილოეთიდან

ქოლაგირი. ციხის შთავარი კიშკარი ეზოდან

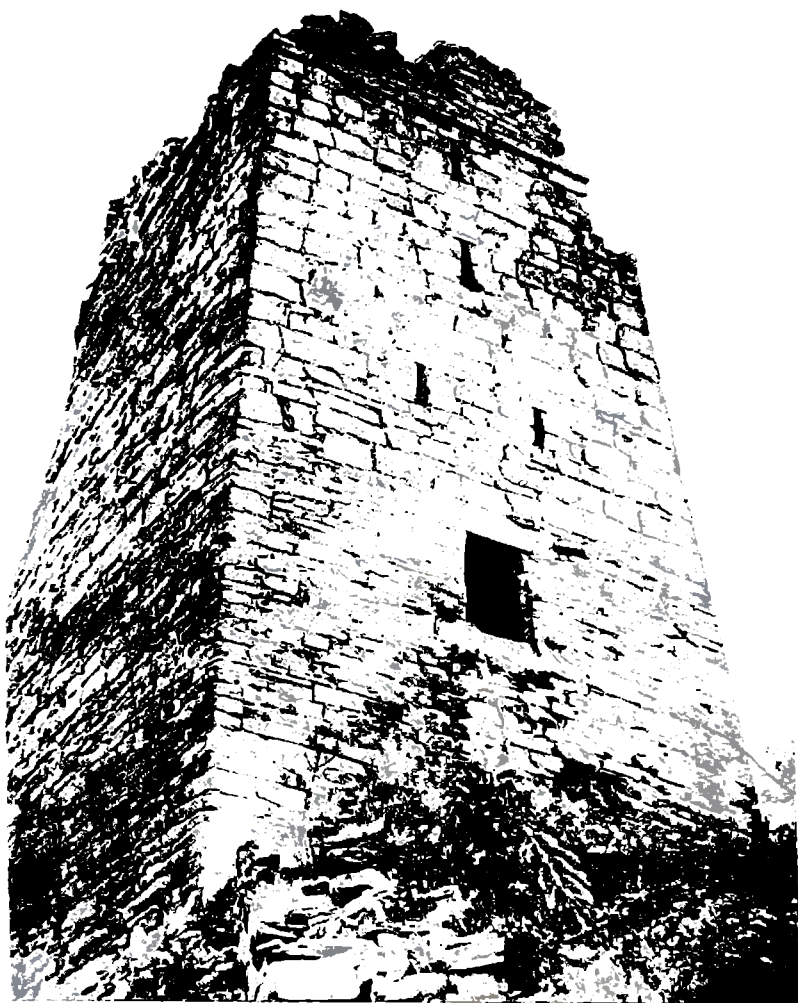
XV ს. მინიატურა ფსალმუნიდან (ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებიდან,
№ 76, გვ. 160)

მუხრანბატონთა დროშა (1745 წ.)

უკანუბანი. კოშკი აღმოსავლეთიდან

სიათა. კოშკი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

ჯეშო მღუთი. საერთო ხედი

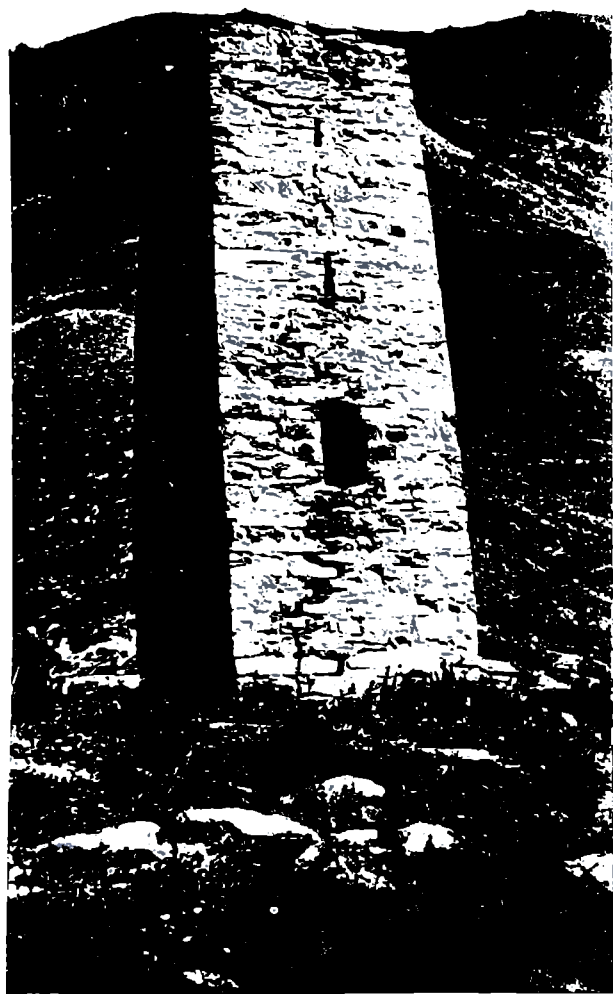
ზემო მლეითი. კოშკი სამხრეთ-დასავლეთიდან

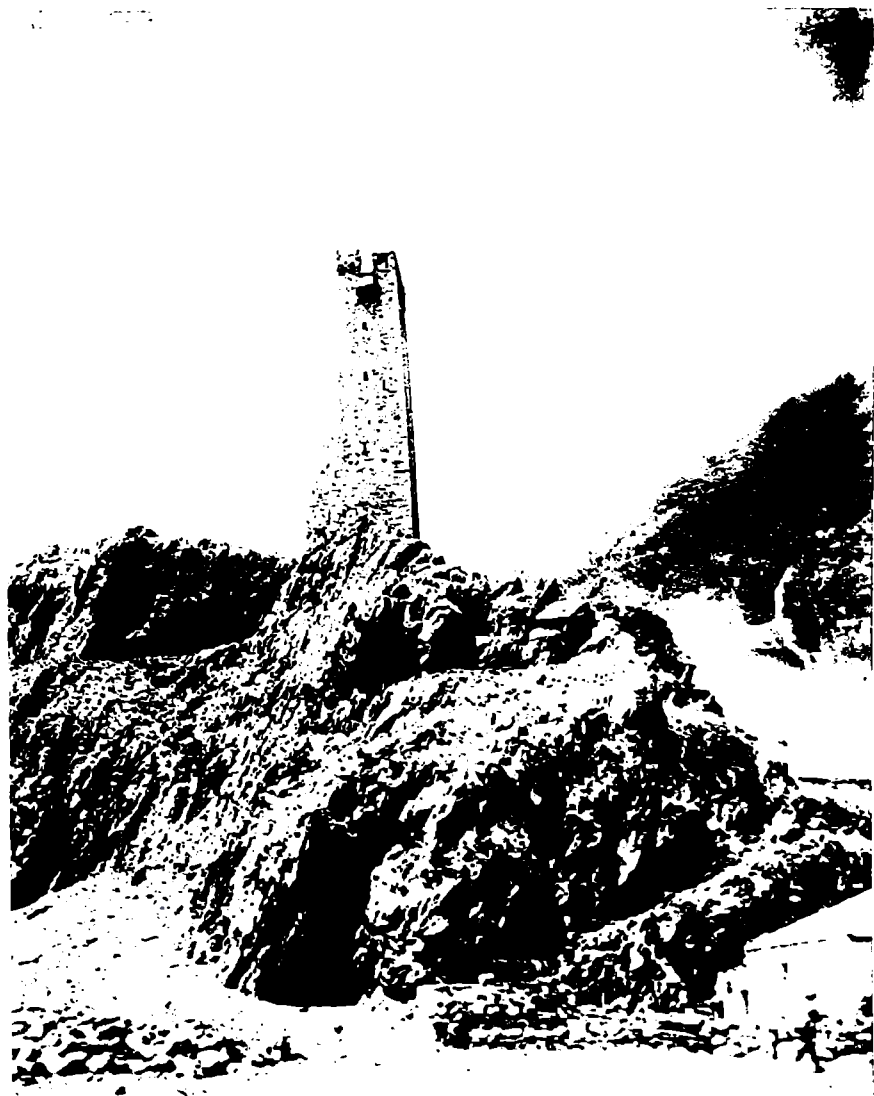
ზემო მღვთი. მცირე კოშკი

ხადა. იუზოს კოშკი სამხრეთიდან

ხაღა, „ქალაქების“ კოშკი

ფანშეტი. კოშკი სამხრეთიდან

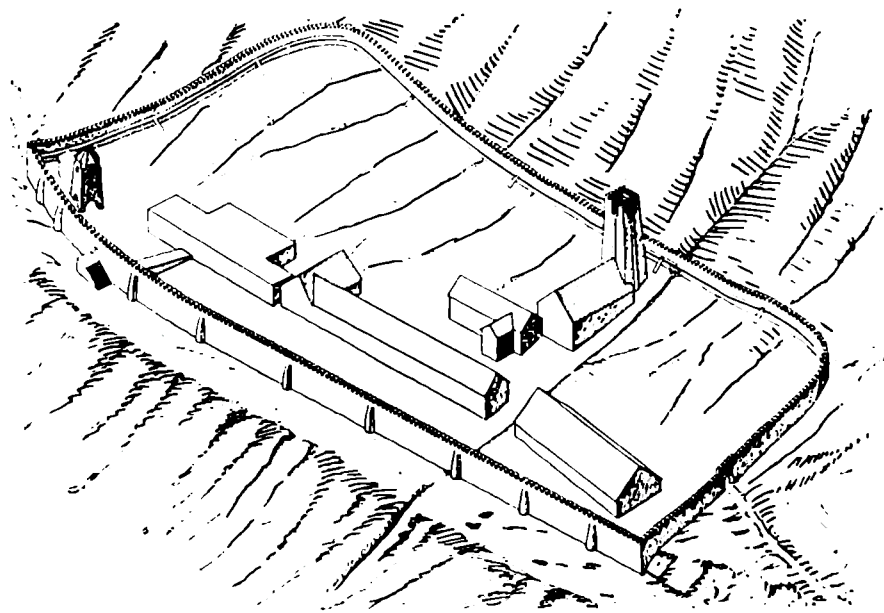

ფანშეტი. კოშკი ჩრდილო-დასავლეთიდან

კოშკი და ეკლესია, ასევე შეიძლება დასავლეთ მონაკვეთში მდებარე კოშკზე მიღებული საცხოვრებლისა და სასახლის ნანგრევების გარჩევა.

სასახლე გრძელ სწორკუთხედს წარმოადგენს, რომლის შიგნით დარბაზები და სხვადასხვა ზომის ოთახებია განლაგებული. სასახლე ერთსართულიანი უნდა ყოფილიყო, კარგად შელესილი კედლები გვაფიქრებინებს, რომ, შესაძლოა, ისინი მოხატულიც იყო.

ანსამბლზე გაბატონებული ყოფილა შვიდსართულიანი კოშკი, რომელიც ვათვალისწინებელი იქნებოდა როგორც საცხოვრებლად. ისე თავდასაცავად.

მძოვრეთი. ციხე

კოშკს ერთი შესასვლელი ეზოს ცენტრალური მხრიდან აქვს, მეორე — მოპირდაპირე მხრიდან, მესამე სართულზე, რაც განპირობებულია მისი მდებარეობით.

ციხე მოწყობილია კედელში. კოშკზე მიშენებული ორნაწილიანი საკმაოდ დიდი ნაგებობა სანახევროდ დანგრეულია.

ანსამბლში შემავალი ე. წ. ფეოდალის კარის ეკლესია, საშუალო ზომის ერთნაგებობაა და ტიპურია გვიანი საუკუნეებისათვის. დასავლეთით მასზე მიდგმულია სამრეკლო, პირველი სართული სამი მხრივ ღიაა თაღებით და თავისთავად კარიბჭის როლს ასრულებდა. მეორე სართული დარბაზის საცხოვრებლად და დასაზვერად ყოფილა განკუთვნილი, ხოლო მესამე — ღია

ფანატური — ზარების საკილია. ამ სამრეკლოს ფასადები ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი და ეკლესიის ფასადთან ერთად კარგ კომპოზიციას ქმნის.

მძოვრეთის ციციშვილების ციხე-დარბაზის ყველა ნაგებობა XVII საუკუნეში უნდა იყოს შესრულებული. ამაზე მიგვითითებს მრავალი ისტორიული წყარო. იგი პირველად იხსენიება ამ საუკუნის 30-იან წლებში. ნოდარ ციციშვილი სხვებთან ერთად აუჯანყდა როსტომ მეფეს. ბრძოლის ერთ-ერთ მომენტში იგი იძულებული შეიქნა თავის ციხეში გამაგრებულიყო. როსტომი ჯერ მის მოკავშირეებს გაუსწორდა, შემდეგ გორის ციხიდან დიდი ზარბაზნები წამოიღო და მძოვრეთს, ანუ ზოვრეთს (როგორც ხშირად ეძახიან) მიადგა.

მაგრამ ციხე იმდენად მაგარი ყოფილა, რომ ზარბაზნებმაც ვერაფერი დააკლო. ბრძოლის უიმედობის გამო, ნოდარს მოლაპარაკების შედეგად ციხე დაუგდია და სამცხეში წასულა. მემათიანეთა ცნობით, როსტომს ციხე დაუნგრევია. ასიოდე წლის შემდეგ კვლავ აღუდგენიათ და ისევ იხსენიება მოქმედ ციხეთა შორის. მაგალითად იგი რამდენჯერმეა ნახსენები შაჰის წინააღმდეგ აჯანყებულ გივი ამილახორის საქმიანობასთან დაკავშირებით.

მას შემდეგ მძოვრეთზე აღარაფერია ნათქვამი. ეტყობა, იგი XVIII საუკუნეშივე ძალზე დაზიანდა, ხოლო მომდევნო საუკუნეში ციციშვილები გადასახლდნენ ქვემოთ ქარელსა და მის მიდამოებში და ციხისათვის აღარაფერი მიუმატებიათ.

21. რუხი

თბილის-სოხუმის გზატკეცილზე, მდინარე ენგურის მარცხენა ნაპირას აღმართულია ბუმბერაზი ციხის ნანგრევები. ვინ არ განუცვიფრებია მას, შინაური თუ გარეშე, მოგზაური თუ მკვლევარი! რუხის ციხე — ეს უტყვი მოწმე ბრძოლებისა, თავშესაფარი თურქებისაგან აწიოკებული ხალხისა, დღესაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზე მიუხედავად იმისა, რომ მას ზედა ნაწილები „წაკვეთილი“ აქვს და კედლები შემოძარცული.

ფეოდალურ სამეგრელოში ასეთი დიდი სიმაგრე ვაკეზე — კოლხეთის დაბლობზე, გარდა რუხისა, რამდენიმეა. თუ აღრეული ციხეები — შხეფი, ჭაქვინჯი, ეკი და სხვები მთებზეა წამოდგმული, ძნელი მისასვლელი და უჭიმკროა, გვიანი ხანის ციხეები საწინააღმდეგოდაა გადაწყვეტილი, მაშინ, როდესაც თავდასხმა ყოველ წუთში მოსალოდნელი იყო, ციხე ახლოს უნდა ყოფილიყო, რომ მოსახლეობა სწრაფად გახიზნულიყო და მოძრავი ქონებაც შიგ შეეტანა. ასეთ შემთხვევაში კი დიდი ფართობი იყო საჭირო, ყველა ეს პირობა გაუთვალისწინებიათ რუხის ციხის აგების დროს.

რუხი ამჟამად სოფელია, მაგრამ იგი XVII — XVIII სს-ში ქალაქად იხსენიება. მიუხედავად იმისა, რომ იგი ერთადერთი ქალაქი იყო იმდროინდელ სადადიანოში, მასშტაბი მცირე ჰქონდა, რაც ებოჭის თავისებურებით აიხსნება.

როგორც ცნობილია, გვიან საუკუნეებში საქართველო მთლიანად დაქუც-
მაცებული და ეკონომიურად დასუსტებული იყო. ასეთ პირობებში საქალაქო
ცხოვრებაც დაცემის გზაზე იდგა. ამ მიზეზით სამეგრელოში ვაჭრობა ვერ
განვითარდა და საქალაქო ცხოვრებაც ვერ აღორძინდა. სამეგრელოს მთავრე-
ბი, რომლებიც თავიანთ თავს „ხელმწიფეს“ უწოდებდნენ, სინამდვილეში პა-
ტარა კუთხეს ფლობდნენ. ცხადია, ისინი დამოუკიდებლობისათვის იბრძოდ-
ნენ და ამავე დროს ცდილობდნენ მარტო მეზობელი სამთავროები კი არა,
არაჲდ იმერეთის სამეფო მთლიანად დაეპყროთ. ყველას კი ერთი საერთო
მტერი ჰყავდა — ოსმალეთი. ასეთ ვითარებაში ვაჭრობა, ისიც შორეულ ქვეყ-
ნებთან, შეუძლებელი იყო.

სიძნელეების მიუხედავად, ყოველი მმართველი ცდილობდა ვაჭრობის აღო-
რძინებას ან გაცხოველებას მაინც. ამ მხრივ გამოირჩეოდა დიდი ენერგიის
მქონე ლევან II დადიანი (1611 — 1657 წწ.). მისი ეპოქის დასახასიათებლად
მოვიყვანთ იტალიელი მისიონერის დონ ჯუზეპე ჯულიჩეს ჩანაწერებიდან შემ-
დეგ საინტერესო ცნობას: „სამეგრელო მშვენიერი ქვეყანაა, მაგრამ რადგან
მცხოვრებელი ხალხი მცირერიცხოვანია, თითქმის მთლად ტყედაა გადაქცე-
ული. ქალაქი არა აქვთ და სახლები ტყეშია გაფანტული, ერთი აქაა, მეორე იქ,
ზოგი ერთ მხარეს, ზოგი მეორეს“..

ლევან დადიანს მალე საქმე ნაწილობრივ გამოუსწორებია. მას ძალით
მოუყვანია ვაჭრები, დაუსვამს რუხში და იგი ქალაქად უქცევია.

იმავე ჯულიჩეს ცნობიდან ვიგებთ, რომ ლევან დადიანს დიდი სურვილი
ჰქონია ვაჭრობა გაეშალა ახლობელ თუ შორეულ ქვეყნებთან, მაგრამ დასაე-
ლეთ ევროპასთან კავშირი ვერ დაუმყარებია, რადგან შავი ზღვის გასასვლე-
ლი დაზმული იყო ოსმალების მიერ.

იმავე საუკუნეში სამეგრელოს სავალალო მდგომარეობას იტალიელი მი-
სიონერი არქანჯელი ლამბერტიც გვატყობინებს. მას ვრცლად და საინტერე-
სოდ აქვს აღწერილი ეს კუთხე და იქვე ვკითხულობთ, რომ აქ საქონლის გასა-
ყიდად არც ღუქნები აქვთ და არც მოედნები, ასე რომ, სანოვავის საყიდლად
თავშეყრილ ხალხს ვერსად ვერ ნახავთ, ხოლო რუხში იყიდება ტილო და ირა-
ნული შალით.

ამჟამად რუხის ციხის ირგვლივ ნაქალაქარის კვალი არ ჩანს, მაგრამ ეს გა-
საკვირი არ არის, რადგან საფიქრებელია, რომ მაშინდელი ნაგებობები ხის იქ-
ნებოდა.

რაც შეეხება ციხეს, იგი ვახუშტის ცნობით, ლევან დადიანის მიერ 1647
წელსაა აგებული, სხვა არაპირდაპირი ცნობებით კი ათიოდე წლით ადრეა წარ-
მოშობილი.

თვით ციხე უზარმაზარი ნაგებობაა, ერთი შეხედვით მისი აგება გვიან
საუკუნეებში დასუსტებულ ქვეყანას არ შეეძლო, მაგრამ ცნობილია, რომ ცი-
ხის აგებას ყოველთვის აუცილებლობა კარნახობდა; რაც შეეხება ლევან II
დადიანის ხანას, იგი სხვებისგან იმითაც განირჩეოდა, რომ მაშინ არაერთი ეკ-

ლესია იქნა აგებული და რესტავრირებული. ამდენად, სავარაუდოა, რომ იმ ეპოქის მესვეურებმა ამ ციხის აგებაც შეძლეს.

თავდაპირველად ციხეს ძირთან ჩაუდიოდა საკმაოდ წყალუხვი მდინარე ენგური, ხოლო თანდათანობით იგი მარჯვნივ ინაცვლებდა, რისი დაფიქსირებაც საბოლოოდ ამ ოციოდე წლის წინათ მოხდა. სწორედ კალაპოტის ღრმა ადგილას, მარჯვენა მხარეს, საკმაოდ გრძელი ხიდი ააგეს და ამით წყალი ციხეს რამდენიმე ათეული მეტრით მოაცილეს.

ციხე რთულ რელიეფზეა განლაგებული. მისი ჩრდილო მხარე, ციტადელი, მაღლობზეა წამოშენებული. მშენებლებს მის დაცვაზე საგანგებოდ უზრუნველყოფით, რაშიც ხელს მდინარეც უწყობთ.

მიუხედავად რელიეფის სირთულისა, მშენებლებს შეეძლოთ, თუ მთლიანად არა, ციხის ცალკეული მონაკვეთი მაინც სწორი ხაზით წაეყვანათ, მაგრამ ეს მათი მიზანი როდეს იყო და ამიტომ ციხეს თავისუფალი მოხაზულობა მისცეს. ხოლო ციტადელს განსაზღვრავდა თვით გორაკის ფორმა. ქვედა ციხე კი თავისუფლად დაუგეგმავთ და გალავნით შემოუფარგლავთ 500 კვადრატულ მეტრზე მეტი ფართობი.

ციხის დასავლეთ კუთხეში, გადმოცემით, წყარო ყოფილა. ახლა ამ ადგილას მცირე ჩაღრმავებაა. მის პირდაპირ გალავანი დიდადაა გამონგრეული, აქ, ალბათ, ადრე წყლის გასასვლელი მცირე ხერელი იქნებოდა.

ციხეში შესასვლელი მხოლოდ ქვედა ეზოშია. იგი მოწყობილია კოშკის ქვედა კამაროვან გასასვლელში. თავდაცვის უკეთ ორგანიზაციის მიზნით გრძელ გასასვლელში ორგან გაუკეთებიათ კარი. თვით კოშკი, თითქმის ათი მეტრის სიმაღლისაა. ჰიპოკრის ზედა ნაწილი ყრუა, საბრძოლო მოწყობილობა უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ამჟამად მოშლილია და მხოლოდ ერთი სართულის ნაშთი ჩანს.

ციხის ქვედა ნაწილს კიდევ ერთი კოშკი იცავს. იგი დგას სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. აქაც კოშკის ქვედა ტანი თითქმის ათი მეტრის სიმაღლეზე მასიურია და იქ, სადაც იწყება გალავანზე გამავალი საბრძოლო ბილიკი, მოთავსებულია სართულები: ამ კოშკის ზედა ნაწილში მოწყობილი ყოფილა სამი სართული. ამათგან კარი მხოლოდ ქვედა ორს ჰქონია. საქმე ისაა, რომ ციხის მშენებლებს გაუთვალისწინებიათ მეგრძოლთა მოძრაობა ბილიკზე და სიმაგრე ისე აუგიათ. ეს კარგად ჩანს ამ კოშკის მაგალითზეც, კოშკის პირველ სართულს კარი აღმოსავლეთით აქვს, რომელიც უშუალოდ ციხის სამხრეთი კედლის საბრძოლო ბილიკზე გადის. ხოლო, რადგან ციხის დასავლეთი კედელი სამხრეთი კედლისგან თითქმის ორი მეტრით მაღლაა, ამიტომ იმ მხარეს გამავალი კარი ვერ იქნებოდა პირველის დონეზე. აქედან გამომდინარე, მშენებელმა დასავლეთ გალავანზე გამავალი კარი მოაქცია კოშკის მეორე სართულის ჩრდილო კედელში. ასეთი გადაწყვეტის გამო, მეორე სართულის კოშკი უშუალოდ გადის დასავლეთ ბილიკზე. თვით კოშკის მეორე და მესამე სართულების კედლებში სათოფე-სამზერები იყო მოთავსებული.

ციხის ქვედა ეზოში სხვა კოშკი არ აღინიშნება, ხოლო ციხედელის კედლებში კიდევ ორი კოშკია მოთავსებული.

ციხის ჩრდილო ნაწილი მთლიანად მოკავებული აქვს ციხედელს. მისი გეგმა ელიფსს უახლოვდება და ბოლოები კოშკებითაა გამაგრებული. ამათგან მთავარია ჩრდილოეთით მდგარი კოშკი, რომელიც დონჟონს წარმოადგენს. მეორე — ციხედელისა და ქვედა ეზოს შეერთებაზეა. მათი ქვედა ნაწილი აქაც ყრუა, ზემოთა ნაწილი კი მორღვეულია და სართულიანობა არ დგინდება.

ამაყადაა აღმართული ციხის მთავარი კოშკი, დიდი მონუმენტური ნაგებობა. იგი ყოველი მხრიდან დიდებული სანახავია. არქიტექტორი არ ღალატობს თავის პრინციპებს. ქვედა ნაწილი აქაც ყრუა და პირველი სართული ექვსი მეტრის სიმაღლეზე იწყება. დარჩენილია ოთხი სართული მთლიანად და მეხუთეს ნაწილი. ყოველი სართული ისრული მოხაზულობის კამართაა გადახურული და აღჭურვილია სამშენებლო და ბუნებრივ ბოლო სართულს სხვა სართულებისგან განსხვავებით, ორი ბუხარი აქვს — ეტყობა, ციხის აგებისას გაუთვალისწინებიათ თავდაცვის ყველა საშუალება. მაშინ ცეცხლსასროლ იარაღთან ერთად მოქმედებდა მშვილდ-ისარი და ცხელი სითხეც, რომლის შეუფერხებლად გამოყენებისათვის საჭირო იყო ორი ბუხარი. ბოლო სართულის, ან, უკეთ რომ ვთქვათ, ბანის კედლები აღჭურვილი ყოფილა სათოფეებით. ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ციხის თავდაცვა მოწყობილი იქნებოდა კოშკების ბანიდან და გალავნის საბრძოლო ბილიკებიდან.

ციხის გალავანი 8 — 10 მეტრის სიმაღლეზე ყრუა, ზემოთ კი განლაგებულია საბრძოლო ბილიკი, რომლის სიგანე სამსა და ხუთ მეტრს შორის მერყეობს. ცხადია, ასეთი სიგანის მქონე კედელზე განიერი სასიარულო მოეწყობოდა და მეომრებიც ბლომად დაეტეოდა.

რუხის ციხის ომებზე ძუნწი ცნობები მოგვეპოვება. ეტყობა, ციხე ბევრჯერ ყოფილა ალყაში და მტერსაც მრავალჯერ უცდია მისი აღება. ამის ნათელი დადასტურებაა ზოგიერთ ადგილას ღრმად გამონგრეული კედელი.

რუხთან გამართული ერთ-ერთი ბრძოლის შესახებ ვიგებთ ფრანგი მოგზაურის ჟან შარდენისაგან. იგი ჩამოსვლის პირველ ხანებში იტალიელ მისიონერებთან ცხოვრობდა და ემზადებოდა აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოსასვლელად. ამ დროს, კერძოდ 1672 წლის ოქტომბრის ბოლოს, თათრები სამეგრელოს შემოესივნენ. ავტორის სიტყვით: „ყველანი გასახიზნად მოვემზადენით. შუალამისას ორჯერ გავიგონეთ ზარბაზნის ხმა: ეს იმის ნიშანი იყო, რომ მტერი მოუახლოვდა რუხის ციხეს. თვით ზარბაზნების სროლა ამ ციხიდან ისმოდა. რაკი ეს შეიტყო ხალხმა, დაიწყო გახიზნა. მიჰქონდათ და მიჰყავდათ თან ტყეებში და სიმაგრეებში ყველაფერი, რის წაღებაც და წაყვანაც კი შეეძლო“. ამის შემდეგ შარდენი აღწერს ქალების, ბავშვებისა და მოხუცების გახიზნის მძიმე სურათს. ბოლოს მასაც სხვებთან ერთად ტყეში მდგარი რომელიღაც ციხისათვის შეუფარებია თავი.

ოსმალების სამეგრელოში შეჭრისას ლევან დადიანს ყველაზე საიმედო სი-
მაგრედ რუხი მიუჩნევია და შიგ გამაგრებულა. ოსმალთა ჯარის უფროსს სამ-
ჯერ მიუცია წინადადება ლევანისათვის — დამორჩილებოდა, მაგრამ იგი არ
დათანმებულა. შარდენის ცნობით — „ოსმალებმა რუხის ციხის წინ ოთხი
დღე დაჰყვეს, შეიპყრეს ორი ათასზე მეტი ტყვე, აიღეს მრავალი დავლა და
ბოლოს უკან დაბრუნდნენ. ოსმალებს არტილერია არ ჰქონდათ და ამან შეუ-
შალა ხელი ციხეზე იერიშის მიტანაში“. ამის შემდეგ თვით შარდენი მიდის
სამეგრელოდან და მას სხვა ცნობა ციხის თაობაზე არ მოეპოვება.

მომდევნო ცნობა რუხის ციხის შესახებ ეკუთვნის XVIII ს. დასაწყისს.
მემატიანეს ცნობით, ის „ზარბაზნები დიდ-დიდნი, სახელოვანნი“, რომლებიც
XVI ს. ბოლოს ოფშეკითში ქართლის მეფე სიმონთან ბრძოლის დროს დადი-
ანს დარჩა, „აწყა არს ზუგდულს, და უდიდეს ზარბაზანი ერთი არს რუხს დღე-
საც“. როდის გადაიტანეს ის ზარბაზანი რუხში, ცნობილი არ არის, ფაქტი კი
ისაა, რომ იგი XVIII ს. დასაწყისში უკვე ამ ციხეშია.

ვახუშტის ცნობით, 1725 წ. რუხის ციხე ოსმალებს შეუმუსრავთ. ოსმალ-
ნი სამეგრელოში ძვირი სტუმარნი როდი იყვნენ, არცაა გასაკვირი თუ მათ
ერთ-ერთი შესევის დროს რუხის ციხე დაუნგრევიათ. ცხადია, იგი მთლიანად
არ დანგრეულა, მაგრამ ცნობიდან კონკრეტული დასკვნის გამოტანა შეუძლე-
ბელია. როგორც ვნახეთ, მისი კედლები ახლაც მასიური და შთამბეჭდავია.
მომდევნო პერიოდში ციხეს შეაკეთებდნენ, რადგან ასეთ დიდსა და საიმედო
სიმაგრეს უმოქმედოდ არავინ დატოვებდა.

1769 წ. რუსეთ-ოსმალეთის ომში მონაწილეობა რუხის ციხესაც მიუღია.
ცნობილია, რომ ამ დროს თურქეთი დასავლეთ საქართველოში თარეშობდა
და მთავარი ციხესიმაგრეები მის ხელთ ყოფილა. 1770 წ., როდესაც გენერალ
ტოტლებენის სარდლობით რუსეთის ჯარი დასავლეთ საქართველოში ადგალო-
ბრივ მეფე-მთავართა ძალებთან ერთად მოქმედებდა, მათ რუხის ციხეც ხელთ
უგდიათ და საეპოოდ დიდი ნადავლი და ტყვეც დარჩენიათ.

როგორც ვნახეთ, რუხის ციხე უკანასკნელ საუკუნეებში სამეგრელოს
მთავართა დასაყრდენს წარმოადგენდა. მის კედლებს გარნიზონისათვის არა-
სოდენ უმტყუნია. იგი დღესაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზე.

22. ტბისი

ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, ალგეთის ხეობაში, მდებარე-
ობს სოფელი ტბისი. იგი დღევანდელი რაიონული ცენტრიდან — თეთრიწყა-
როდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ათიოდე კილომეტრზეა. სოფლიდან დასავ-
ლეთით ორიოდე კილომეტრზე მდებარეობს ბარათაშვილთა ერთ-ერთი ნა-
სახლარი და იქვე მახლობლად — მონასტერი.

სამონასტრო ნაგებობები მოშლილია. დარჩენილია ეკლესია, სამრეკლო

და გალავანი. ყველა ეს ნაგებობა საკმაოდ დაზიანებული, მაგრამ მთავარს გარკვევა მაინც ხერხდება.

ეკლესია ჩრდილოეთით თითქმის მთის ფერდობზეა მიდგმული. დასავლეთით კი რამდენიმე მეტრზე მოუსწორებით და გალავანი აღუმართავთ. გალავნის გაღმა ქარაფია.

ეკლესია დარბაზული ტიპის დიდ ნაგებობას წარმოადგენს. საკურთხევლის აფსიდის კონქით ადგილზეა, ხოლო ორ საბრჭენ თაღზე გადასული კაპარა მთლიანად ჩაქცეულია. შესასვლელი სამხრეთიდან და დასავლეთიდან აქვს. განთებისათვის აღმოსავლეთით და დასავლეთით თითო სარკმელია, ხოლო სამხრეთით — ორი. ფასადები შემოსილია კარგად თლილი მოვარდისფრო ქვით. სამი ფასადი მცირედაა მორთული. ყველაზე უკეთ მორთულია დასავლეთის პორტალი, რომლის ტიმპანის ქვაზეც საკმაოდ ვრცელი მხედრული წარწერაა.

ამ წარწერიდან ირკვევა, რომ ეკლესია, სამრეკლო, მარანი და პალატები აუგია პაპუნა გოსტაშაბისძეს ბარათაშვილს, მეუღლე ხვარამზესა და შვილ გოსტაშაბთან ერთად. ცოლ-ქმრის, პაპუნასი და ხვარამზეს რელიგიური გამოსახულება მოთავსებულია იმავე ფასადზე, მალა კეხის მიღამოებში.

XVII — XVIII საუკუნეებში აგებული ეკლესია და საერთოდ სხვა ნაგებობები ხშირად თავდაცვასაც ემსახურებოდა. ამიტომ ეკლესიის გალავანი ამ შემთხვევაშიც დაცვისათვის გაუმზადებით, მის კედლებში სათოფეებია დატანებული.

ეკლესია, რადგან მთაზეა მიდგმული, ამიტომ მისთვის მხოლოდ სამხრეთიდან და დასავლეთიდან შეიძლებოდა მცირე მონაკვეთის მოკავება. მშენებლები ასეც მოქცეულან: ეს მხარეები გალავნებით შემოუზღუდავთ და მათში ცალმაგი სათოფეები დაუტანებიათ.

იმავე წარწერიდან ვიგებთ, რომ ეკლესიის ამგებთ სამრეკლოც აუგიათ. იგი დგას ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით რამდენიმე ნაბიჯზე. მის ქვედა სართულში სამლოცველოა გამართული, ზემოთ კი სამრეკლოს ფანჯატური ყოფილა. გადახურვა ჩანგრეულია.

სამრეკლოს სიგანეზე გალავნის მეორე ხაზია ვავლებული ზედა გალავნის დასავლეთით კუთხემდე. ამ გალავანშიაც ცალმაგი სათოფეებია ჩაყოლებული.

ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთით ეზოს ქვეშ რაღაც სათავსია, იქ ჩასვლა ქვის კიბით ხდება. იმ სათავსიდან ერთი ტალანი ეკლესიის ქვეშ შედის. ალბათ, აქ სამალავებთან გვაქვს საქმე. არაა გამორიცხული, რომ ეს სათავსი გამოეყენებინათ მარნადაც.

პალატი დგას ეკლესიის სამხრეთით, შედარებით ვაკეზე. იგი დაზიანებულია, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ ორსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული ორი ნაწილისაგან შედგება. სამხრეთით ღრმა და განიერი აივანია, რომელიც

გვერდიდან კედლებითაა შემოფარგლული. შუაში დატანებული კარით შევ-
დივართ დიდ, გრძელ დარბაზში, რომლის კედლებში განლაგებულია ნიშები
და ერთი ბუხარი. პალატის მეორე სართულიც ძირითადად იგივე განლაგები-
სა იქნებოდა. პალატი ნაგებია ფლეთილი ქვით, მაგრამ წყობა სასიამოვნოა.

სასახლის ირგვლივ არაერთი ნაგებობის ნანგრევია, მათი განხილვა გაწმენ-
დამდე ძნელდება.

ამ დასახლების ნაგებობებიდან კიდევ ერთია შედარებით უკეთ მოღწეუ-
ლი. ესაა კოშკი, რომელიც დგას ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთით ხევის პირას.

პირამიდული კოშკი სამსართულიანია, კოშკის ქვედა ნაწილი ყრუა. პირ-
ველი სართული მაღლა იწყება. ასეთი გადაწყვეტა ცალკე მდგარ კოშკებში
ჩვეულებრივია, რადგან მაღლა მდებარე კარის დაცვა შედარებით უფრო ად-
ვილია. კარი კოშკს ზემოთაც აქვს, მეორე სართულზე, მაგრამ იგი შევრილ
აივანზე გადიოდა. მშვიდობიან დროს ასეთი აივნები კარგი გამოსაყენებელია.
კოშკის ყველა სართული განკუთვნილი ყოფილა საცხოვრებლად და თავდაც-
ვისათვის, მათი კედლები აღჭურვილია სათოფეებით, ყოფისათვის განკუთვ-
ნილი ნიშებით, ბუხრებით და სხვა. კოშკს დასავლეთით გრძელი შენობა ჰქო-
ნია მიდგმული. იგი ალბათ საცხოვრებლად იყო გამოყენებული.

როგორც ვხედავთ, ტბისში გვიანფეოდალური ხანის ტიპური საცხოვრე-
ბელია სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებით.

23. ახალგორი

ქსნის ხეობა მთელ თავის სიგრძეზე თანდათანობით იცვლის პროფილს,
ათეულ კილომეტრზე ხეობა მეტად ვიწრო და დამრეცია. ლარგვისიდან იგი
ოღნავ ფართოვდება, რომელიც წირქოლთან უფრო შესამჩნევი ხდება. სწორედ
აქ, სადაც ხეობა ფართოვდება, მდებარეობს ახალგორი (ლენინგორი). ცოტა
ქვემოთ, ქსოვრისამდე ხეობა ისევ ვიწროვდება, შემდეგ ისევ განიერდება, გა-
დადის მუხრანის ველებზე და ასე გრძელდება მტკვართან შეერთებამდე.

თითქმის მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ეს ხეობა ქსნის ერისთა-
ვეებს ეკუთვნოდათ. ადრეულ ხანაზე ძუნწი ცნობები გვაქვს, უფრო მეტი ვი-
ცით XIII-XIV საუკუნეებიდან.

თავდაპირველად საერისთავოს რეზიდენცია ქვენიფნეცსა და ლარგვისში უნ-
და ყოფილიყო. შემდეგ კი, საერისთავოს გაძლიერებისა და გაფართოების გა-
მო, მაღალ მთებში მომწყვდეული რეზიდენცია ქსნის ერისთავებს უკვე აღარ
შეეფერებოდათ. ისინი ირჩევენ ახალ ადგილს ახალგორის სახით. ეს უნდა
მომხდარიყო XVII საუკუნის პირველ ნახევარში.

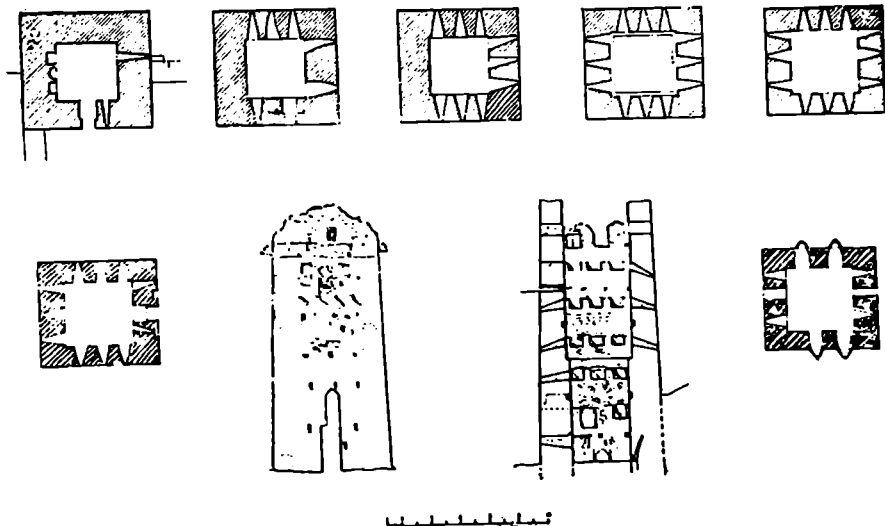
ახალგორში მჭდომი ფეოდალის ხელში იყო ამ ხეობის გასაღები. ამავე
დროს ახალგორი ქვეყნის ცენტრთანაც ახლოს მდებარეობდა. აქ უფრო ადვი-
ლად შეეძლოთ ძალების მობილიზაცია და მანევრირება. ახალი ცენტრი ეკო-
ნომიური მოსაზრებითაც უკეთესი იყო.

XVII საუკუნიდან ქსნის საერისთავოს გაზრდამ მეფის ხელისუფლება იძულებული გახადა მეტი ყურადღება დაეთმო ამ საფეოდალოსათვის.

ახალგორში თითქმის ერთდროულად წარმოქმნილია ორი დიდი არქიტექტურული ანსამბლი. დღეს ისინი ძლიერ დაზიანებულია. ცოტა მოგვიანებით გაჩენილა კიდევ ერთი ანსამბლი, რომელიც მოშორებით დგას პირველი ორისაგან. მათ შორის ყველაზე დიდია აღმოსავლეთით მდგარი ციხე-დარბაზი. სიდიდით მეორეა მასთან ახლოს მდებარე ციხე-დარბაზი, ხოლო უფრო პატარაა მესამე — განაპირა. პირველი მათგანი, ალბათ, თვით ერისთავს ეკუთვნოდა, დანარჩენები — გვარის სხვა წარმომადგენლებს.

ერისთავის ციხე-დარბაზი მდებარეობს მაღალი მთის ძირას, ფერდობზე.

ა ა ა ა ა ა

ახალგორი. ციხის მთავარი კოშკი

ცალკეული ნაგებობანი ისეა განლაგებული, რომ ანსამბლი მთლიანად მდინარის ხეობისკენაა მიმართული. ყველაზე მაღალი კოშკიდან ორივე მიმართულებით კარგად ჩანს ხეობა. ციხე-დარბაზი თავდაპირველად მარტივი ყოფილა — მოგრძო, ოთხკუთხა გალავანში ჩართული ორი კოშკით და სასახლით. შემდეგში თანდათან განიცადა ცვლილებები. XIX საუკუნეში კი საბოლოოდ იცვალა სახე.

თავდაპირველ კოშკთაგან ერთი სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში იდგა, მეორე — ჩრდილო კედლის შუაში, პირველი მათგანი უკეთაა შენახული. ეს შეიღისართულიანი კოშკი გადახურული ყოფილა ორქანობიანი სახურავით, რაც

საქართველოსათვის იშვიათობას წარმოადგენს. კედლები აღჭურვილია სათოფეებით, სამეურნეო დანიშნულების ნიშებით, ბუხრებითა და სხვ. დანარჩენი სართულებისაგან განსხვავებით, მეექვსე სართულზე მოწყობილი ყოფილა შვერილი აივანი, საიდანაც მთელი ხეობა ხელისგულოვით მოჩანდა.

მეორე კოშკი უფრო მასიურია. წინა კოშკში სართულშუა ვადახურვა თუ ყველგან ხის იყო, აქ გუმბათოვანია, მეორე სართულს პარადული იერი აქვს. ზედა სართულების დანგრევის გამო, კოშკისთვის XVIII საუკუნის შუა ხანებში ერთი სართული და საბრძოლო ბანი დაუშენებიათ.

ციხეს მაღალი გალავანი ჰქონია, რომლის ზედა იარუსებზე სათოფეები ყოფილა განლაგებული.

ადრინდელი სასახლე, შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით, საკმაოდ საინტერესო ნაგებობა ყოფილა. დაზიანების შემდეგ, გასულ საუკუნეში მასზე დიდი ზომის ამპირული ნაგებობა დაუშენებიათ.

XVII — XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეზე მიუშენებიათ საინტერესო კოშკი. იგი ძირითადად საცხოვრებელი იყო, მაგრამ ამავე დროს აღჭურვილი ყოფილა აუცილებელი საბრძოლო ელემენტებითაც. სამსართულიან კოშკში მთავარი მეორე სართულია. მაღალ კედლებში დიდი ზომის თაღოვანი სარკმლებია დატანებული, გარედან კოშკი ყურადღებას იქცევს ორიგინალური ფორმებითა და კარგი პროპორციებით. თუ ქვედა სართულის კუთხეები მკვეთრად არ არის გამოყოფილი, მეორე სართულის ფორმა პრიზმას უახლოვდება. მათ შუაზე ფრიზი ყოფს. მეორე სართულის მთავარ ელემენტს მეტად მაღალთაღოვანი სარკმლები წარმოადგენს, მესამე სართულისას — ნისკარტა სალოდენები და საზარბაზნეები.

XVIII საუკუნის შუა ხანებში ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში მიუშენებიათ მცირე ზომის კოშკი, რომლისგანაც ორი სართულია დარჩენილი.

განხილულისაგან ასიოდე მეტრითაა დაცილებული მეორე ანსამბლი, რომელიც, პირველისგან განსხვავებით, გაშენებულია ვაკეზე. მისი გეგმა კვადრატს უახლოვდება. ციხე-დარბაზს რადიკალური გადაკეთებები განუცდია. პირველად აქ მდგარა სასახლე გალავნითა და ერთი კოშკით. შემდეგშე, მცხოვრებთა ზრდისა და საშიშროების მატებასთან დაკავშირებით, საჭირო გამხდარა სასახლის გადიდებაც. ამ დროისათვის ძველი კოშკი დაზიანებულია და მისი ნაშთის გამოყენებით ახალი აუგიათ. იმავე დროს, კოშკები აღუმართავთ ყველა კუთხეში.

გალავნის სიმაღლე, ქონგურებისა და საბრძოლო ელემენტების გარეშე. საშუალოდ ოთხი მეტრია.

სასახლეს გრძელი ოთხკუთხა გეგმა ჰქონია. მისგან მხოლოდ ჩრდილო კედელია ნაწილობრივ შემორჩენილი. ფრაგმენტის მიხედვით, სასახლე ორსართულიანი ჩანს. პირველი სართული დამხმარე ყოფილა, მეორე — საცხოვრებელი. პირველი სართულის კედლებში თაღოვანი ღრმა ნიშებია ჩამწყკრივებული, მეორე სართულისაში კი — კარებისმავგარი ფანჯრები. ასეთი მაღალი

ფანჯრები დამახასიათებელია ამ ეპოქისათვის. სასახლისა და გალანის კუთხეში მიდგმული კოშკი სასახლის განუყოფელი ნაწილია. ამასთანავე, მას თავდაცვის ყველა ელემენტი აქვს. იგი სამსართულიანი ყოფილა.

სამხრეთ-დასავლეთი კოშკი სხვებზე უკეთაა მოღწეული. ისიც სამსართულიანია. პირველ და მეორე სართულს შესასვლელი ეზოდან აქვს ცალ-ცალკე. ორივე სართული უხვადაა აღჭურვილი ნიშებით, სარკმლებითა და სათოფეებით. მეორე სართულს ბუხარიც კი აქვს. მესამე სართული ძირითადად საბრძოლველად ყოფილა განკუთვნილი. მის კედლებში სათოფეები და სალოდნები ჩამწკრივებული.

ჩრდილო-დასავლეთი გადაკეთებული კოშკი ძირითადად ზემოაღწერილის მსგავსია. კოშკები დამჯდარი პროპორციის მასიურ პრაზმებს წარმოადგენს. მათ ორფერდა სახურავი უნდა ჰქონოდათ.

აღწერილ ორ ანსამბლს აერთიანებდა ერთი მთლიანი გალანანი, რომელთაც ხუთ ჰექტარამდე ტერიტორია იყო შემოფარგლული. გალანანში ჩართული ყოფილა კიდევ ორი კოშკი. ერთი მათგანი სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში მდებარეობს, მეორე — დასავლეთის მხარეს, თითქმის შუაში. ამ უკანასკნელის ქვედა სართული ჭიშკარს წარმოადგენდა, ეს იყო განიერი, თაღოვანი გასასვლელი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ შუა საუკუნეებში ხეობაზე გამავალი მთავარი გზა მდინარის მარცხენა ნაპირს მიუყვებოდა.

გალანის შიგნით სხვა ნაგებობანიც იქნებოდა, მაგრამ ახლა მხოლოდ ევალია დარჩენილი: ნანგრევებს შორის გამოირჩევა აბანო, რომელიც პირველი ანსამბლის გვერდითაა ჩრდილოეთ მხარეს. ძლიერი დაზიანების გამო, მისი თავდაპირველი სახის წარმოდგენა შეუძლებელია, მაგრამ, ეტყობა, რომ იგი დიდი მასშტაბისა ყოფილა. თავისი გადაწყვეტით აბანო განსხვავდება სხვა იმდროინდელი ძეგლებისაგან. სათავსები ანფილადურადაა განლაგებული. საქვამზე და მასთან დაკავშირებული დამხმარე სათავსები აღმოსავლეთით იყო მოთავსებული. მკვრივად განლაგებულ ხუთ სათავსს კაპაროვანი გადახურვა აქვს. აბანო სასახლეს ეკუთვნოდა, მაგრამ გამორიცხული არ არის, რომ იმავე საუკუნეებში, რაკი ახალგორი მცირე ქალაქი იყო, იქვე სადმე აბანოც ყოფილიყო.

ახალგორის მესამე ანსამბლი მდებარეობს მეორე ანსამბლის ჩრდილო-დასავლეთით, რამდენიმე ასეულ მეტრზე, მდებარე მდინარის მარცხენა მხარეს, ვაკეზე. ირგვლივ ხშირი ტყის არსებობა აძნელებს სხვა ნანგრევების მოძებნას.

ციხე-დარბაზი შედგება კოშკისა და გალანისაგან. ეს ოთხკუთხა კოშკი ძირითადად საცხოვრებელია, მაგრამ აღჭურვილია საბრძოლო ელემენტებითაც. ეზოში მოხვედრა შეიძლებოდა კოშკის პირველ სართულში მოწყობილი კამაროვანი გასასვლელით. ამას გარდა, იქვე, კოშკის გვერდით არის დამატებითი შესასვლელი გალანანში. მშვიდობიანობის დროს, ალბათ, ორივეს იყენებდნენ. პირველი სართულის მეორე მონაკვეთში ქვის კიბეა მოწყობილი. ზედა სამ სართულს ერთმანეთთან ხის კიბე აკავშირებდა. კედლებში განლაგებულია სათოფეები და ფანჯარა, ერთგან ბუხარიცაა. მესამე და მეოთხე სართულები

თითქმის ერთნაირადაა გადაწყვეტილი, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მესამეზე მეტი სათოფეა, მეოთხე სათოფუს კი დამატებით ერთი ფანჯარაც აქვს სამხრეთისაკენ, ე.ი. გალავნის გარეთ.

გალავანი არ არის მაღალი. ეზო ორადაა გაყოფილი, რომელთაგან სამხრეთი ნაწილი უფრო მცირეა. კედლებში მოწყობილია სათოფეები.

მთელი რიგი ნიშნებით შეიძლება ანსამბლის XVII საუკუნით დათარიღება.

ისტორიულ წყაროებში ახალგორი პირველად XVI საუკუნის 70-იან წლებში იხსენიება. მაგრამ ამ დროს აქ ერისთავთა რეზიდენციის არსებობა არ იგულისხმება. მომდევნო საუკუნეში კი მდგომარეობა შეიცვალა. ამ პერიოდდან, როცა ქსნის ერისთავები ქართლის პოლიტიკურ ცხოვრებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ, ახალგორი მათ რეზიდენციად ქცეულა. XVIII საუკუნიდან ცნობები გაცილებით მეტი მოგვეპოვება.

მემატიანე ფარსადან გორგიჯანიძეს მოჰყავს ერთი საინტერესო ცნობა: ირანის მიერ მეფედ წარმოგზავნილ როსტომს დიდხანს უწევდა წინააღმდეგობას დამოუკიდებელი საქართველოსათვის მებრძოლი თეიმურაზ პირველი. მას მხარს უჭერდნენ ქსნისა და არაგვის ერისთავები და ამილახორი. XVII საუკუნის ოცდაათიანი წლების ბოლოს მოკავშირეები ჯარით ახალგორს შეკრებილან, იქიდან საფურცლეს უნდა წასულიყვნენ და თეიმურაზს შეერთებოდნენ. როსტომმა გაიგო თუ არა ეს, სასწრაფოდ შეკრიბა ჯარი, „ქულზე“ კაცი დაიბარა და შეერთებული ჯარით ახალგორს, შობის დილას ლოცვაზე მდგომ ერისთავებს მოულოდნელად დაესხა თავს. დამხდურებმა იარაღის ასხმა და ცხენზე შეჯდომაც ვერ მოაწერეს, ისე დაიფანტნენ. ბევრი ტყვედ ჩავარდა.

ერთ-ერთი მემატიანეს ცნობით, 1721 წელს შანშე ქსნის ერისთავს უნებართვოდ დაუტოვებია თბილისი და თავის სამფლობელოში წასულა. მეფემ იცოდა, რომ ერისთავი უწინდებურად ახლაც განდგომაზე ოცნებობდა და დაუყოვნებლივ გაემგზავრა მის დასასჯელად. ერისთავის დამარცხების შემდეგ მეფის ჯარმა დაწვა ახალგორის სასახლე, დაბრუნებისას შანშე გზაზე დახვედრია მეფეს და პატიება უთხოვია. მეფემ მას ფიცით დაადებინა და კვლავ უბოძა ერისთავობა.

ცხადია, შანშე ან ალადგენდა დამწვარ სასახლეს, ან ახალს ააგებდა, ხანძარი ციხესაც დააზიანებდა. რესტავრირებულ ნაწილში მართლაც ჩანს XVIII საუკუნის კვალი.

ამ ამბებიდან ათიოდე წლის შემდეგ ირანის ჯარს შიდა ქართლი დაულაშქრავს, ბევრი ციხესიმაგრე აულია და ქსნის ხეობაც ლარგვისამდე მოუოხრებია. შესაძლოა, ამ დროს ახალგორიც დაზიანდა, შანშეს ამის შემდეგ ყოველგვარი იმედი დაუკარგავს, გადასულა იმერეთში, იქიდან კი რუსეთში. ერისთავის ძმაც ჯალაბით კახეთს შეუფარებია თავი.

ამის შემდეგ განაწამებ ქსნისხეველებს თვით აულიათ ინიციატივა, კვეთებიან მტერს და ხეობა გაუთავისუფლებიათ.

ახალგორმა რეზიდენციის პერიოდი დაამთავრა საერისთავოს გაუქმებასთან ერთად — XVIII საუკუნის 70-იან წლებში.

24. ხულუბი

მდინარე ხრამის (ქციის) ხეობა მონასტერ ფიტარეთის მრამოებში მეტად ღრმაა, სანახავად ლამაზი და თან ძნელად გასასვლელი. ფეოდალურ საქართველოს უკანასკნელ პერიოდში ეს მხარე ორბელიანების ერთ-ერთ შტოს, ყაფლან-შვილებს ეკუთვნოდათ. მათი ცხოვრების კვალი კარგად ჩანს სხვადასხვა ადგილას, დიდი მასშტაბის მშენებლობა უწარმოებიათ ხულუტის ციხეზე.

საინტერესოა ციხის აგების ისტორია, რომელსაც ალექსანდრე ორბელიანი გადმოგვცემს. შაჰ-აბასის ყორჩიბაშს, რომელსაც გამაჰმადიარებამდე ვახტანგი რქმევია, ყაფლანისათვის უთხოვია, ერთ-ერთი შვილი მისთვის გაეგზავნა აღსაზრდელად. ყაფლანს თხოვნა აღსრულებია და მესამე შვილი, ორბელი გაუგზავნია. კარგა ხნის შემდეგ უკან დაბრუნებული ორბელისათვის ყორჩიბაშს მამასთან ფული და წერილი გამოუგზავნია. წერილში რჯულგამოცვლილი ყორჩიბაში ითხოვდა, ქრისტიანობაზე გული არ შემცვლია და ამ ფულით ფიტარეთის პატარა ეკლესია შეამკეთო.

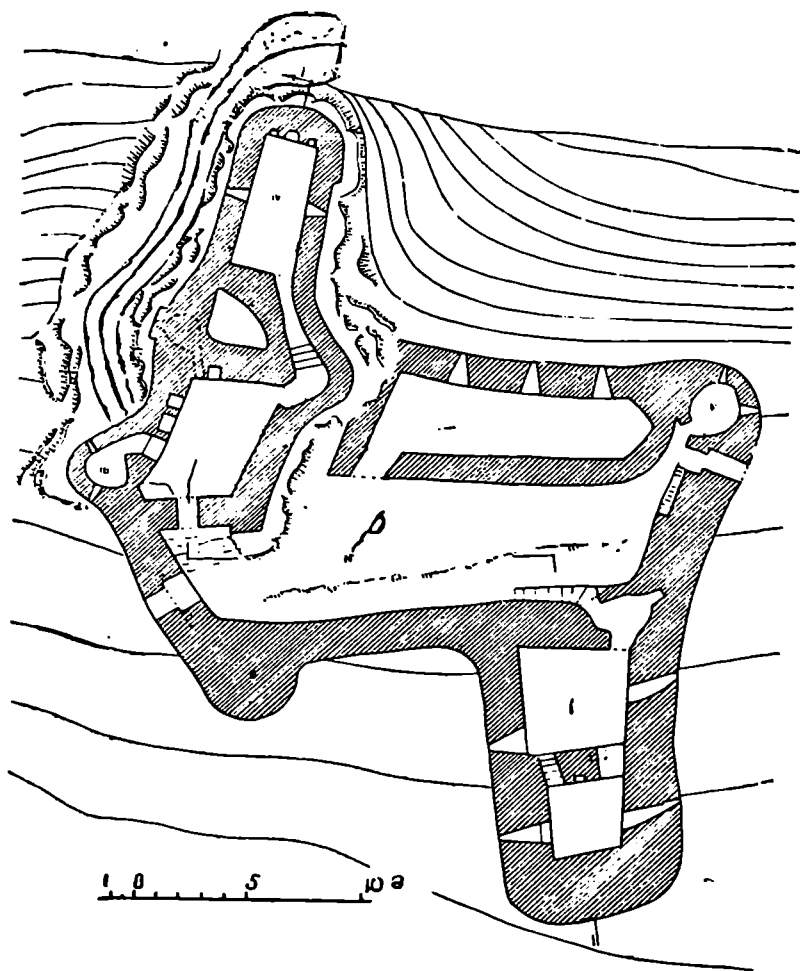
დიდი შიშთანობის გამო, ყაფლანს ეკლესიის ნაცვლად ხულუტის ციხე აუშენებია. ეს რომ ყორჩიბაშს გაუგია, კიდევ გამოუგზავნია ფული, რომელიც მართლაც ეკლესიისათვის მოუხმარიათ.

ზემოაღნიშნულიდან ვიგებთ, რომ ხულუტის ციხე აუგია ყაფლან ორბელიანს XVII საუკუნის პირველ მესამედში. იგი არა მარტო ციხე, არამედ ციხე-დარბაზიც ყოფილა.

ციხე ძირითადად ორ მონაკვეთადაა გაყოფილი. თითოეულ მონაკვეთს კოშკები განსაზღვრავს. შუაში პატარა ეზოა.

ციხის კედლებში ხუთი დიდი და პატარა კოშკია ჩაქსოვილი. თითოეული მათგანი, პირველ რიგში, საცხოვრებელია, შემდეგ საბრძოლო. მათ შორის გამოირჩევა ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი. ფაქტიურად იგი კოშკურად გადაწყვეტილი სასახლეა, რომელსაც მთელ სიმაღლეზე კედელი ყოფს. თითოეული ნაწილი დაყოფილია სართულებად. მაგრამ რაკი შენობა ქანობზე დგას, მათი დონეებიც სხვადასხვაა. გამყოფ სქელ კედლებში საფეხურებია მოწყობილი. კოშკის ჩრდილო ნაწილში ექვსი, სამხრეთ ნაწილში კი შვიდი საცხოვრებელი სართულია. ბოლო, ე.ი. მეშვიდე და მერვე სართულები საბრძოლოა და აღჭურვილია ნისკარტა ფორმის სალოდეებით. ზედა, საცხოვრებელ სართულებს დიდი, თითქმის კედლის სიგრძის, ფანჯრები აქვს. როგორც წესი, სართული ნათდება ორ-ორი ფანჯრით, მაგრამ არის გამოჩაყლისი, სადაც იგი სამი ან ოთხიცაა. საჭიროების მიხედვით მოთავსებულია ბუხრები და სამეურნეო დანიშნულების ნიშები.

აღწერილ კოშკს სიდიდით ჩამორჩება სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი. იგი პატარა, მაგრამ კოხტაა. მისი ოთხი სართულიდან სამი საცხოვრებელია, მეოთხე — საბრძოლო. კოშკი მდინარეს დაჰყურებს საკმაოდ მაღალი კლდიდან. მასში მოხვედრა შეიძლება აღმართზე მიმავალი გვირაბით. თვით გვირაბში —

ხულუტი. ციხის გეგმა

ჩთული ერთსართულიანი საცხოვრებელი სადგომი ეტყობა განმანაწილებლის როლს ასრულებდა. რადგან აქედან შეიძლება მოხედრა ორ სხვა კოშკში, მდინარეზე ჩამავალ გვირაბში, საპირფარეშოსა და სხვ. ამ სადგომსა და კოშკს შორის მოთავსებულია მოზრდილი წყალსაცავი, მათ ზემოთ ბანი ყოფილა. კედლებში კი სათოფეები ჩამწყრივებული.

კიდევ უფრო პატარაა იქვე, მარცხნივ არსებული მესამე კოშკი. იგი ძი-

ჩიოდად აღმოსავლეთ კარის მისადგომებს იცავდა. აქვს პატარა კარი, კედლებში მოწყობილია სათოფეები, სარკმელი და ბუხარი.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის ცილინდრული კოშკი ნაწილობრივ შესასვლელს იცავდა. გზის სივიწროვის გამო, მასში მოხვედრა გაძნელებული ყოფილა. სამეფო სართულზე სათოფეებია განლაგებული. მეორე სართულზე სამი სალოდე-ცაა. ზემოთ სათოფეებით გაწყობილი ქონგურებიანი ბანია. ამ გალავნის საბრძოლო ბილიეებზე გასვლა კოშკის გვერდითა კარებიდან ხდებოდა.

ციხის მეხუთე და უკანასკნელი კოშკი მდებარეობს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. ისიც ნაწილობრივ ციხის მეორე შესასვლელს იცავს. ორ სართულს კამაროვანი გადახურვა აქვს. ზემოთ აქაც სალოდითა და სათოფეებით გაწყობილი ბანია. სათოფეები მეორე და მესამე სართულებშიცაა.

ციხის ეზოს სივიწროვის გამო საცხოვრებელი სახლი კოშკურადაა გადაწყვეტილი, ბუხრებიანი და ფანჯრებიანი ორი სართული საცხოვრებელია. მათ ზევით სათოფეებიანი ბანია.

მთელი ციხე ძალიან მტკიცეა და ნაგები ადგილობრივი კლდის ქვით. იგი აღმართულია ღრმა ხეობის ვიწრო ყელში. მდინარის მარცხენა მხარეს, მთის ფერდობზე, კლდოვანი კონცხია. ხეობაში გამვლელი ამ კონცხს გზას ვერ აუქცევდა, რადგან მთა მაღალი და მიუდგომელია, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს ბილიკის ადგილიც არ რჩება. ვინც ამ კონცხს დარაჯობდა, ხეობის ბატონიც ის იყო. სწორედ ამიტომ აღუმართავთ ამ ადგილზე ციხესიმაგრე.

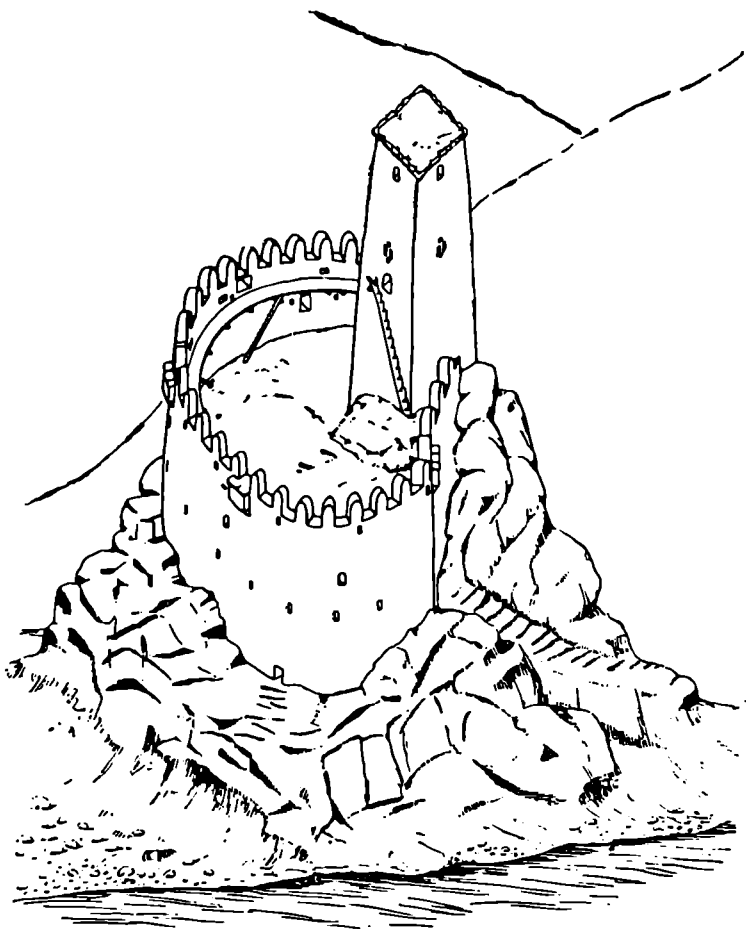
ხულუტის ციხე როგორც საიმედო სიმაგრე XVIII საუკუნის შუა წლებშიც იხსენიება რამდენჯერმე.

25. სტო

ქართულ სიმაგრეთა შორის სნოს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. მას აქვს ფორტიფიკაციული ნაგებობისათვის დამახასიათებელი ყველა ელემენტი და ამავე დროს მხატვრულად შესანიშნავადაა გადაწყვეტილი.

სიმაგრე აგებულია მდინარე სნოსწყლის მარჯვენა ნაპირას, განცალკევებით მდგარ კლდოვან გორაზე. მდინარის ვიწრო ხეობა რამდენიმე კილომეტრის შემდეგ თერგის ხეობას უერთდება. ეტყობა, ციხე ამ ხეობის ჩამკეტი ყოფილა, აქედან გადადიოდა ძნელი, მაგრამ მოკლე გზა ხევსურეთში, ფშავეში, გუდამაყრის ხეობით მთიულეთში და სხვ.

სნოს ციხე დიდი არ არის, მაგრამ ძნელად მისადგომია. შედგება თითქმის წრიული გალავნისა და ერთი კოშკისაგან. თვით გალავანი მრავალ თავდაცვით ელემენტს შეიცავს. ციხის ერთადერთი შესასვლელი აღმოსავლეთიდანაა. მის წინ, კლდეზე, ამოკეთებულია საფეხურები. მშენებელს უცდია კედლები ერთ პორიზონტამდე ყოფილიყო აყვანილი და კლდის რელიეფისთვის შეუფარდებია: თუ ზოგან ოთხი მეტრის სიმაღლისაა, სხვაგან ათ მეტრს აღწევს. ასევეა გან-

სწო. ციხე

ლაგებული საბრძოლო ელემენტებიც: დაბალ ნაწილში ორი იარუსია, მაღალში — სამი.

ქვედა იარუსში მოთავსებულია სათოფეები და სარკმლები, რომელთა გამოყენება საზარბაზნედაც შეიძლებოდა. მეორე იარუსზე სამი სალოდეა გადარჩენილი. ისინი გარედან ოთხკუთხაა და განხვავდება იმ დროს ბარში გავრცელებული ნისკარტა სალოდეებისაგან. ერთ-ერთი სალოდეს მსგავსი დიდი ზომის

კამერა მოთავსებულია ჩრდილოეთით. მისი ქვით ნაწყობი, დარბაზული ტიპის გადახურვა გამოძახილია ათასი წლების მანძილზე ხის კონსტრუქციის გვირგვინებისა.

კოშკის სიმაღლე ოც მეტრამდე ყოფილა. დღეს მას რამდენიმე მეტრი აკლია. პირველი სართული, ერთადერთი შესასვლელით, ექვსი მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს, მესამე სართული დაზიანებულია და მასზე მხოლოდ საბრძოლო ელემენტების კვალია შემორჩენილი.

კოშკი და ციხის გალავანი ნაგებია ადგილობრივი კლდის ქვით. თლილი ქვა გამოყენებულია კოშკის კუთხეებში და კარ-ფანჯრების ირგვლივ.

ციხის ანალოგიებთან შედარება საშუალებას იძლევა იგი XVI საუკუნის მეორე ნახევრით ან მომდევნო საუკუნის დასაწყისით დათარიღდეს.

სნოს ამგებების ან მეპატრონის შესახებ ისტორია დუმს. იგი მხოლოდ ერთხელ, XVIII საუკუნის 30-იანი წლების დასაწყისში იხსენიება. არაგვის ერისთავი ბარძიმი ატყობინებს რუსეთში მყოფ ვახტანგ VI ქვეყნის პოლიტიკურ მდგომარეობას და ჩივის ლეკთა გამუდმებულ თავდასხმებზე. ერთ-ერთი შემოსევის დროს ათი ათასი ლეკი მოადგაო სნოსა და არშას. რა შედეგი მოჰყვა ასეთ თავდასხმას, წერილში არ ჩანს.

ლეგენდის მიხედვით, სნოს ციხე თურმე შიოლა ლუღუშაურს ეკუთვნოდა. ამ ლეგენდას ახლაც ყვებიან მთაში.

ცნობილია, რომ ზევს (დღევანდელი ყაზბეგის რაიონი) ფეოდალურ ხანაში ბატონი არ ჰყავდა. არაგვის ერისთავებს გამუდმებით თვალი ექირათ ამ კუთხეზე და ნიადაგს ამზადებდნენ მის დასაყრობად. მათ თანდათანობით მიიჩიეს მოხევებში. ბოლოს, ერთ-ერთ დაწინაურებულ მოხევეს, შიოლა ლუღუშაურს აზნაურობაც უბოძეს.

მოხევის გააზნაურებასა და განდიდებას თანამემამულეები უნდობლად, ალმაცერად უყურებდნენ. შიოლამ მალე შეიფერა აზნაურობა და ერისთავის წაქეზებით ჩაგვრა და ძარცვა დაუწყაო მოსახლეობას. ხალხს მოთმინების ფილა აეცსო. თემმა გადაწყვიტა შიოლას დასჯა. მაგრამ ეს არც ისე ადვილი იყო. შიოლას კარგი ციხესიმაგრეები ჰქონდა სნოსა და მის მიდამოებში. რაკი თემმა შიოლასთან შეხვედრა ვერ მოახერხა, მოისყიდა ვინმე ხევსური მთრეხელი, რომელიც ძმადნაფიცო ყოფილა იქვე ახლოს სოფ. ახალციხეში გათხოვილი შიოლას დისა. ხევსურს ძღვენის მიტანისას უნდა მოეკლა შიოლა, მაგრამ მოლაღატე ვილაცამ გასცა. მთრეხელი აჩხოტში სანადიროდ მიმავალ შიოლას შეეყარა. შიოლამ ბრძანა ცხენის წართმევა. მთრეხელს ცხენი წაართვეს. მაგრამ მშვილდ-ისარი ვერ აართვეს და მან ისარი შიგ გულში გაუყარა შიოლას. მას დაედევნენ მხედრები და დადნაფიცის სახლში მოკლეს. ასეთი საქციელი ოჯახის დიდ შეურაცხყოფად ითვლებოდა. ოჯახის უფროსი სნოში მიუხტა ცოლუ-ურებს, დამხედურთაგან ორი მისი მოკლა და ოვითონაც ზედ შეაკვდა.

ასეთია ლეგენდა სნოს ციხის მფლობელ შიოლა ლუღუშაურის შესახებ.

ქართულ ციხეთა დიდი ნაწილი მოხდენილადაა წამოდგმული მთებზე. აქეთ ციხეთა შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ქსნის ციხეს.

მდინარეების — მტკვრისა და ქსნის შესართავი ადრევე შეუმჩნევიათ ჩვენს წინაპრებს, როგორც სტრატეგიულად დიდმნიშვნელოვანი საკვანძო პუნქტი. ამიტომ იგი ოდითგანვე გამაგრებული ჰქონიათ. დღეს არსებულ ნანგრევებში ძირითადად ორი ფენაა შემორჩენილი. პირველი მათგანი XVI საუკუნის პირველ ნახევარშია აგებული. მეორე — XVIII საუკუნის შუა ხანებში.

ციხის აგების შესახებ სხვადასხვა მართიანეში ვკითხულობთ: ქართლის მეფე დავითსა (1505-1525 წწ.) და კახეთის მეფე ავ-გიორგის (1511-1513 წწ.) შორის ბრძოლების დროს აგებულ იქნა ციხე, რომელსაც ერთი საბუთით „მტკვრის ციხე“ ეწოდებოდა, სხვა საბუთების მიხედვით — „მტკვრის ციხე“. იმავე ცნობებით, ზედმიწევნით ხერხდება ამ ციხის ლოკალიზაცია. ირკვევა, რომ აქ საქმე გვაქვს დღევანდელ ქსნის ციხესთან.

როცა ავ-გიორგის შემოტევებმა ქართლის დაპყრობითი ხასიათი მიიღო, დავით მეფეს ძმებმა ენერგიული მოქმედება და კახეთის მეფის თარეშისათვის ბოლოს მოღება მოსთხოვეს. როცა მიზანს მაინც ვერ მიაღწიეს, ბაგრატ ბატონიშვილმა თვითონ იკისრა ავ-გიორგისათვის წინააღმდეგობის გაწევა. სამაგიეროდ, საუფლისწულოდ მუხრანი მოითხოვა; თანაც არაგვისა და ქსნის საერისთავოები მთიელ-მოხევებით მისი დროშის ქვეშ უნდა დამდგარიყვნენ. როცა ეს მოთხოვნა შეასრულეს, ბაგრატმა გაბედულად განაცხადა: მე აღვუდგები მტრად ავ-გიორგისო და სარკინეთის მთაზე „მტკვრის ციხე“ ააშენა.

ციხის აგების თარიღი პირდაპირ არსად არაა მითითებული, მაგრამ მაინც ხერხდება მისი მიახლოებით დადგენა.

როცა ავ-გიორგის ბაგრატის მიერ მტკვრის ციხის აგების ამბავი გაუგია, მაშინვე წამოსულა ჯარით და ახლად აგებული ციხისათვის ალყა შემოურტყამს. ალყა სამ თვეს გაგრძელებულა, მაგრამ ციხისათვის ვერაფერი დაუქლია და უკანვე გაბრუნებულა. ავ-გიორგი მალე მეორედ შემოსევია ქართლს და ერთხელ, როცა გათამამებული, მცირე სპით ნადირობდა, ბაგრატს მარჯვე დრო შეურჩევია, დახვედრია, მხლებლები დაუხოცია და ავ-გიორგი შეუპყრია. მეფე მტკვრის ციხეში დაუმწყვდევიან და მოუხრჩვიათ 1513 წელს. ციხის აგებაც დაახლოებით ამ თარიღთანაა დაკავშირებული, ე. ი. 1512 ან 1513 წელს.

მუხრან-ბატონის მიერ აგებული პირველი ციხე საკმაოდ მაგარი ნაგებობა ყოფილა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვერ გაუძლებდა ციხის ასაღებად მოსული მტრის ხანგრძლივ ალყას. ციხის აუღებლობის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც ყოფილა, რომ იგი დიდი მოცულობისა იყო და სანოვავის მარაგიც საკმარისი ჰქონია. ამას ადასტურებს ასეთი ცნობა: ზემოხსენებული სამთვიანი ალყის დროს ავ-გიორგის, დაცინვით, ლიტრით ღვინო გაუგზავნია ბაგრატისათვის და შეუთვლია: შენ მეფის ძე ხარ და რამდენი ხანია ღვინო გემოთიც არ გინახავს,

აპა, გასინჯეო. ბაგრატს კი ჭაში ცოცხალი ორავული ჰყოლია, გაუგზავნია და შეუთვლია: სამი თვე ქსანზე დგახარ და ორავული არ გივემია, აპა ეს ცოცხალი იგემეო. აე-გიორგი დარწმუნებულა, რომ ცხე უზრუნველყოფილი იყო სა-ნოვავით და სასმელი წყლითაც, ციხის სიმტკიცეში ეჭვი ისედაც არ ეპარებოდა და ახლა კი იმედგაწყვეტილს ალყა მოუხსნია და უკუქცეულა.

ციხის შემდგომი ისტორიის შესახებ ცნობები არ გავაჩნია, მაგრამ ვიცი, რომ მას მრავალი ომი გადაუტანია, რის შედეგადაც ისე დაზიანებულა, რომ XVIII საუკუნის დასაწყისში საბრძოლველად უკვე აღარ ვარგოდა. მის ნანგრევებზე თითქმის ხელახლა აუგია ციხე მუხრან-ბატონს, სახლთუხუცესს კონსტანტინეს, რასაც თვითონვე გაუწეებს სამშენებლო წარწერაში. ციხეში შესასვლელის ზემოთ, საგანგებოდ დამზადებულ მოგრძო ქვაზე გაკეთებულია წარწერა, რომელშიც გარკვეულია აგების მიზეზი, ამგების ვინაობა და თარიღი 1746 წელი.

საინტერესოა ის გარემოება, რომ ამგებს ამ ციხისათვის სახელიც შეურქმევია — „კონსტანტილაბათი“; თავისი სახელისათვის „აბათი — დაუმატებია („აბად“ სპარსულში გეოგრაფიული სახელების კომპონენტად ნახმარი სიტყვაა და იმავე მნიშვნელობისაა, როგორც ქართლში: ახალშენი, რევაზაშენი, თამარაშენი და სხვ.).

ამრიგად, ეს ციხე ოთხ სახელს ატარებს: „მტკვრის ციხე“, „მტვერის ციხე“, „კონსტანტილაბათის ციხე“ და „ქსნის ციხე“. პირველი სამი სახელწოდება მხოლოდ ისტორიულ საბუთებშია შემონახული, ხალხი კი მას დღესაც ქსნის ციხეს ეძახის.

ქსნის ციხის თავდაპირველ ნაგებობათაგან ცოტა რამ შემორჩენილა. როდესაც კონსტანტინე მის მეორედ აგებას შედგომია, იგი მცირე ზომისა და მარტივი აგებულებისა ყოფილა.

მთის წვერზე წამოდგმული ციხის კედლები რელიეფს მისდევს, ციხის შიდა ტერიტორია კი სწორ ზედაპირს წარმოადგენს. რელიეფით ნაკარნახევი ციხის გეგმა უწესო მრავალკვერდაა და ჩრდილო-სამხრეთის ღერძზე ოდნავ წაგრძელებულია, გალავანი სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ბურჯებით ყოფილა გამაგრებული.

ციხეს მხოლოდ ორი კოშკი ჰქონია. ერთი წრიული გეგმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მეორე სწორკუთხა — ჩრდილო-დასავლეთით. თავდაპირველი ფორმა ორივეს დაკარგული აქვს, ცილინდრული კოშკის სიმაღლე ოთხ მეტრამდეა შერჩენილი, შესასვლელი ეზოდან ჰქონია.

ციხის კედლებიდან ყველაზე მეტად დასავლეთისაა დაზიანებული. დღეს მისი კვალის აღდგენა მხოლოდ მიახლოებით ხერხდება. რადგან სხვა კედლების ქვედა ნაწილები ყველგან შემონახულია და შესასვლელი კი არსად ჩანს, სავარაუდოა, რომ თუ ციხეში შესასვლელი მიწის დონეზე იყო, იგი სწორედ დასავლეთ მონაკვეთში იქნებოდა. დანარჩენები კედლებიდან აღმოსავლეთის — 7-8 მეტრის სიმაღლემდეა. სათავსები ხუთი მეტრის სიმაღლეზეა განლაგებული.

ციხის მეორედ აგებისას გალავნის შემორჩენილ ნაწილს აუცილებლად დას-
ჭირდებოდა გამაგრება, რისთვისაც აღმოსავლეთითა და სამხრეთით დამატე-
ბითი კედლები ამოუყვანიათ. ამიტომ ძველი კედლები გარედან სრულებით აღარ
ჩანს. დასავლეთი და ჩრდილოეთი კედელი გაუმაგრებულია და ზედ ახალი დაუ-
შენებიათ. ამ ახალ კედლებში ყველგან სათოფე-სალოდებია მოწყობილი.

არანაკლებად დაზიანებული ციხის მეორე ფენაც. თუმცა გამაგრების სი-
ტემა და ზოგიერთი დეტალი აქ უკეთ ჩანს.

კონსტანტინე სახლთუხუცესის დიდი მასშტაბის მშენებლობა ჩაუტარებია
და ციხისათვის მთლიანად შეუცვლია სახე. გალავნის გამაგრების გარდა. მას
ოთხი სხვადასხვა ზომისა და ფორმის კოშკი აუგია. ისინი შემდეგნაირადაა გან-
ლაგებული: ერთი, ყველაზე დიდი, მოთავსებული სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუ-
თხეში, მეორე, სწორკუთხა გეგმის მქონე — დასავლეთ კედლის ცენტრში, მე-
სამე, ცილინდრული — ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში და მეოთხე, ისიც ცილინ-
დრული — აღმოსავლეთ კუთხის ძველ კოშკზეა მიშენებული. ციხეში შესასვ-
ლელი კოშკი სხვებზე მაღალია. მისი გეგმა კვადრატს უახლოვდება. აქვე ბანზე
იქნებოდა მოთავსებული სათვალთვალო პუნქტი, რასაც მისი მდებარეობა გვა-
ფიქრებინებს. სწორედ ეს კუთხე გადაჰყურებს მტკვრისა და ქსნის ხეობებს.
მისგან შემორჩენილია ჩრდილო კედელი და დასავლეთის ნაწილი. ამ ხუთსარ-
თულიანი კედლის სიმაღლე 16 მეტრს აღწევს. პირველი სართული ლარდაფი
იყო, ზედა ოთხი სართული — საცხოვრებელ-საბრძოლო ნაგებობა, ხოლო მათ
ზემოთ — ბანი. ციხეს ერთადერთი კარი მეორე სართულზე ჰქონია, მესამე სარ-
თულის ნიშებში სათოფეებს გარდა სარკმლებიც ყოფილა, მეოთხე სართული
სხვებზე უკეთაა გადაწყვეტილი. მას კარგად შეღესილი კედლები და მორთული
ბუხარი ჰქონია, ბუხრის გვერდით მდებარე დიდი კარი შვერილ აივანზე გადი-
ოდა. მეხუთე სართულიც, შესაძლოა, ასევე იყო გადაწყვეტილი. მეექვსე სარ-
თული კი ქონგურებიან ბანს წარმოადგენდა. ციხის ყველაზე რთული ნაწილი
სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე დიდი კოშკია. იგი დანარჩენი კოშკების მსგა-
ვსად საცხოვრებელ-საბრძოლოა, ფორმით ორიგინალური. გეგმაში გრძელი,
უწესო, სამხრეთით მომრგვალებული ოთხკუთხედი.

კოშკის სართულები დიფერენცირებულია დანიშნულების მიხედვით. ხუთი
სართულიდან მხოლოდ მესამე ჩანს საცხოვრებლად განკუთვნილი. ქვედა სარ-
თულებს დამხმარე დანიშნულება ჰქონია; ზედა ორი — საომარი იქნებოდა.

კოშკი, როგორც აღვნიშნეთ, მთლიანად მეორედ აგების პერიოდისაა. იგი
გალავნისათვის გარედან მიუღვამთ და მასთან მისასვლელის მოსაწყობად ძვე-
ლი კედელი გაურღვევიათ. ციხის ეზო სამი მეტრით მაღლაა, ვიდრე კოშკის
ქვედა სართულის დონე. კავშირი როგორც ეზოსთან, ისე სართულებს შორის
ხის კიბით უნდა ყოფილიყო.

კოშკის ქვედა ნაწილში სამხრეთის მომრგვალებული მხარე კედლით ყო-
ფილა გამოყოფილი. ეზოსკენ მდებარე ორი სართულის დონეზე აქ ერთი სა-
რთულია. ამ მაღალი სადგომის იატაკის ქვემოთ მოთავსებულია ცილინდრული

ფორმის დიდი, დაახლოებით 30 კუბმეტრი ტევადობის წყალსაცავი. წყალსადენი საემაოდ შორი მანძილიდან გამოუყვასიათ.

წყალსაცავის დონეზე მეორე მხარეს მარანი ყოფილა. აქ თსუთმეტზე მეტი ქვევრია ჩადგმული. ზედა სართულის კედლებში სათოფეები, ლარკმლები და ნიშებია მოთავსებული.

მესამე სართული ძირითადად საცხოვრებლად ყოფილა განკუთვნილი. კედლებში მოწყობილია დიდი სარკმლები, ბუხარი, სამეურნეო დანიშნულების ნიშები და სათოფეები. მომდევნო სართული მხოლოდ საბრძოლო დანიშნულებისაა. სალოდე და სათოფეები, თანაბარი ინტერვალით, მთელ პერიმეტრზეა განლაგებული. ამასთანავე, დასავლეთითა და სამხრეთით სამი საზარბაზნეა. უკანასკნელი სართული ქონგურებით შემოსაზღვრულ ბანს წარმოადგენს.

ჩრდილო-აღმოსავლეთი ცილინდრული კოშკის შიდა, ძველი ფენიდან გადაჩენილია ორი სართული ყრუ კედლებით. ქვედა სართული, შესაძლოა, საპყრობილეც ყოფილიყო. მას ირგვლივ მოაშენეს ახალი ოთხსართულიანი კოშკი. ამასთან სამი სართული ლაბრძოლო-საცხოვრებელი იყო, მეოთხე — ქონგურებიანი.

შედარებით პატარა კოშკი ჩრდილო-დასავლეთით გარედანაა მიდგმული, იგი ცილინდრულია, მაგრამ ისეა მიშენებული, რომ გალავნის კუთხე შიგ ცილინდრში იჭრება. კოშკი ორსართულიანი ჩანს, მესამე — ქონგურებიანი ბანია.

ციხის თავდაპირველი კედლები რიყის ქვითაა ნაგები და არ არის გაფორმებული. მეორე ფენა კი უდავოდ დიდი გემოვნების ხუროთმოძღვრის მიერაა აგებული.

ფასადებზე წმინდა დეკორატიული ელემენტი თითქმის არ არის, მაგრამ აუცილებელი საბრძოლო ელემენტები მხატვრულადაა გადაწყვეტილი. კედლებს სხვადასხვა სიმაღლეზე ნახევარწრიული ფორმის ქონგურები ამოთვრებდა. მათ ქვემოთ ერთი-ორი მეტრის დაცილებით, მიუყვებოდა ნისკარტა სალოდეები, უფრო ქვემოთ — სათოფეები.

ციხეში შესასვლელი, ფასადების სხვა ნაწილებისაგან განსხვავებით. დეკორატიულია. საერთოდ, არა მარტო შესასვლელი, არამედ მთელი ეს პრიზმული კოშკი სხეებზე მეტად ყოფილა მორთული. სამწუხაროდ, იგი ყველაზე მეტადაა დაზიანებული. შესასვლელი შეისრული თაღით ყოფილა გადახურული. ზედა ჰორიზონტზე კბილანა წყობის ორი ხაზი გასდევს. მათ ზემოთ კი, სხენებული წარწერიანი ქვაა ჩასმული.

27. კოდისწყარო

პატარა მდინარე ნარეკეავის (არაგვის მარჯვენა შენაკადი) სათავეს კენ მდებარეობს კოდისწყაროს ნასოფლარი. აქ, დიდ ტერიტორიაზე, მრავლადაა ძველი ციხე-დარბაზის ნანგრევები. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს კოშკი,

სასახლე და ეკლესია. ეტყობა, ამ ადგილას ოდესღაც შეძლებული ფეოდალთა ცხოვრობდა (ალბათ, მუხრან-ბატონთა გვარიდან).

შედარებით უკეთაა შემორჩენილი კოშკი. სასახლე კი ნანგრევებშია ჩაფლული.

კოშკი ოთხსართულიანია, მაგრამ უკანასკნელი სართული სრული არაა: იგი ორფერდა სახურავის ქვეშ ყოფილა მოქცეული. კოშკში ჩრდილოეთით პირველი სართულიდან შედიოდნენ. სართულები ერთმანეთთან დაკავშირებულია კედლების გაყოლებაზე მიმავალი ქვის კიბით. სართულშორისი გადახურვა და სახურავიც ხის კონსტრუქციისა ყოფილა. მეორე და მესამე სართულებს შორის, სართულშუა გადახურვის შუაში, მოთავსებულია დაბალი სათავსები, რომელთა დანიშნულება სამალავი უნდა ყოფილიყო.

ყველა სართულს აქვს ბუხარი და ოთხი-ექვსი სათოფე. პირველის გარდა სხვა სართულებს სარკმლებიც აქვს. სათოფეები მაღალი და განიერია. ასეთი სათოფეები შეიძლებოდა გაეკეთებინათ ცეცხლსასროლი იარაღის შემოღების პირველ ეტაპზე. ასეთ ხანად ჩვენში XVI საუკუნე ითვლება.

კოშკი მასიურია და მონუმენტურ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ბრტყელ კედლებზე მხოლოდ კარ-სარკმლები და სათოფეები ჩანს.

სასახლე დიდი ზომის ორსართულიანი ნაგებობა ყოფილა. სამწუხაროდ, ძლიერი დაზიანების გამო არა თუ მეორე სართულის, პირველი სართულის გეგმის აღდგენაც კი ძნელდება.

სასახლის პირველ სართულში სხვადასხვა ზომის ექვსი თუ შეიდი დარბაზი ყოფილა. მათი კედლები ერთი სისტემითაა დამუშავებული. პილასტრებს შუა მოთავსებულია შეისრულთაღოვანი ნიშები. ნიშებლ თითქმის შუაზე ჰყოფს კოჭები, რომლებიც, ალბათ, თაროების როლსაც ასრულებდა. პილასტრებზე გამბრჭენი თაღები გადადის, რომელზედაც კამარები იყო დაყრდნობილი. კამარებიც ისრული ფორმისა უნდა ყოფილიყო. ერთ-ერთი დარბაზის გადახურვა ბოლოების გადაწყვეტით განსხვავდება ერთმანეთისაგან. აქ ორ-ორ უჯრედში კამარები საპირისპირო მიმართულებით ამოდის. აგურის წყობა შესაფერისად მიყვება კამარის მოხრას, ასეთი გადაწყვეტა XVII-XVIII საუკუნეთა ნაგებობებში გვხვდება. დარბაზებში სხვადასხვა ზომის თითო ან ორ-ორი ბუხარია.

სასახლეში მთავარი შესასვლელი აღმოსავლეთით უნდა ყოფილიყო. ჩრდილო-აღმოსავლეთის ოთახის კუთხეში შეიმჩნევა შესასვლელის ერთი მხარე, რომლის მიხედვით ირკვევა, რომ თაღოვანი შესასვლელი გარედან სწორკუთხა ჩარჩოში ყოფილა ჩასმული. ასეთი გადაწყვეტა დამახასიათებელია XVI-XVIII საუკუნეთა ძეგლებისათვის. ჩრდილო-დასავლეთის კუთხის ოთახს დასავლეთით ჰქონია შესასვლელი. ამ ოთახს მომდევნოსთან კარი აერთებდა. იქვე, კარის არეში, ჩრდილოეთით სათადარიგო გასასვლელია. შესასვლელის ასეთ მოწყობას, ე. ი. როდესაც ერთი გასასვლელი მეორე გასასვლელის არეშია და თანაც კედლების გადაკვეთის კვანძში, ანალოგია არ გააჩნია.

გაურკვეველია ჰქონდათ თუ არა სასახლის დანარჩენ დარბაზებს გარედ-

ან კარები. მართალია, სამხრეთ-აღმოსავლეთის დარბაზს სამხრეთის მხარეს ამჟამად ორი გასასვლელი აქვს, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია, რომ თავდაპირველად აქ კარი ყოფილიყო. არსებულ კედლებს ეტყობა, რომ ამ თაღებს კედლების შუაზე ხის სარტყელი შემოუყვებოდა. ამის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, აქ ორიარუსიან სარკმლებთან უნდა გვეკონდეს საქმე.

სასახლის მომდევნო დარბაზს თითქმის ანალოგიური გადაწყვეტა უნდა ჰქონოდა. აქაც გვერდითი კედლები ისეა დამუშავებული, რომ იქ ან სარკმლები უნდა ყოფილიყო, ან მთლიანად ღია. ამ ბოლო ვარიანტის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს დარბაზის სიღრმე. ძნელი წარმოსადგენია ისეთი ლოჯია, რომლის სიგანე სიღრმეზე ორჯერ ნაკლები იქნება, აქვე უნდა დავძინოთ, რომ თუ აქ ლოჯიას არსებობას დავუშვებთ, მაშინ გამართლება უნდა მოვუძებნო იმ ორ შიგნითა ბუხარს, რომლებიც გვერდით კედლებშია ერთმანეთის პირისპირ.

სასახლის ჩრდილო, გრძელი დარბაზის კედლების ღიდი ნაწილის დაზიანების გამო, მის გადაწყვეტაში მეტი გაუგებრობაა. შერჩენილი სამხრეთ-დასავლეთის კედლების ფრაგმენტების მიხედვით ირკვევა, რომ კუთხეში, მთელ სიმაღლეზე ორიარუსიანი სარკმელი უნდა ყოფილიყო. სამხრეთის კედლის შუაში ბუხარია. იქვე, კედლის სიღრმეში, ნახევარწრედ მოხაზული ნიშაა. დარჩენილია მისი ძირი და ორიოდ მეტრის სიღრმეზე საკვამლეს მსგავსი კვადრატული ხვრელი. აქ თუ ბუხარს წარმოვიდგენთ, მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ იგი მოწყობილი იყო ღრმა ნიშის შიგნით. ასეთი გადაწყვეტის ანალოგიები კი არ გავაჩნია. შესაძლოა, აქ სულ სხვა გარემოებასთან გვაქვს საქმე. ზოგჯერ გვიანი საუკუნეების ნაგებობებში ვხვდებით ხაროებს. ასეა, მაგალითად, აჩაბეთის ციხეში, არახვეთის ერთ-ერთ სახლში, რომელიც თავისთავად სიმაგრეს წარმოადგენდა. ცოტა განსხვავებულ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე ლორისთავში (ქვემო ქართლი, გუდარეხთან ახლოს). აქ მაღალ კოშკს მესამე სართულამდე მიღგმული აქვს კონტრაფორსის მსგავსი მასა, რომლის შიგნით კონუსისებური სიცარიელეა. ზედა თავი იმდენად ვიწროა, რომ ქვემოდან რაიმეს ამოტანა გაძნელებოდა. მისი დანიშნულების ზუსტად გარკვევა ძნელია. ასევე საძნელოა კოდისწყაროს სასახლეში კედლის შიგნით სიცარიელის დატოვების ახსნა.

პირველი დარბაზის დასავლეთის კედლის სამხრეთ ნაწილში ღრმა უბეა დატანებული, მას სამეურნეო დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. საერთო გადაწყვეტით ასეთივე იქნებოდა სასახლის სხვა დარბაზებიც.

სასახლის მეორე სართულზე ასასვლელად ორი მუდმივი კიბე ყოფილა. ერთი მათგანი გარედან იყო მოწყობილი, მეორე — შიგნიდან. პირველი მდებარეობს სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში, შესასვლელთი აღმოსავლეთიდან, მეორე კი — პირველი დარბაზის დასავლეთის კედელში. ორივე კიბე მოთავსებულია სქელი კედლების სიღრმეში. შენობა ძირითადად ნაგებია აგურით, რიყის ქვის გამოყენებით.

როგორც აღვნიშნეთ, კოდისწყაროს სასახლის მშენებლობაზე არაფერი ვიცით, ანალოგიების მიხედვით იგი შეიძლება XVII საუკუნით დათარიღდეს.

მდინარე ქსნის ხეობის ზედა ნაწილში, იქ, სადაც მას ჭურთის წყალი ერთ-ვის, დგას ლარგვისის მონასტერი. ორი მდინარის შესართავთან მდებარე ნაგებობები არაერთხელ გამხდარა წყალდიდობისა და მტრის მსხვერპლი, რის გამოც XVIII საუკუნეში ახალი ნაგებობები მთის ფერდობის გაცილებით ზედა ნაწილში მოუთავსებიათ.

ისტორიული წყაროების მიხედვით ცნობილია, რომ ქსნის ერისთავები პირველად თავიანთ თავს „ქუენიფნეველებს“ უწოდებდნენ და რეზიდენცია ქუენიფნევეში ჰქონიათ (ეს ნასახლარი ლარგვისის სამხრეთით ორიოდე კილომეტრზეა). გვიან, როდესაც საერისთავო გაძლიერდა და მისი ტერიტორია გაფართოვდა, რეზიდენციად მთებში მომწყვდეული ქუენიფნევი აღარ გამოდგებოდა, ამიტომ ახალ ცენტრად უფრო გაშლილ ადგილას მდებარე ახალგორი (დღევანდელი ლენინგორი) აირჩიეს.

ერისთავების საგვარეულო სამარხი პირველ პერიოდში ლარგვისში ყოფილა, მეორე პერიოდში კი — ივრთაში. მიუხედავად ამისა, ერისთავებს მამა-პაპათა საძვლე უბატრონოდ არ დაუგდიათ და მისდამი მუდამ განსაკუთრებულ მზრუნველობას იჩენდნენ. ლარგვისი ყოველთვის წარმოადგენდა ქსნის ხეობის მთიანი ნაწილის ცენტრს. აქ თავს იყრიდა: ჭურთის, ქარჩოხ-ქაშურის, ცხრაძმის ხეობებიდან და უშუალოდ ქვემოდან, ქსანზე მომავალი გზა. ეტყობა, ამ ადგილის მნიშვნელობას სწორედ მისი ასეთი სტრატეგიული მდებარეობა განსაზღვრავდა. გარდა ამისა, ახალგორის ზემოთ, აღნიშნულ ხეობებში არსად საცხოვრებლად გამოსადეგი ასეთი ვაკე ადგილი არ არის. ამ ადგილას ყოფილა არა მარტო მონასტერი და ციხესიმაგრე, არამედ სასახლეებიც. დროთა ვითარებაში ყველა ეს ნაგებობა დანგრეულია და დღემდე მხოლოდ საერისთავოს არსებობის უკანასკნელი პერიოდის ნაგებობებია ნაწილობრივ მოღწეული.

ლარგვისში (გვიან საუკუნეებში) ამ ადგილს „მონასტერსაც“ უწოდებდნენ. ძველი სახელი მას ამ ოცოდე წლის წინათ დაუბრუნდა. ნაგებობათა წარმოშობის შესახებ ცნობას გვაწვდის „ძეგლი ერისთავთა“ ავტორი (ეს ძეგლი დაწერილია, თვით ლარგვისის მონასტერში). ამ ცნობის მიხედვით, VI საუკუნის შუა ხანებში იუსტინიანე კეისარს ვინმე როსტომისაჲვის საგვარეულო სამარხად მის მიერვე არსებული ლარგვისი მიუჩენია. ამის დადასტურება სხვა ისტორიული წყაროებით არ ხერხდება. იმავე ავტორთან მონასტრის ისტორიას უფრო დაწვრილებით ვიგებთ XIV საუკუნიდან. მაგალითად, როცა შალვა ერისთავს ცოლად მოუყვანია ოსთა მეფის ასული, მას ბევრი რამ შეუწირავს მონასტრისათვის.

შალვას ძის ლარგველის დროს ქსანი ისე აღიდებულა, რომ ეკლესიის გალავანი წაუღია და მშვენიერი სამრეკლოც დაუნერგევი.

სამონასტრო ნაგებობები ასეთ მდგომარეობაში დიდხანს არ დარჩენილა. იგი აღუდგენია ქუენიფნეველს; ზემოხსენებული ლარგველის შვილიშვილს, კერძოდ, მას აუგია ზღუდე და სამრეკლო.

ამ ძველ და ახალ ნაგებობებს დიდხანს ვერ გაუძლია, ისინი ისევ წაუღეს-
კავს ადრეველ მდინარეს.

საერისთავოს ცენტრს ვერ დატოვებდნენ. ერისთავ იოანეს თურმე იმავე
ეკირას დაუწყო მშენებლობა. ეკლესიისათვის ადგილი შეუცვლიათ — იგი ცო-
ტა სვეით დაუდგამთ. მისი მშენებლობა სამ წელს გაგრძელბულა. აუვიათ
სამრეკლო და დაუწყიათ ეკლესიის მოხატვა. ამგვარად, ერისთავებს XIV საუ-
კუნეში ორჯერ აუგიათ სამონასტრო შენობები. მდინარის ტალღებზე უფრო
დამლუხველი გამოდგა თემურ-ლენგის შემოსევები.

თემურის 1400 წლის შემოსევაზე სასოწარკვეთით ყვება ვინმე ლარგველი
გრიგოლ შინდას ძე ავგაროზიშვილი. იგი წერს: „მოვიდა თემურ-ბეგ სულტანი
სამარყანელი... და მოვლეს ყოველი ქვეყანა და წარტყვენეს და დააქცივნეს საყ-
დარნი, მონასტერნი და ეკლესიანი აღიხუნეს ყოველნი ციხენი და გამოასხეს,
ტყვე ჰყვეს და მოაოხრეს ყოველი ქვეყანა დასავლეთამდის. მას ჟამსა შინა და-
მიცვა ღმერთმან ხელთაგან მათთა და შემდგომად მცირედისა ჟამისა დაერჩი
ობოლი ხუთთა მათაგან და ესტიროდი თავსა ჩემსა“. შემდეგ, როდესაც სიმშ-
ვიდე ჩამოვარდნილა, ავგაროზიშვილს ბევრი რამ გაუკეთებია: მოუხატავს ეკ-
ლესია, აუგია მარანი, სახლი, ბელელი, სამრეკლო, ბოსელი და სხვ.

მომდევნო პერიოდის (1470 წლამდე) ამბები უცნობია. ეტყობა, მთელი ეს
ანსამბლი ძლიერ დაზიანებულა, რადგან აქ დიდი მუშაობა ჩატარებია შალვა
ერისთავს. მას აუგია და მოუხატვინებია კიდევაც ნათლისმცემლის ეკლესია, შე-
მოუვლია ზღუდე, აუგია სატრაპეზო, ჩარდანო, მარანი, ზღუდის კარს ზემოთ
სამრეკლო დაუდგამს, კოშკის კარი მოუქედია, ხატებით შეუმკია მონასტერი და
სხვ.

ამის შემდეგ, ორნახევარი საუკუნის განმავლობაში, მონასტერში მომხდარი
ცვლილებების შესახებ არაფერი ვიცით. ამ ხნის განმავლობაში ლარგვისში რა-
ღაც მიზეზით ძველი ნაგებობები დანგრეულა და 1759 წელს აქ დავით ერის-
თავს დიდი გუმბათოვანი ტაძარი აუგია.

ამჟამად ლარგვისში არის კოშკებიანი დიდი ციხე-გალავანი და XVIII საუ-
კუნეში აგებული ერთი ეკლესია.

კოშკებიან ციხე-გალავანს თარიღი არ გააჩნია, მაგრამ ვახუშტი მასზე ლა-
კონიურად წერს: „აქა ჰყო შანშემ ციხე, არამედ ურგებად თვისად“. ამრიგად
ვიგებთ, რომ ციხე აუგია ქსნის ძლიერ ერისთავს შანშეს. ეს უნდა მომხდარი-
ყო 1721-1741 წლებში.

ლარგვისის ანსამბლი შემდეგი ობიექტებისაგან შედგება: კოშკებიანი ციხე-
გალავანი, საცხოვრებელი ნაგებობანი, გუმბათოვანი ეკლესია და ცალკე მდგარი
კოშკი. ამათგან ყველაზე უკეთაა შემონახული გუმბათოვანი ტაძარი, ყველაზე
ცუდად — ცალკე მდგარი კოშკი.

ციხე მაღალი მთის ფერდობზეა აგებული. იგი ძირითადად ორი ეზოსაგან
შედგება. პირველი, სამხრეთით მდებარე ეზო, თითქმის ოთხჯერ აღემატება მეო-
რეს. აქვეა ქიშკრიანი კოშკი, ეკლესია და საცხოვრებელი სახლების ნანგრევე-
ბი, ციტადელი უფრო მაღლა.

ციხეს ორი შესასვლელი ჰქონია: სამხრეთ-აღმოსავლეთითა და დასავლეთით. ამათგან ერთი მთავარია, მეორე — დამხმარე.

ციხე გეგმით უწესო მრავალგვერდაა, რაც მთის რელიეფითაა გამოწვეული.

კედლები სხვადასხვა სიმაღლია ყოფილა. გალავნის კუთხეებს კოშკები ამაგრებდა, ხოლო თვით კედლებს — ბურჯები. კოშკებიდან ყველაზე დიდი და საინტერესო გალავნის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მდებარეობს. სიმაღლის და სიდიდის მხრივ მას მოსდევს სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი, ჩრდილო-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის კოშკები პატარებია.

კიშკართან კოშკს კვადრატული გეგმა აქვს. მის ქვედა სართულში კამაროვანი გასასვლელია. ზედა სართულში დახურული სათავესი ყოფილა კედლებში დატანებული სათოფეებით. შესაძლოა, ზემოთ სამრეკლოს ფანჯატურიც მდგარიყო. ციხის ამ მთავარი შესასვლელის დაცვას ემსახურებოდა გალავნის გარეთ მდინარეთა შეერთების ადგილზე მდგარი კოშკი, რომელიც ალბათ, სადარაჯოდაც იქნებოდა განკუთვნილი.

ციხის სამხრეთ-დასავლეთი და ჩრდილო-აღმოსავლეთი კოშკებიდან პირველისა მხოლოდ კვალი ჩანს, ხოლო მეორე ორი-სამი მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი. ორივე კოშკი ნახევარწრედაა გალავანზე მიდგმული და მცირე ზომისაა.

გალავნის ბურჯები ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი. ისინი ნახევარწრედაა მიდგმული და რამდენიმე მეტრის სიმაღლეზე იწყება. შიგნით მცირე სათავესია, სადაც დაცვის დროს ერთი-ორი მეტრძოლი თუ ჩადგებოდა მხოლოდ.

ციხის დასავლეთ კედელი სხვებზე გაცილებით მაღალი და განიერია. ქვედა იარუსი ყრუა; მეტრძოლთა ბილიკს სათოფეებიანი თხელი კედელი გასდევს.

ლარგვიან ციხის ყველაზე რთულსა და ორიგინალურ ნაგებობას ციტადელის კოშკი წარმოადგენს; მისგან მხოლოდ სამი სართულია შემორჩენილი. თავდაპირველად სართულიანობა არ ირკვევა. შესასვლელი ეზოდანაა ოთხი მეტრის სიმაღლეზე. გარედან კოშკი კვადრატულია, შიგნით კი, გეგმაში, ტოლქლავა ჯვარი იქმნება. კუთხეებში სხვადასხვა სადგომებია. ერთ-ერთ მათგანში ციხის უჯრედია მოთავსებული. სამხრეთ-დასავლეთი კუთხის მეორე სართულის ოთახს ქვის მასალის გვირგვინული გადახურვა აქვს, რაც იშვიათია ქვის ნაგებობებში. კოშკი უხედაა აღჭურვილი სარკმლებით, სათოფეებით, ბუხრებითა და ნიშებით. იგი კარგად დაგეგმარებული კოშკური სახლის იშვიათი ნიმუშია.

ციტადელი გამოყოფილია ქვედა ეზოსაგან. ასეთ გადაწყვეტას თითქმის ყოველთვის ეხედებით დიდ ციხეებში. იგი განკუთვნილი იყო გარნიზონის უფროსის ან მხარის მფლობელისათვის.

ეკლესიებსა და მონასტრებს, ჩვეულებრივ, გალავანი ერტყა ხოლმე. იგი, უპირველეს ყოვლისა, მონასტრის დაცვას ემსახურებოდა, მაგრამ მეტრის შემოსევის დროს მას იყენებდა როგორც ადგილობრივი მფლობელი, ისე მეფე, შუა საუკუნეების გამაგრებული ეკლესიისა თუ მონასტრის კარგ მაგალითს წარმოადგენდა სვეტიცხოველი, გუდარეხი და სხვა მრავალი. გვიან შუა საუკუნეებ-

ში, როდესაც მტრის შემოსევის მეტი საშიშროება იყო, ეკლესიებისა და მონასტრების ირგვლივ უფრო დიდი ზომის კოშკებიანი გალავნები შენდებოდა.

ციტადელი ქვედა ეზოსაგან გამოყოფილია მაღალი გალავნით. შემაერთებული კარი მორთულია საუკუნის შესაბამისად, რაც ერთხელ კიდევ მიუთითებს იმაზე, რომ ციტადელი მაღალი ფენის წარმომადგენლებისათვის ყოფილა განკუთვნილი.

ლარგვისის მონასტრის ტაძარი გუმბათოვანია; გვეგმაში გრძელ ოთხკუთხედს ქმნის, კარი სამხრეთიდან და დასავლეთიდან აქვს. შიდა, დაბალი სივრცე კარგადაა განათებული ქვედა კედლებში გაჭრილი სარკმლებითა და გუჩბათის ათი სარკმლით. სარკმლების ფორმა ორიგინალურია — ზემოდან და ქვემოდან ისინი ერთნაირადაა მომრგვალებული. ამგვარი ფორმა სხვაგან არსად არ გვხვდება. ეტყობა, ასეთი გადაწყვეტა ლარგვისის ოსტატის გამოგონილია.

საკურთხევის გვერდით სათავსების ზენით მოწყობილია სამალავები, რომელთაც ტალანი აერთებს. სათავსების კედლებში სათოფეებია მოწყობილი. აქ უკვე ნამდვილი ეპოქა ჩანს — შიშიანობის გამო XVIII საუკუნის შუა ხანებში ეკლესიებიც კი სიმაგრეებად უქცევიათ.

ეკლესიის ფასადები ნაცლებად დამუშავებული ქვითაა მოპირკეთებული, ხოლო კარ-ფანჯრების გვერდები და შენობის კუთხეები — თლილი ქვით. თლილ ქვებზე კარ-ფანჯრების მოსართავად ჩუქურთმები და რელიეფებია ამოჭრილი, რომელთაც ეპოქის დალი აზიით. ამ დროს არქიტექტურა დაცემის გზას ადგია. ოსტატი ჩუქურთმას კვეთს, მაგრამ ეტყობა, წესიერად არც კი იცის, რა მოტივს ქმნის.

შუა საუკუნეებში ლარგვისის მონასტერი სახელგანთქმული ყოფილა. იგი საგანძურთა ერთ-ერთ სამალავს წარმოადგენდა ცენტრალური ქართლისათვის, რადგან აქ მოსეკლა არა თუ მტერს, მოყვარესაც უძნელდებოდა.

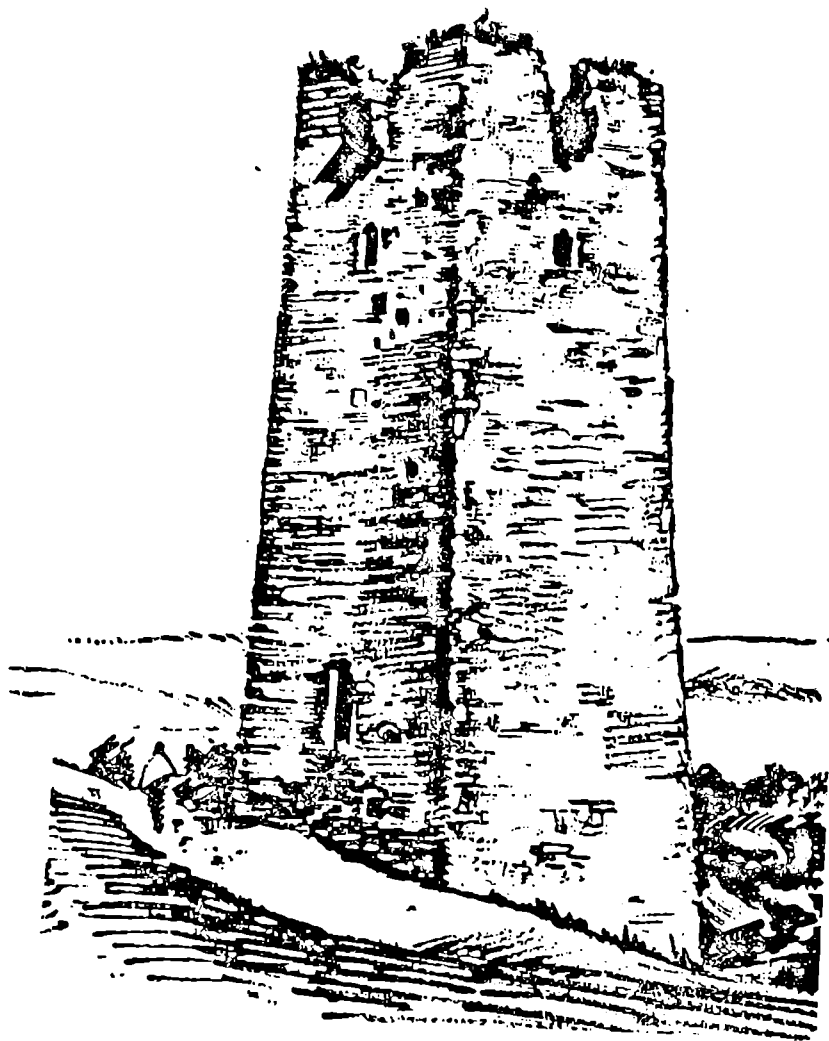
მონასტერმა და მასთან ერთად სიმაგრემაც თავისი მნიშვნელობა დაკარგა 1777 წელს — ქსნის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ. მომდევნო ხანაში კი იგი მხოლოდ რიგითი მონასტერი ყოფილა.

29. ნოსტა

შუა ქართლში, დღევანდელ კასპის რაიონში მდებარეობს სოფელი ნოსტე. ახალი სოფელი ვაკეზეა, ხოლო იქვე ზემოთ, მთის ფერდობი მოფენილია ძველი ნოსტეს ნასახლარით, რომლის ცენტრში აღმართულია მაღალი კოშკი.

ნოსტე დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის რეზიდენცია იყო. მას ერთი დიდა სიცოცხლე ჰქონდა მაშინ, როდესაც გიორგი აღზევებული იყო. ხოლო მის წასვლასთან ერთად ნოსტეს დიდებაც ჩაქრა.

სააკაძეები წარმოშობით შიდა ქართლიდან, ტანას ხეობიდან იყვნენ. ეს აზნაურები მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ სამეფო კარზე, რაც თავისთავად მათი დაწინაურების საწინდარი იყო. სააკაძეთა ერთი შტო დიდ თავადებს ბარა-

ნოსტე. ციხის მთავარი კოშკი

თაშვილებს ეკუთვნოდა და ალგეთის ხეობაში ცხოვრობდა. ხოლო ძირითადი შტო, რომელიც ატენის ხეობაში იყო, საშეფო აზნაურებად ითვლებოდა და სოფელ ფელში ცხოვრობდა. მათ ციხე ამ სოფელშიც ჰქონდათ და იქვე მასლობელ კიკნათბერშიც.

სააკაძეთა პირველი წინაპარი მატინანებში იხსენიება თამარ მეფის ეპოქაში XII ს. ბოლოსა და XIII ს. დასაწყისში. მათ განსაკუთრებული დამსახურებისათვის მამულები მიუღიათ. შემდეგ თანდათანობით იზრდება მათი გავლენა და მამულები, XVI საუკუნისათვის უკვე საკმაოდ ძლიერნი არიან. სამეფო კართან დიდად დაახლოებული იყო გიორგი მოურავის მამა სიაუში. ის სიმონ მეფის მრჩეველი, ვეზირი ყოფილა, შემდეგში კი მეფის საქუთულის გამგებელი, ხოლო ბოლოს მოურავიც გამხდარა. შემდეგ თბილისის მოურავობა მისმა შვილმა მემკვიდრეობით მიიღო.

გიორგი სააკაძეზე თითქმის ბევრი ვიცით, მაგრამ სინამდვილეში ეს ცნობები მეტად მწირია. სხვას რომ თავი დავანებოთ, მისი დაბადების თარიღიც არ არის ზუსტად დადგენილი. როგორც ირკვევა, იგი XVI ს. სამოცდაათიანი წლების დასაწყისში უნდა დაბადებულყო. მას საჭირო აღზრდა-განათლებაც მიუღია. უცხო ენებიდან კარგად სცოდნია სპარსული და თურქული.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ იგი მეტად რელიგიური პიროვნება ყოფილა, რამაც განაპირობა მისი უდიდესი პოპულარობა. მისი სახელი ქუხდა არა მარტო ამიერკავკასიაში, არამედ მთელ მაშინდელ მსოფლიოში.

გიორგი სააკაძის მიერ ნოსტეს მშენებლობაზე არაფერია ცნობილი. მაშინ ზემოთ მხოლოდ ერთი კოშკი იყო დარჩენილი. ჩვენ მიერ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა აღმოაჩინა და გამოავლანა რეზიდენციის შემადგენელი არაერთი ელემენტი.

აქ მდგარი დიდი ორსართულიანი სასახლე, მცირე, სასახლის ტიპის შენობა, აბანო, საჩინიბე, მრავალი საცხოვრებელი და დამხმარე ნაგებობა და ყველაფერი ეს მაღალ გალავანში ყოფილა მოქცეული. გალავნის შიგნით სასმელო წყალი არ ჰქონიათ, ამიტომ კერამიკული წყალსადენებით ორივე მხარეზე მდებარე ხეობებიდან მოჰყავდათ წყაროს წყალი.

ეს მრავალსართულიანი პირამიდული კოშკი იშვიათი მოხდენილი ნაგებობაა. მას საუკეთესო პროპორციები აქვს და მეტად მიმზიდველია, იგი აგებულია XVI ს. ბოლოს ან XVII ს. დასაწყისში. ე. ი. გიორგის დიდების პერიოდში. მას კარი მეორე სართულზე აქვს. ზედა სართულების ყველა კედელს ცენტრში თითო სარკმელ-სამზერი აქვს დატანებული. სულ ზემოთ კი ბანია ოთხივე მხარეს შევრილი, სწორკუთხა სალოდით.

ამჟამად უკვე რესტავრირებული ეს კოშკი და ანსამბლის აღდგენილი ნაგებობანი ნაწილობრივ მაინც მიგვანიშნებს სააკაძის ეპოქის მშენებლობაზე.

30. ქსოვრისი

ქსნის ზეობა სოფ. ქსოვრისიდან ვიწროვდება, მის ქვემოთ კი საკმაოდ განიერდება. შიგ სოფელში დგას ციხე-დარბაზის ნანგრევები, შორიახლოს პატარა ეკლესიაა. სოფლის განაპირას კი აღმართულია ცილინდრული კოშკი. მათ შორის ყველაზე საინტერესოა რატიშვილების კუთვნილი ციხე-დარბაზი. იგი არ

არის ერთდროული. ამ ადგილზე პირველად 1712 წ. ზურაბ რატიშვილმა და მისმა მეუღლემ ანა სოლოდაშვილმა მცირე ზომის ცალწავიანი ეკლესია ააგეს. ცოტა ხნის შემდეგ ეკლესიის ჩართვით აშენებენ გალავანს. მალე ამას ემატება საცხოვრებელი სახლები და კოშკი. XIX ს. ბოლოს სასახლის ნანგრევებზე ახალი ორსართულიანი სახლი აუგიათ.

ციხის კედლებიდან მცირე ნაწილია გადარჩენილი. ამის მიუხედავად ირკვევა, რომ იგი სამიარულნიანი ყოფილა. პირველი იარუსი ყრუა, ხოლო მეორე და მესამეზე — მარტივი და რთული სათოფეები მოწყობილი.

ციხის ერთადერთი კოშკი მდებარეობს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. იგი ნაწილობრივ ციხის კედლებზეა დაშენებული. კოშკი ოთხსართულიანია. აქედან ზედა სართული მაღალკედლიანი ბანია მაქსიმალურად აღჭურვილი ყოველგვარი თავდაცვითი ელემენტებით. მათ შორის აღსანიშნავია სალოდეები. პირველი სართული გამოყოფილია ქისათვის. მის შიგნით მხოლოდ ქაა. წყალი აქედან გაჰქონდათ ციხის გარეთ, ხოლო თვით კოშკის ზედა სართულებში კი აჰქონდათ კამარებში მოთავსებული ხერელიდან. კოშკის პირველი სართული მიჩნეული ყოფილა წყლის მომარაგებისათვის, მეოთხე — თავდაცვისათვის, მეორე და მესამე სართულები კი საცხოვრებლად, რომლებსაც თან ერთვოდა თავდაცვითი ელემენტები.

ქსოვრისის ანსამბლი თანდათან ნაზარდია, მაგრამ მთლიანად XVIII ს. არ სცილდება. ისტორიული ცნობები მის შესახებ არ შემონახულა.

31. ქვემო ჭალა

მდ. რეხულას შუა წელში, ვაკეზე, მდებარეობს ქვემო ჭალის ვრცელი ანსამბლი. უკანასკნელ პერიოდში აქ ამილახორთა რეზიდენცია იყო. მათი ადრინდელი რეზიდენცია, სხვილო, აქედან რამდენიმე კილომეტრითაა დაშორებული და კარგად მოჩანს ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით მაღალი მთის ქედზე.

ტერიტორიის მომატებასთან, გაძლიერებასთან და აგრეთვე დაცვის სტრატეგიის შეცვლასთან დაკავშირებით, ამილახორები იცვლიან რეზიდენციასაც. სხვილოდან მათი გადმოსვლის დრო ზუსტად არ არის დადგენილი, მაგრამ დანამდვილებით ვიცით, რომ XVII საუკუნის დასაწყისში ისინი უკვე ქვემო ჭალაში სხედან.

პირველადი დასახლება ძნელი აღსადგენია, რადგანაც ციხის ფუნქციის დაკარგვას შემდეგ ტერიტორია მცხოვრებლებს მკიდროდ აქვთ მოკავებული. ამჟამად გაირჩევა მხოლოდ სამი ციხე-დარბაზის ნანგრევი, რომლებიც სხვადასხვა მასშტაბისა და ხასიათისაა. მთავარი ციხე-დარბაზი დასავლეთითაა, ორი დანარჩენი აღმოსავლეთით.

ანსამბლის მთავარი ციხე-დარბაზი ოთხკუთხადაა შემოზღუდული მაღალი გალავნით, რომლის ტერიტორია გაყოფილია ორ არათანაბარ მონაკვეთად. სამ-

ხრეთი, უფრო დიდი მხარე. განკუთვნილი ყოფილა მტრის შემოსევის შემთხვევაში მოსახლეობის გასახიზნად.

კედლით გამოყოფილი ჩრდილო მონაკვეთი ციტადელს წარმოადგენდა; აქ იყო ფეოდალის სამყოფელი. მისი დასავლეთი ბოლო, მთელ სიგანეზე, სასახლეს უჭირავს. ეზოს შუაში დგას კარის ეკლესია, რომელზეც დასავლეთით მიდგმულია კოშკი.

ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული წარწერა გვაუწყებს, რომ იგი აუგია პაპუნა ქარუმიძეს გივი ამილახორის დროს, XVII საუკუნის 70-იან თუ 80-იან წლებში.

ეკლესია საშუალო ზომის დარბაზული ტიპის ნაგებობაა. შესასვლელი თავდაპირველად მარტო სამხრეთიდან ჰქონია, ხოლო შემდგომ, როცა საშიშროება აღარ იყო, ჩრდილოეთითაც გაუტყრიათ კარი, კედლები დაფარული ყოფილა ფრესკული მხატვრობით, რომელიც დაზიანებულა და შეუღლესავთ. გარედან ეკლესია კარგი თლილი ქვითაა მოპირკეთებული, ადგილები ჩუქურთმითა და რელიეფითაა შემკული.

ეკლესიაზე დასავლეთით მიდგმული კოშკი ძირითადად ორფერდიანია. პირველად აქ მდგარა სამსართულიანი სამრეკლო, რომელიც საშიშროებას გაზრდასთან დაკავშირებით კოშკად გადაუკეთებიათ, რის გამოც კოშკის ქვედა ორი სართული სამრეკლოს ნაწილებს შეიცავს.

დარჩენილი ნაწილების მიხედვით სამრეკლო იმ ტიპს მიეკუთვნება, რომელიც გვხვდება XVII საუკუნის ბოლოს, ახალი კომპოზიცია ძველისაგან იმით განსხვავდება, რომ შენობის ქვედა ნაწილი კუბურ მასას წარმოადგენს, რომელიც თაღოვანი ფანჩატურით მთავრდება. პირველ სართულზე თაღოვანი გასასვლელი ყოფილა, მეორეზე — გუმბათის სადგომი, მესამეზე — თვით სამრეკლო.

სამრეკლოს პირველი სართული ღია იყო სამი მხრიდან: ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მხარეს ორ-ორი თალი აქვს, დასავლეთით — ერთი. მეორე სართულზე ასასვლელი გარედანაა. სამხრეთ მხარეზე თაღები, სვეტები. კაპიტულები და ბაზისები დამუშავებული თლილი ქვით ეპოქის შესაფერისადაა ნაგები. მეორე სართული სხვებზე რთულია. ის შედგება ორი მთავარი ნაწილისაგან. ვრცელი კვადრატული ნაწილი გადახურულია გუმბათით. მის კედლებში მოწყობილია ბუხარი, ფანჯრები, სათოფეები და ნიშები. მეორე კამაროვანი ოთახი ვიწრო და გრძელია. ესეც საცხოვრებლად იყო განკუთვნილი. მესამე სართული ხის კოჭებით ყოფილა გადახურული. თავდაპირველად იგი სამრეკლოს ფანჩატურს წარმოადგენდა, გადაკეთების შემდეგ კი მის კედლებში სათოფეები ჩაუტანებიათ, სათავსი კარგად იყო განათებული ფანჯრებით. კედლებში არსებული ბუხარი და ნიშები დეკორატიულადაა გადამწყვეტილი. მეოთხე სართული სპარძოლო ბანს წარმოადგენდა. მისი მაღალი კედლები ჭონგურებით მთავრდებოდა. კედლებში აქაც სათოფეები, ნისკარტა სალოდნები და საზარბაზნეები განლაგებული.

მიუხევად იმისა, რომ ძველი სამრეკლო კოშკად გადაუკეთებიათ, გარე-

დან იგი მეტად კარგი პროპორციებისა და საუკეთესო ნაგები შესწავლის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ძნელი წარმოსადგენია, რომ მის აგებაში სხვადასხვა დროის ოსტატები მონაწილეობდნენ. რომელიც, ეტყობა, მაღალი კვალიფიკაციის იყვნენ: კოშკი ქვემოთ ქვით, ხოლო ზემოთ აგურიითაა ნაშენი.

ამას გარდა, ციხეში კიდევ სამი კოშკი ყოფილა: ორი ცილინდრული, ერთი — სწორკუთხა. ამ უკანასკნელისაგან გადაჩენილია მხოლოდ ერთი კედელი, რომელიც შემდეგში აშენებულ გალავანშია ჩართული. ფრაგმენტის მიხედვით, ეს დიდი ზომის საბრძოლო-საცხოვრებელი ნაგებობა ყოფილა.

ჩრდილო აღმოსავლეთის კოშკი შიგნ-დან და გარედან უსწორო ცილინდრული ფორმისაა. ქვედა ორ სართული თითქმის ერთნაირადაა გადაწყვეტილი. კარი ეზოდან აქვს, კედლებში სათოფეებია განლაგებული. აქაც და ზემოთაც ბუხარი კარის პირდაპირაა. ბანის კედლებში ექვსი ნისკარტა სალოდე და სათოფეა განლაგებული.

კოშკის ფასადები დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი. ოსტატი ძირითადად ქვასა და აგურს წყობათა მონაცვლეობით ქმნის მიმზიდველ სურათს.

მეორე ცილინდრული კოშკი თითქმის განხილულის ანალოგიურია.

სასახლე მეტად ფრაგმენტულადაა მოღწეული. იგი ორსართულიანი ყოფილა, როგორც ეს ხშირად გვხვდება XVII საუკუნეში. პირველ სართულს შესასვლელი ეზოდანა აქვს, მეორეს — ცალკე ჰქონია კიბე სამხრეთ ბოლოში; პირველ სართულზე მხოლოდ კარ-სარკმლები, ბუხარი და ნიშებია; მეორის კედლებში, ამავე ელემენტებს გარდა, სათოფეებიც ყოფილა.

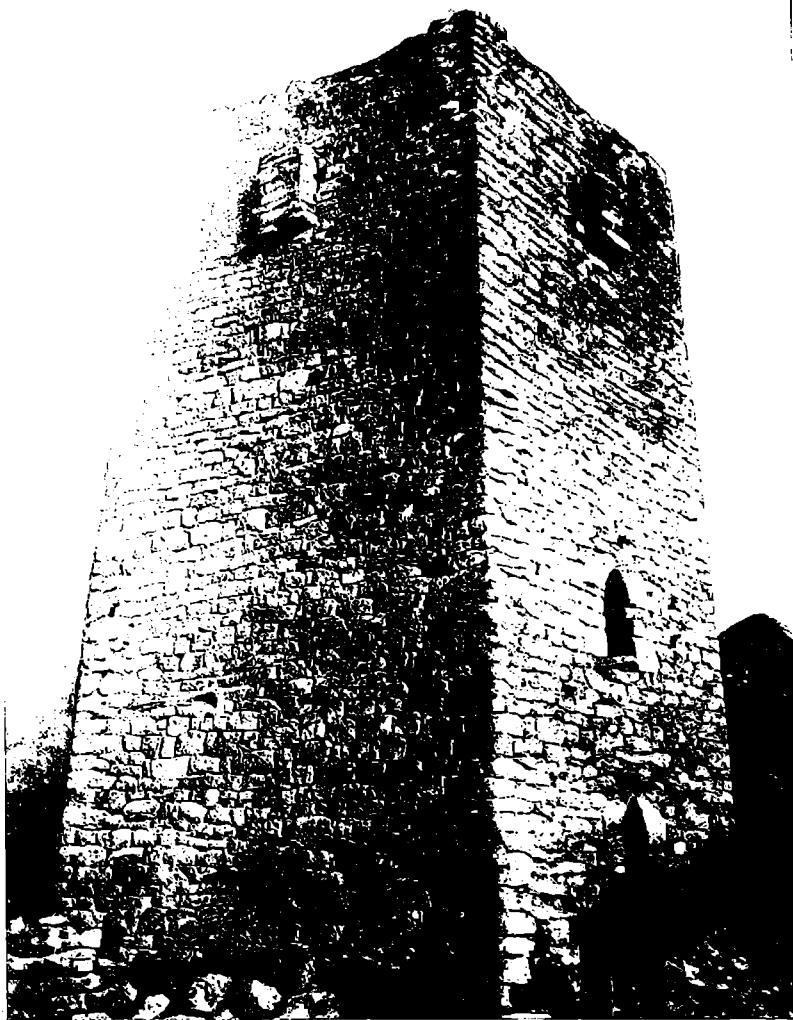
ციტადელზე სამხრეთით მიდგმული ციხის კედლების ქვედა ნაწილი ყრუ იყო, ხოლო მეორე იარუსს სათოფე-სალოდეები ახლდა.

ანსამბლის მეორე ციხე-დარბაზი განხილულის სამხრეთ-აღმოსავლეთით დგას. იგი ძლიერაა დაზიანებული. გეგმა თითქმის კვადრატულია. კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა; ეზოს სამხრეთ მონაკვეთში არის ეკლესია, ჩრდილო-აღმოსავლეთით კი სასახლე.

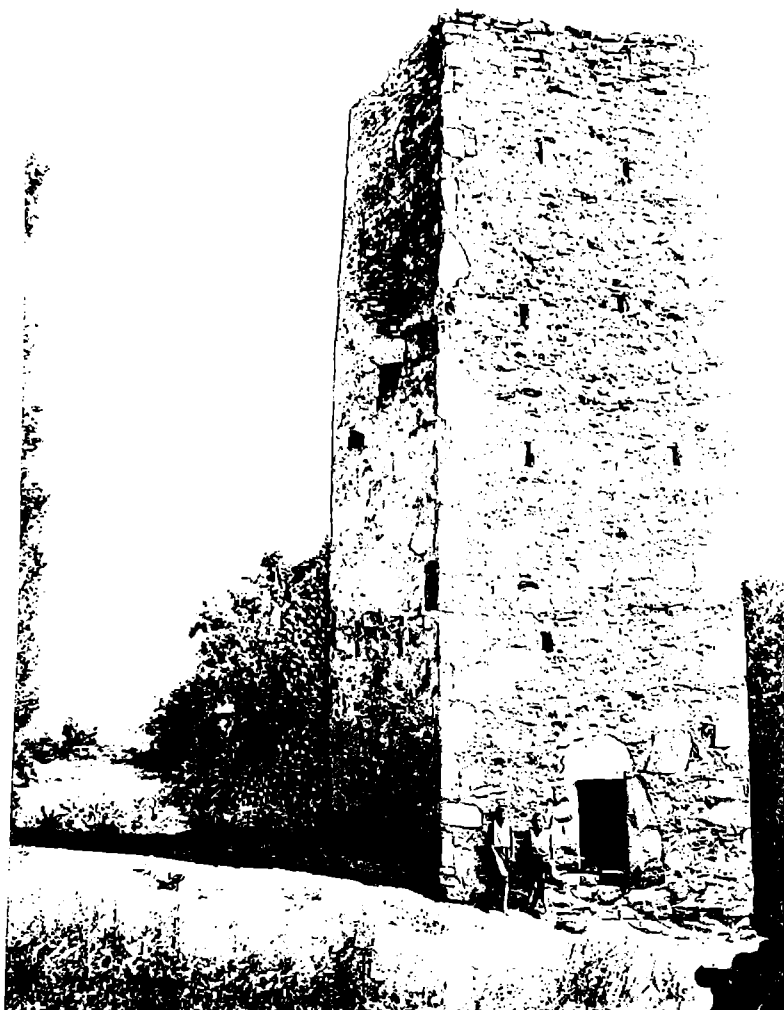
ეკლესიის კარის თავზე მოთავსებულია ცხრასტრიქონიანი წარწერა, საიდანაც ვიგებთ, რომ იგი აგებულია ციხეზე უფრო გვიან ამირინდო ავთანდილის ძე ამილახორის მიერ 1774 წელს.

ციხის ჭიშკარი ჩრდილოეთით იყო. კოშკების მსგავსი მაღალი კედლები აქაც ჰქონდათ მთავრდებოდა და საბრძოლო ელემენტებიც მაღლა ჰქონდა.

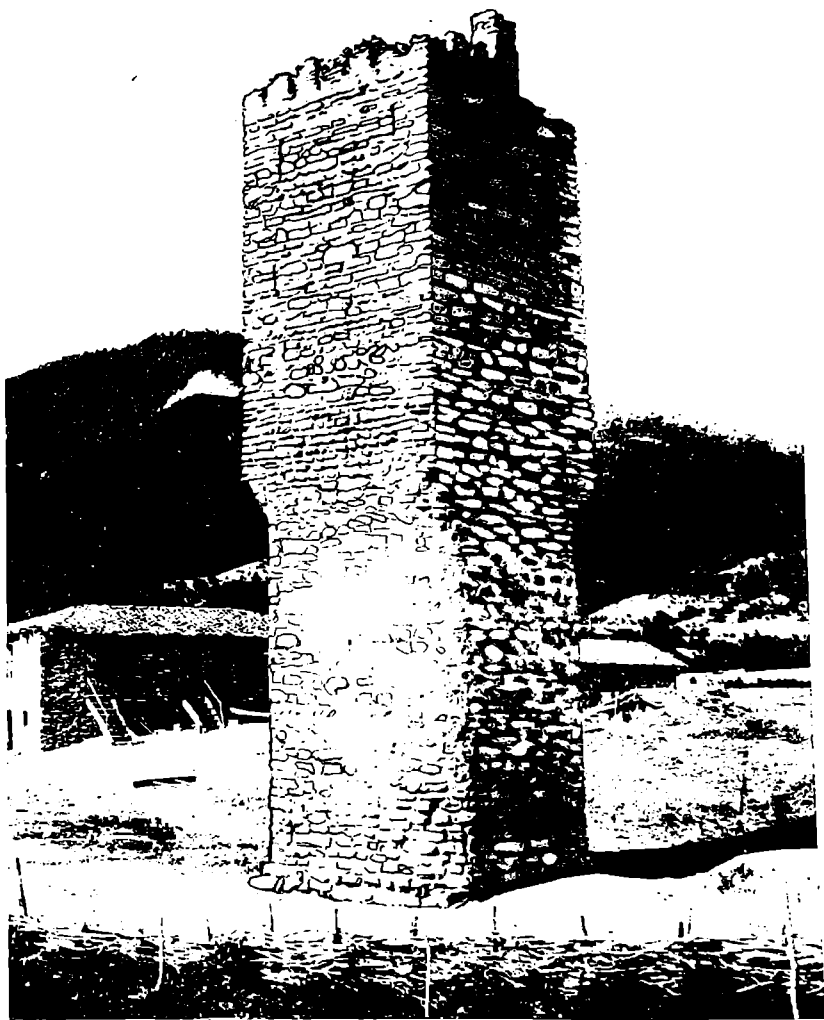
კოშკთაგან, როგორც ჩვეულებრივ გვხვდება ხოლმე, სამი ერთნაირი სიმაღლისა იქნებოდა, ხოლო მეოთხე — შედარებით მაღალი; ხუთსართულიან კოშკში შესასვლელი მეორე სართულზეა ეზოს მხრიდან. პირველი სართული დამხმარე იყო. ზედა სართულები ერთმანეთს კედლის კიბით უკავშირდებოდა. აღსანიშნავია, რომ აქ თვით კიბის უჩრდის კედლებშიც კი სათოფეებია ჩამწყობებული. კოშკის მეორე და მესამე სართულები შიგნიდან კვადრატულია კამაროვანი გადახურვით. ჩვეულებისამებრ, სართულები აღჭურვილია ნიშებით, სარკმლებითა და სათოფეებით. ჩანს, რომ კოშკი მშვიდობიან დროს საცხოვრე-

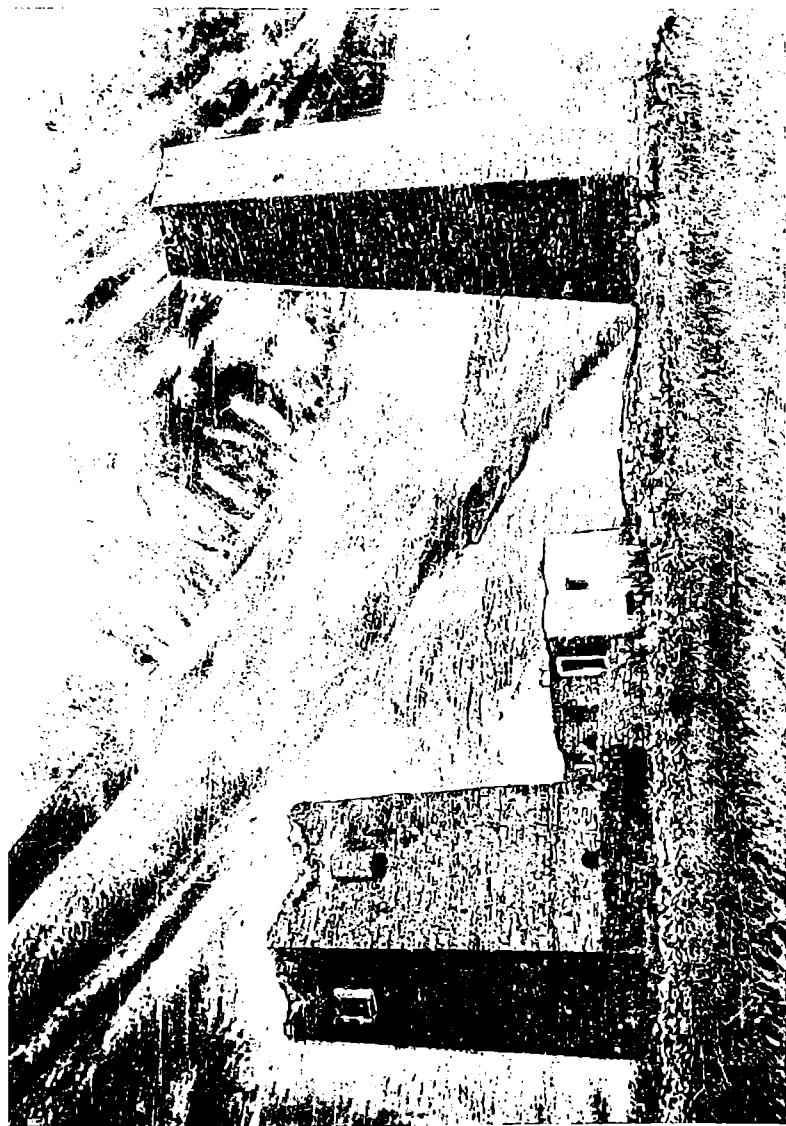
ბაგინი. კოშკი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

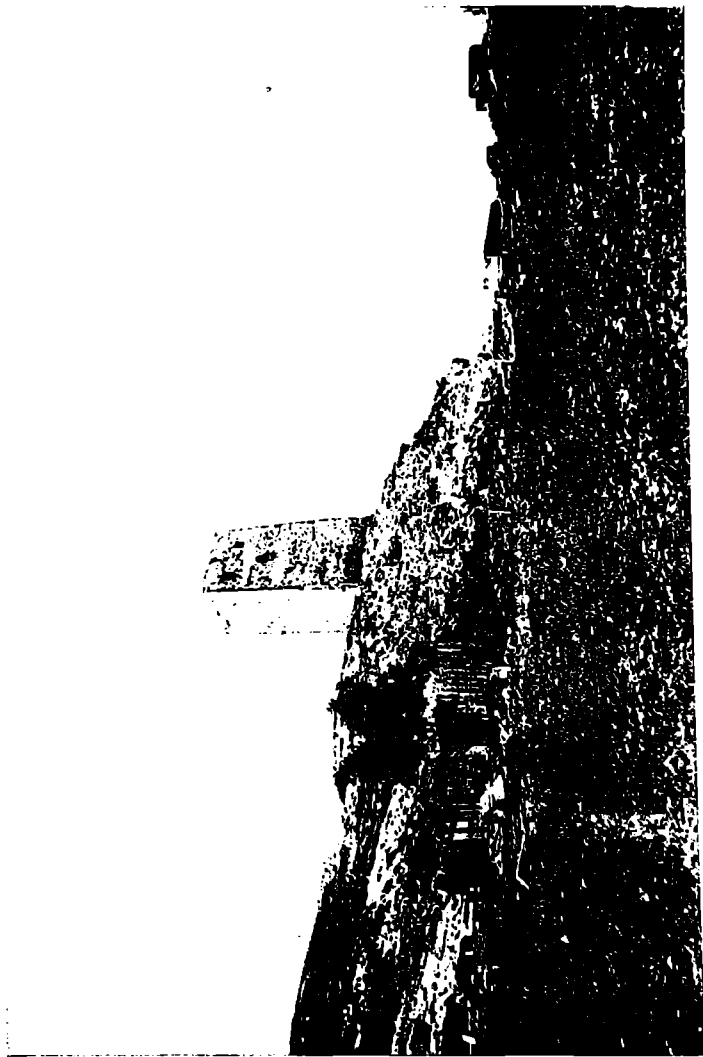
წორზისი, კოშკი სამხრეთ-დასავლეთიდან

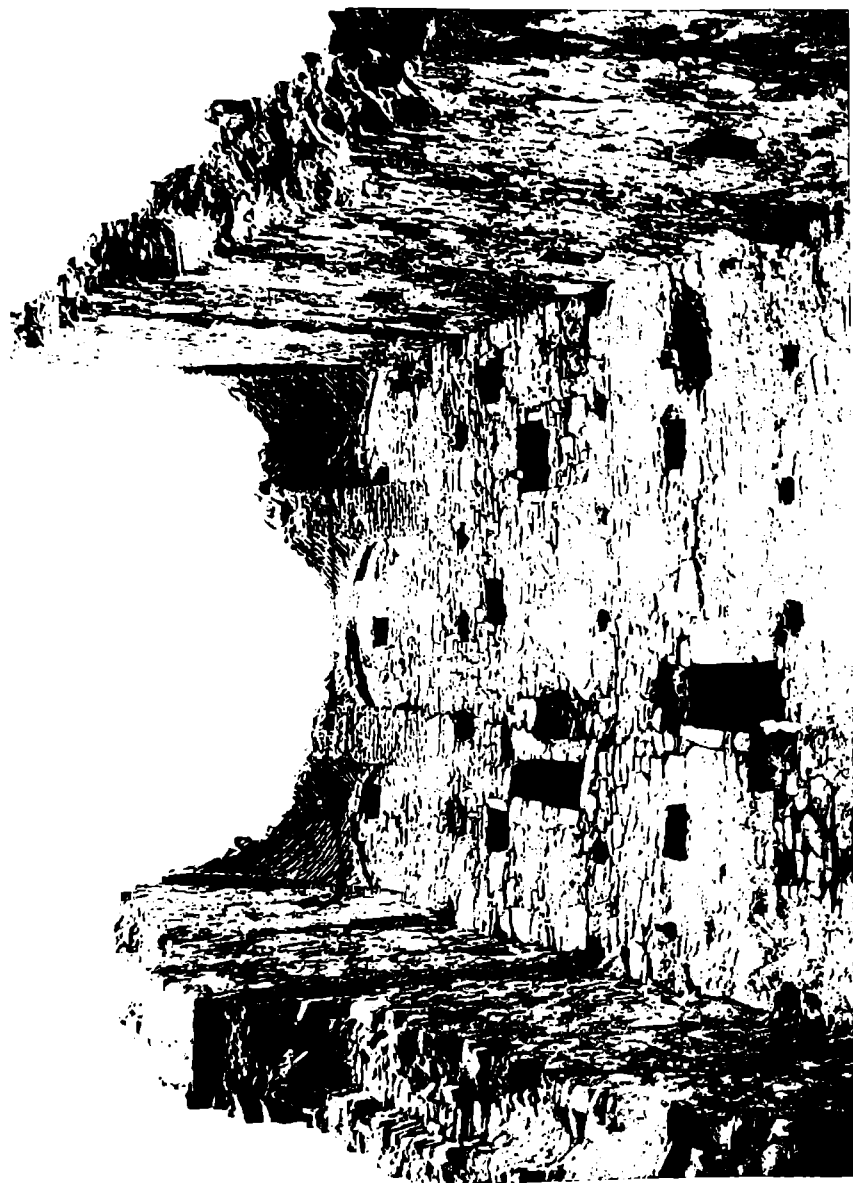
ჩინთი, კოშკი სამხრეთ-დასავლეთიდან

აბნო, კოშკები სამხრეთ-დასავლეთიდან

გორაკის ქოშის სვეტიცხოვე

ქობის ქვემოთ, ქობის აბჯრები

გუგუნი. კოშკი ჩრდილო-დასავლეთიდან

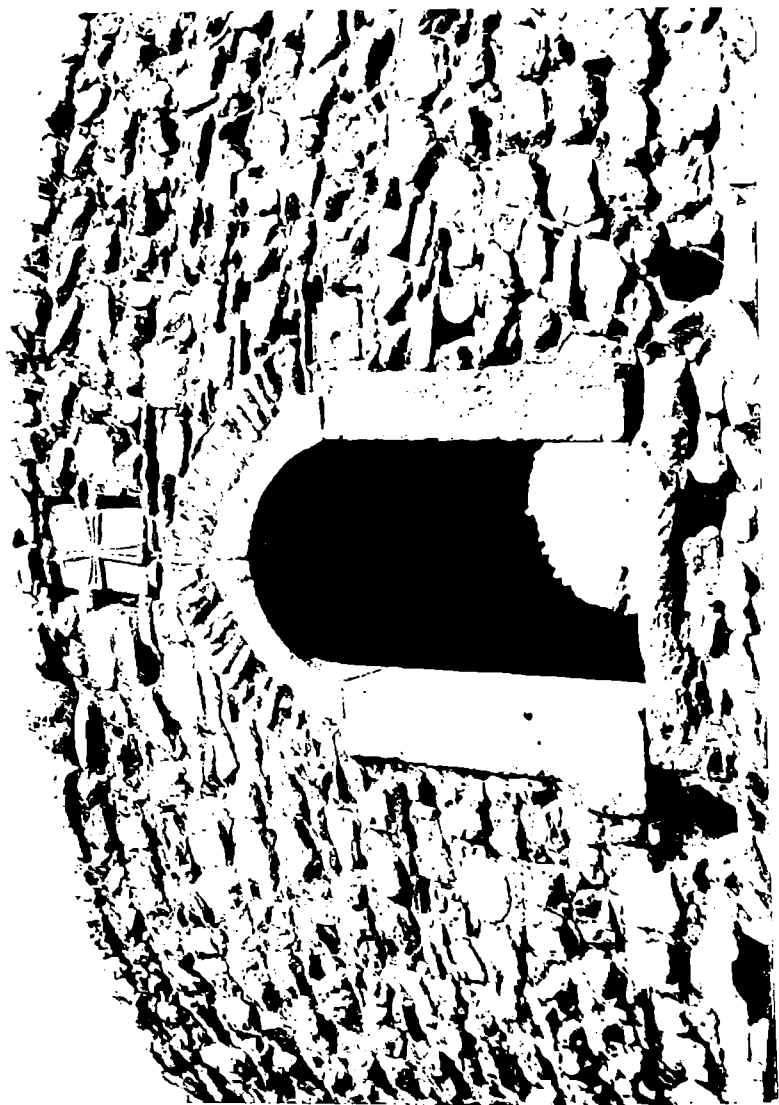
ქვიშეთი. კოშკის ხედი

საქაშეთი. კოშკი ჩრდილოეთიდან

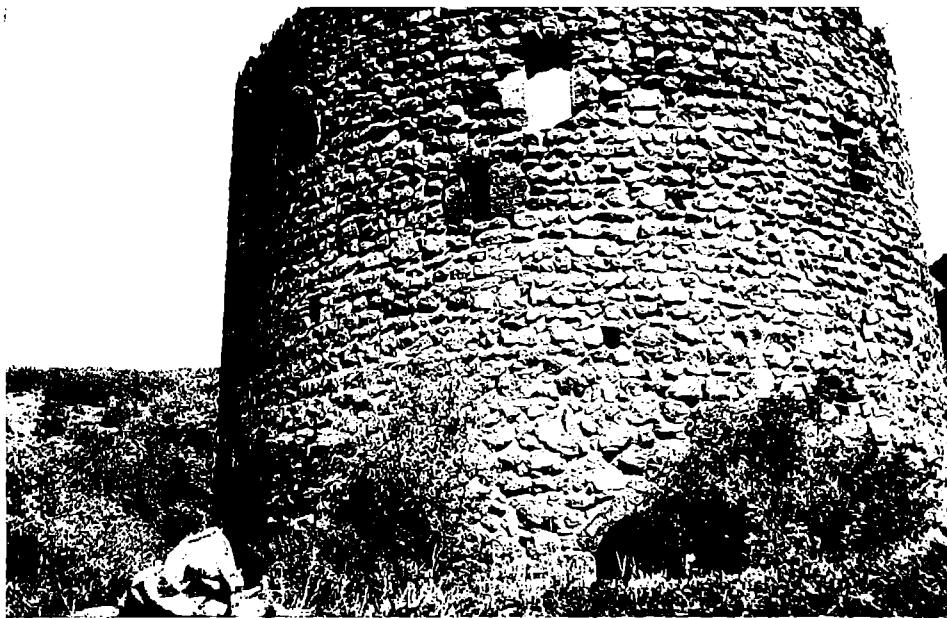
სიონი. კოშკის საერთო ხედი

ბუთი. კოშკი დასაქუდიდან

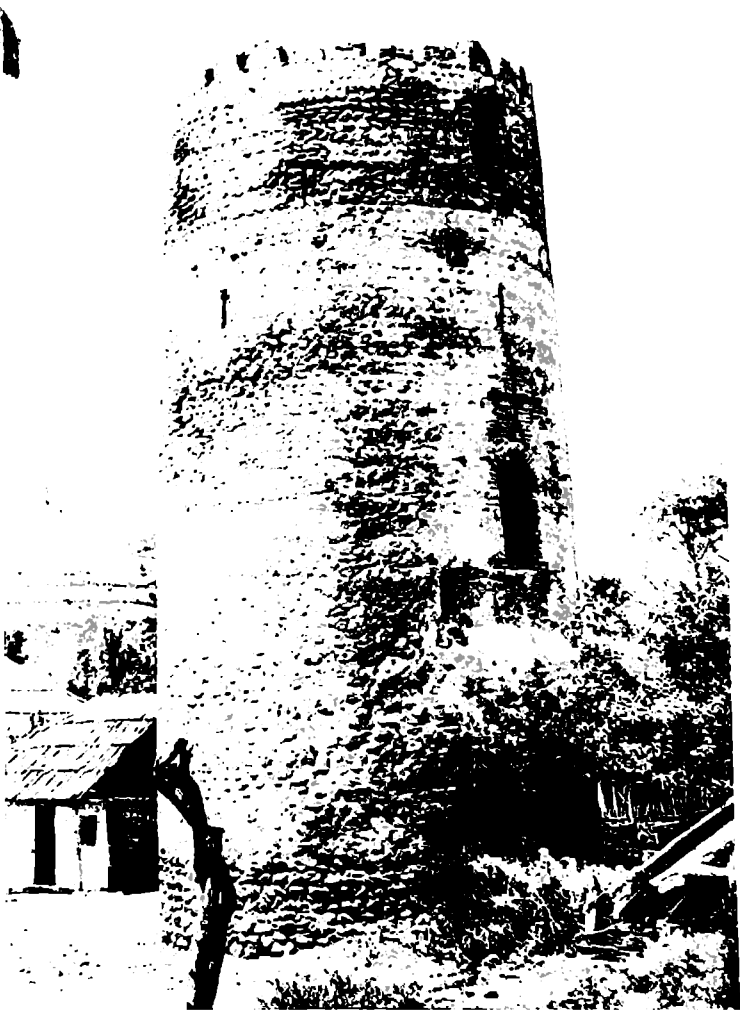
ხეივანი, ქოშის ინტერიერი

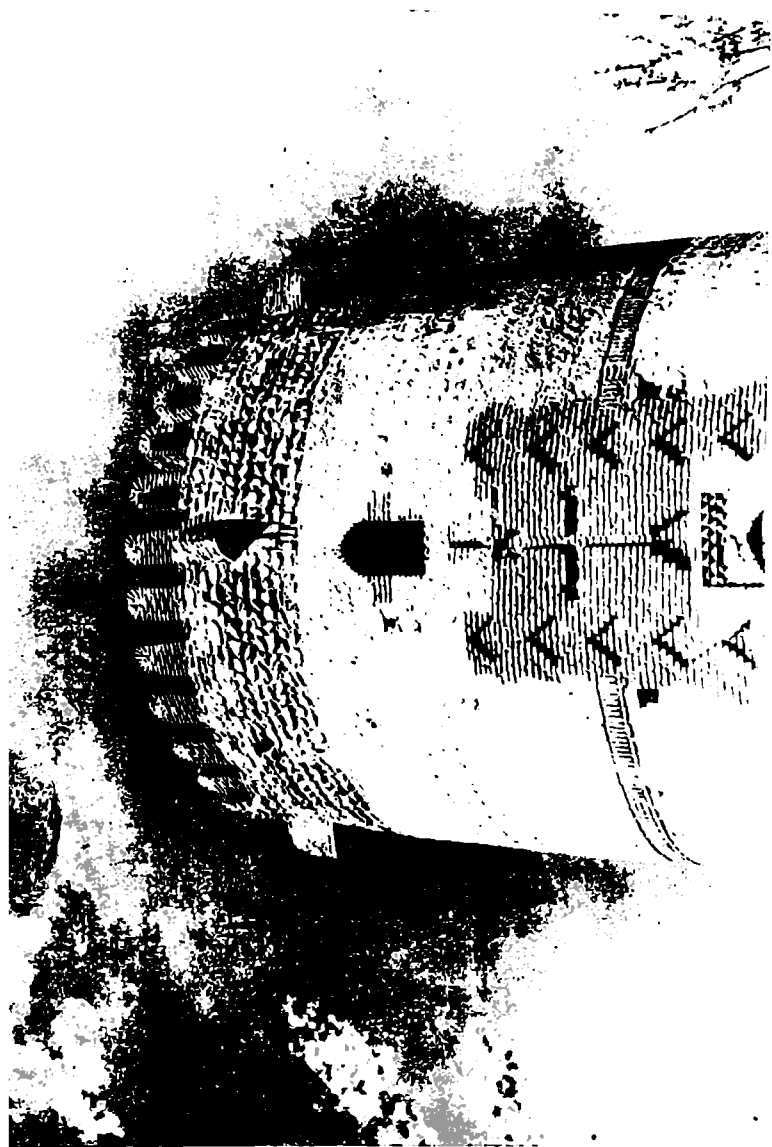
ზეითი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

ქორდი, კოშკი ჩრდილოეთიდან

ქემერტი. კოშკი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

გარბეოვი. კოშკის დედალი

ბელს წარმოადგენდა, მაგრამ საჭიროების შემთხვევაში. დაცვ-სივრცე მზად ყოფილა.

კოშკის დამაგვირგვინებელ ნაწილს მაღალი ქონგურებიანი ბანი წარმოადგენს, რომლის კედლებშიც მჭიდროდაა ჩამწკრივებული სათოფები. საზარბაზნეები და სალოდები. ანსამბლის მესამე კომპლექსის ძლიერი დაზიანების გამო ლიპქის შეუთლებელა რამეს თქმა. ჩანს, იგი აღნიშნულ სამ ციხე-დარბაზს შორის საშუალოა. უკეთაა შენახული სამხრეთ-აღმოსავლეთი კოშკი. მიუხედავად ძლიერი გადაკეთებისა, ირკვევა, რომ იგი სუთსართულიანი იყო. ამასთან განიერი პროპორციებით.

ქვედა სართულის კედლები ყრუ ყოფილა და მას მხოლოდ სამეურნეო და ნიშნულება ჰქონია. თავისი საცხოვრებელი თუ საბრძოლო ელემენტების განლაგებით ეს კოშკიც ძირითადად ზემოაღწერილი. მეორე ანსამბლის ხუთსართულიანი კოშკის გამოირებას წარმოადგენს. ამიტომ, მის ძირითად განკლვაზე აღარ შევიჩრდებათ. ქვემო ქალის ციხე-დარბაზების ძირითად ნაგებობები XVIII საუკუნისაა. მაგრამ მათში ურევია XVII საუკუნის ნაგებობათა ნაწილებიც.

ფეოდალს რეზიდენციაში არსებულ დამხმარე ნაგებობათაგან შემორჩენილია მხოლოდ აბანო, რომელიც რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება და მეტად რთულ და საინტერესო ნაგებობას წარმოადგენს. იგი XVII საუკუნის შუა ხანებს უნდა ეკუთვნოდეს.

მატიანეთა ფურცლებზე მცირე რაზაა შემორჩენილი ამ მრავალ ჭირვარამ-გადახდილი ციხის შესახებ. 1731 წლის სექტემბერში. ლეკთა ღიდ ჯარს სურამიდან მოკიდებული მთელი მხარე აუოხრებია და ბოლოს ქალაში ამილახორებსაც მისდგომია. დამხედურთ, ალბათ, ჯარის შეყრა ვერ მოუხწია და სასახლეში გამაგრებულან. მათ ჯერ მარჯვენდ უბრძოლიათ და ას სამოცი ლეკიც მოუქლავთ, მაგრამ ბოლოს მაინც დამარცხებულან. ლეკებს აუღიათ გალავანი. ციხის მცველების ნაწილი დაუტყვევებით. საქონელი წაუსახმთ და წასულან.

კიდევ ერთი ცნობაც. XVIII საუკუნის 40-იან წლებში საქართველო სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში იყო ჩაბმული ირანთან. უმჯეო ქვეყანაში აჯანყებულებს განთქმული გივი ამილახორი ედგა სათავეში. მას ბევრი ციხე გაუმაგრებია და პირველ ხანებში საქმეც კარგად წასულა. ერთხელ. როცა იგი სხვილოს ციხეში მდგარა. იმაყ-ყული-ხანი დიდი ჯარით მოსულა და ქალაში დაბანაკებულა. გივის აღარ დაუცდია, ვიდრე ყიზილბაშები ციხეს მოადგებოდნენ, გამოსულა სხვილოდან და მტრისათვის ფიცხელი ომი გაუშართავს. მართალია, შეტაკებას ღიდი მსხვერპლი მოჰყოლია. მაგრამ დამარცხებული ყიზილბაშები იქაურობას გასცლიან.

იმავე წელს სამილახოროს ისევ დაესხა თავს ირანელთა ღიდალი ჯარი. ამილახორმა ციხეები გაამაგრა. სხვილოში გარნიზონი დატოვა და თვითონ ზევიტ. მთებს მიაშურა. ირანელები ციხეს მიუახლოვდნენ. შეიქმნა ფიცხელი ომი. ქართულმა ხმალმა გაჰმარჯვა. მტერმა ომის ველო კი დატოვა. მაგრამ, სამაგიეროდ, ამილახორის ციხეებს შეესია. იქვე მახლობლად მდგარი სამთავისის ციხეც ა. ჯარენ საქარაია

ადვილად აიღო. ჰალის ციხე კი, რადგან მას მცირე გარნიზონი ჰყოლია, უბრძოლველად დანებებია. შემდეგ ყიზილბაშებს იერიში სხვილობე მოუტანია, მაგრამ იქ ისეთ წინააღმდეგობას წაწყდომიან, რომ ვერაფრითარ ხერხს ვერ უშველია მათთვის და იძულებული გამხდარან ციხისათვის თავი დაენებებიათ.

სხვა ცნობებიდან ირკვევა, რომ XVIII საუკუნის ქართლში ქვემო ჰალის ციხე საიმედო სიმაგრე იყო.

32. ბახტრიონი

დღეს უკვე ამ განთქმული ციხისაგან ისეთი უმნიშვნელო ფრაგმენტებია შემორჩენილი, რომ მისი თავდაპირველი სახის აღდგენა მხოლოდ გათხრების შედეგად შეიძლება. არსებული ნაშთის მიხედვით ციხის წარსულ დიდებაზე საუბარი შეუძლებელია.

ბახტრიონის ციხე მდებარეობს მდინარე ალაზნის მარცხენა ნაპირზე, სადაც არტუთ ისე რთული რელიეფია. ქანობები უმნიშვნელოა, მთები მოშორებულია. ციხისათვის ასეთი ადგილის შერჩევა უკვე მოგვიანო (XVII საუკუნე) ხანაზე მიუთითებს.

შესაძლოა, ციხეს სამკუთხა მოხაზულობა ჰქონდა. თუ კოშკების ნანგრევთა მიხედვით ვიმსჯელებთ, ისინი გალავანზე ნახევარცილინდრული ფორმით ყოფილა გარედან მიდგმული.

აღმოსავლეთით მდგარი კოშკიდან ნაწილობრივ ორი სართულია გადარჩენილი. პირველ სართულს ჩრდილოეთით კარი ჰქონია, აღმოსავლეთით — ნიშები და შუაში — ბუხარი, გვერდებზე თითო-თითო სათოფეცაა. მეორე სართულზე შუაში ისევ ბუხარია და კედლებში — სათოფეები. კოშკი მხოლოდ რიყის ქვითაა ნაგები.

ციხის ტერიტორიაზე რამდენიმე სხვა ნაგებობის კვალიც ჩანს, აღმოსავლეთის მონაკვეთში დგას მთლიანად რიყის ქვით ნაგები მცირე ზომის უაფსო ეკლესია. შესასვლელი მას სამხრეთიდან აქვს, სარკმლები კი აღმოსავლეთით და დასავლეთით. დარბაზი ერთიანი ცილინდრული კამარითაა გადახურული. ტრაპეზი მარცხენა კუთხეშია მიშენებული. ზოგადი ნიშნებით ეკლესია გვიან საუკუნეებს მიეკუთვნება. ბახტრიონის ციხესთანაა დაკავშირებული 1659 წლის ცნობილი აჯანყება.

რაკი შაჰ-აბასმა კახეთის ამოგდება ვერ შეძლო, მისმა მემკვიდრეებმა პოლიტიკა შეცვალეს და გადაწყვიტეს ადგილობრივი მოსახლეობის აყრა და იქ თურქმანთა მომთაბარე ტომების ჩამოსახლება. ალაზნის ველზე თურქმანთა პირველი შესამჩნევი ტალღა XVII საუკუნის შუახანებისათვის გამოჩნდა. სპარსელებმა დაიკავეს კახეთის სიმაგრეთა დიდი ნაწილი, მათ შორის ბახტრიონიც. ამის შესახებ ვახუშტისთან ვკითხულობთ: „სალიმ-ხან მოიყვანა ელნი და დასხნა შიგნით და გარეთ კახეთს და დაიპყრეს ამათ ბახტრიონი. ალავერდი და განრყუნეს წმინდანი ეკლესიანი“.

ქვეყანა უდიდესი ეროვნული საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. გადაწყდა აჯანყების მოწყობა, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ზაალ არაგვის ერისთავი. კახელ აჯანყებულთ ზელმძღვანელობდა ბიძინა ჩოლოყაშვილი, მათ გვერდში ამოუდგნენ ქსნის ერისთავები — შალვა და ელიზბარი, მთაც დაიძრა მისაშველებლად. აბჯარასმული „ფშავ-ხევსურ-თუშნი“ რისხვას ჰგავდნენ. შეთქმულნი ზუსტად შედგენილი გეგმით 1659 წელს ელვის სისწრაფით ეკვეთნენ მტერს: „მიუხდეს პირველად ბახტრიონს, მოსრნეს და მოსწყვიტეს თათარნი, მერმე ალავერდს და შემდგომად ყოველსა კახეთსა შინა მოსწყვიტნეს რამეთუ არღაცა-თუ დაუტევეს, აკუანთა შინა მწოვარნი და განათავისუფლეს კახეთი“.

ამ გამირულმა აჯანყებამ კახეთი გადაარჩინა. რა ბედი ეწია ამ ბრძოლის დროს ბახტრიონის ციხეს, დოკუმენტებიდან არ ჩანს. ცხადია, იგი ძლიერ დაზიანდებოდა.

დღეს არსებული მცირე ნანგრევების მიხედვით, როგორც დასაწყისშივე აღვნიშნეთ, შეუძლებელია ამ დიდებული ციხის შესახებ მსჯელობა.

33. ბელოთი

მდ. პატარა ლიხვის ხეობას მალრან-დვალეთსა და უფრო ზემოთ, ჩრდილოეთისაკენ მიმავალი გზა მიუყვებოდა. შუა საუკუნეებში, თუ უფრო ადრე, ჩრდილოეთიდან, კავკასიის მთაგრებილის გაღმიდან, ხშირად შემოდისოდა მტერი, მას კი სათანადო დახვედრა სჭირდებოდა. ამ მიზნით ქვეყნის თუ კერძოდ ხეობის მესვეურნი აქ გამავალ გზას ყოველ დროში ამაგრებდნენ. სწორედ ამის შედეგია, რომ ამ ხაზზე შუა ფეოდალური ხანიდან ციხეები და კოშკებია ჩარჩეებული, ხოლო უფრო ადრეული, ალბათ, მიწის ქვეშაა საძებნი. გვიანი საუკუნეების ერთ-ერთი მთავარი ციხე-დარბაზი ბელოთშია.

ბელოთის ციხე-დარბაზი ვიწრო ხეობის სიღრმეში, იმავე სახელის მატარებელ სოფელშია. იგი დგას მდინარის მარჯვენა ნაპირზე საკმაოდ მაღლა მთის ფერდობის დავაკებულ ბოლოში. მდინარის მხრიდან ამოსვლა ძნელია, მაგრამ სხვა მხარეებიდან ადვილი მისადგომია. ასეთ ადგილას სიმაგრის გაშენება გამოწვეული იყო ეპოქის თავისებურებით. როგორც აღვნიშნეთ XVII-XVIII საუკუნეებში, პოლიტიკურ სიტუაციათა გამო, სიმაგრეები მაღალ მთებში, მიუღვომელ ადგილებში კი არ იგებოდა, არამედ უშუალოდ დასახლების შიგნით ან მის სიახლოვეს. მთიან ქვეყანაში სიმაგრეთა აგება მაღლობზე იმიტომ შეიცვალა დაბლობით, რომ მტრის მოულოდნელი შემოსვლის შემთხვევაში, მოსახლეობა სწრაფად შეხიზნულიყო. ამ ეპოქაში ქვეყნის დასუსტების გამო დაცვის ერთიანი ჯაჭვი ისე აღარ მოქმედებდა, როგორც ადრე, ამიტომ საჭირო იყო სწრაფი მობილიზება.

ბელოთის ზემოთ ხეობა ძალიან ვიწროვდება და ეს სოფელი შედარებით გაშლილ ადგილზეა, ამიტომაც გამხდარა იგი ცენტრი.

სიმაგრის გაჩენამდე დიდი ხნით ადრე, ამ ადგილზე ეკლესია აუგიათ. ეკ-

ლესიოსათვის კი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიუშენებიათ ციხე, რომლისგანაც დარჩენილია კოშკი მდინარის პირას. შემდეგ უკვე რელიეფის მთლიანი გამოყენებით, საკმაოდ მოზრდელ ოთხკუთხეა ციხე აუგიათ. მალე ესეც აღარ კმაროდა და აღმოსავლეთით საცხოვრებელი ნაგებობები გაჩენილა.

ბელოთის ნაგებობათა აგების შესახებ ისტორიული ცნობები არა გვაქვს და არც ძეგლებზეა წარწერა. ამატომ მათი დათარიღება ანალოგიების მიხედვით ხდება.

ანსამბლიდან ყველაზე ადრეული ეკლესიაა. იგი ერთნავიანია საკმაოდ დიდი ზომებით. მისი ზედა ნაწილები და გვერდითი კედლები ნაწილობრივ გადაკეთებულია. დარბაზი აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აფსიდით მთავრდება. თვით დარბაზი კი გადახურულია საბრჯენ თაღებზე გადასული კამარით.

ეკლესიას თავდაპირველად კარი მხოლოდ სამხრეთით ჰქონდა. დასავლეთის — გვიანაა გაკრული. ამავსე პერიოდისაა იქვე პილასტრებს შორის დადგმული სვეტი, რომელიც გადახურვას ამარგებს. განათება თითო სარკმლით ხდება ოთხივე მხრიდან. შიდა კედლებზე ძველი შელესილობა და მხატვრობა არ შემორჩენილა.

ფასადები მარტივია. კედლები ნაგებია ყორექვით რიყის ქვის მცირე გამოყენებით. წიბოებზე თლილი ქვაა გამოყენებული.

ეკლესია ზოგადი ნიშნებით X საუკუნის ნაგებობაა.

ეკლესიისათვის სამხრეთით XVII საუკუნეში კარიბჭე მიუშენებიათ. იგი სამხრეთ თაღებით ღია ნაგებობაა. მისთვის XVIII საუკუნის 80-იან წლებში სამრეკლოს ფანჯატური დაუშენებიათ. სამრეკლოზე დაკიდულ ზარს აწერია, რომ იგი შესწირა ეკლესიას. 1885 წელს ქეთევან დიმიტრის ასულმა ერისთავმა.

ეკლესიის ირგვლივ დიდხანს სიმაგრე არ ყოფილა. იგი გაჩნდა მხოლოდ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში. ციხისაგან დარჩენილია მხოლოდ კოშკი, რომელიც დაზიანებული დგას სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში. მისგან სარდაფი და სამი სართულის ორი კედელია შემორჩა. სარდაფი ოთხ ნაწილადაა დაყოფილი სანოვაგისა და საბრძოლო მასალის შესანახად. დარჩენილი კედლებიდან პირველ და მეორე სართულს ცალ-ცალკე ჰქონია კარი, სათოფეები კი მცირე რაოდენობითაა და მარტივია, ისე როგორც ეს გვხვდება XVII საუკუნეში.

XVIII საუკუნის შუა ხანებში ეკლესიასა და სხვა ნაგებობათა ნაშთების გამოყენებით დიდი ზომის ახალი ციხე იქნა აგებული. იგი იმ პერიოდში ქართლ-კახეთში გავრცელებული „ციხე-გალავნის“ ტიპისაა. ერთ კუთხეში ადრე მდგარი კოშკი გამოუყენებიათ, ხოლო დანარჩენ სამ კუთხეში ცილინდრული კოშკებია აღმართული. გალავანი სიმაღლით ათ მეტრს აღემატებოდა. გალავნისა და კოშკების ზედა ზაზებიდან ქონგურები ჩამოცვენილია. გალავნის კედლებში სათოფეები ოთხ იარუსადაა განლაგებული, რაც იშვიათი შემთხვევაა. ჩვეულებრივ გალავნები ორ-იარუსიანებია, სადაც პირველი იარუსი ყრუ კედლებითაა, ხოლო ზედა იარუსი სათოფეებითაა აღჭურვილი. იარუსებს შორის ქვის ან ხის

საბრძოლო ბილიკია გამართული. ბელოთის გაღვენებს ზედა სამ იარუსზე ხის ბილიკები მიუყვებოდა. სართულებზე საბრძოლო ელემენტები ერთნაირად არ არის გადაწყვეტილი. პირველ იარუსზე, ე. ი. მიწის დონეზე, ცოტაა სათოფე. სათოფეების რაოდენობა ზედა იარუსებზე მატულობს, ხოლო ბოლო იარუსზე მათ ემატებოდა ქონგურები და სალოდეები.

ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული. ამ კოშკებიდან ერთი მთავარი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდგარი სხეებზე მაღალი და დიდი უნდა ყოფილიყო. იგი ეკლესიის კუთხეზეა მოწყობილი და შესასვლელი მხოლოდ ეკლესიის სახურავიდანაა. იქ მოხვედრა კი შეიძლებოდა გაღვენების საბრძოლო ბილიკებიდან, მაგრამ საკმაოდ რთული გზებით. კოშკი სამსართულიანია: პირველი სართული დამხმარეა, დანარჩენი კი საბრძოლო და საცხოვრებლადაც გამოიყენებოდა. იმავე ხაზზე მდებარე ჩრდილო-დასავლეთის კოშკიც სამსართულიანია, მაგრამ ზომებით პირველზე ნაკლებია. ეს კოშკიც წინას მსგავსადაა გადაწყვეტილი, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ პირველი და მესამე სართულები შიგ და გარეთ წრიულია, ხოლო მეორე სართული შიგნით სწორკუთხაა.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკს მდინარისაკენ მდებარე მხარე მორღვეული აქვს ნაპირის ჩამოშლის გამო. იმავე კედელს გაჰყოლია ხის სართულშუა გადახურვა. ირკვევა, რომ იგი ოთხსართულიანი ყოფილა. მის სამ სართულს კარი ეზოს მხარეს აქვს. პირველი სართული თუ უშუალოდ ეზოში გადიოდა. ზედა ორი სართული კარები საბრძოლო ბილიკებს უკავშირდებოდა. პირველი სართული აქაც დამხმარეა, ზედა კი გამოიყენებოდა როგორც საბრძოლველად. ისე საცხოვრებლადაც. სათოფეები ყველა სართულზეა, მხოლოდ განსხვავება სართულებს შორის ისაა, რომ ქვედა სართულებზე სათოფეები რიცხობრივად ცოტაა და მარტივია. ზემოთ და ზემოთ სათოფეების რაოდენობა იზრდება და ფორმებიც რთულდება.

ციხესთან ერთადაა აგებული მისი მფლობელის საცხოვრებელი. რომელიც მიდგმულია სამხრეთის კედელზე. ნანგრევებიდან ირკვევა, რომ იგი ორსართულიანი ყოფილა. თითოეული სართული სამ-სამი სათავისაგან შედგებოდა. შუაში დარბაზებით. ყველა ოთახს თითო ბუხარი აქვს. ბუხრების გვერდებზე სწორკუთხა ნიშები. კედლები შელესილი იყო, ბუხრებისა და კარ-პარკმლების გვერდები კი იმავე ნაღესობით მორთული. მოთხოვნილების გაზრდას ციხის გაზრდაც გამოუწვევია. ამ მიზნით გაღავნილ გარეთ ზევამდე მთელი აღმოსავლეთის მონაკვეთია გამოყენებული. ახალი გაღავნით დიდი ციხის კიშკრის წინ მცირე ეზოა შექმნილი და იქვე გრძელი საცხოვრებელი სახლია მიშენებული. ამ გრძელი შენობის ფრაგმენტებით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ესეც ორსართულიანი ყოფილა. სამხრეთით დიდი, გრძელი დარბაზი და ორი ოთახი. აქაც შუა კედლები ნაღესობითაა დეკორირებული, როგორც ამას ხშირად ვხედავთ ფეოდალური ხანის ბოლო საუკუნეში.

ბელოთის ციხე XVIII საუკუნეში ერთ-ერთ მნიშვნელოვანთაგანი იყო. იგი იხსენიება ამ საუკუნის მეორე ნახევარში და ეს გასაგებია, რადგან მხოლოდ

ამ საუკუნიდან გახდა ბელოთი ციხე-დარბაზი. ამ დროიდან პატარა ლიხვის ხეობა ეკუთვნოდა ქსნის ერისთავებს. მათი რეზიდენცია ახალგორში იყო, სადაც ერისთავი იჯდა, ხოლო ოჯახის სხვა წევრები სხვადასხვა ადგილებში ისხდნენ. სწორედ ერთ-ერთი ასეთი პუნქტი იყო ბელოთი. ქსნის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ (1777 წ.) კი ეს ხეობა უფლისწულ იულონს ერგო. მან თავის საკდომად ბელოთი გაიხადა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ციხე-დარბაზის აღმოსავლეთით გაზრდა ამ პერიოდს ეკუთვნის. უფლისწული იულონი ამ ხეობას განაგებდა მომდევნო საუკუნის დასაწყისშიც.

გენერალ ტუჩკოვის მოხსენებიდან ვიგებთ, რომ 1802 წელს იულონი იძულებული გამხდარა ბელოთი დაეტოვებინა, ციხე კი დაუკავებია რუსის ჯარს. იულონს უცდია აჯანყების მოწყობა ლეკების დახმარებით, მაგრამ სასურველი შედეგისთვის ვერ მიუღწევია.

XIX საუკუნის დასაწყისის საბუთებიდან ირკვევა, რომ ბელოთის ციხე აღჭურვილი ყოფილა მძიმე არტილერიით.

ბელოთის ციხემ თავისი მნიშვნელობა დაკარგა მხოლოდ ახალი საუკუნის დადგომასთან ერთად, როდესაც გარეშე მტრების შემოსევები დასრულდა.

34. აბისი

მდ. ფრონეს მარჯვენა ნაპირას დგას მცირე ზომის ციხე-დარბაზი. მის სამხრეთ კედელზე მოთავსებული იყო მარმარილოს ქვაზე ამოკვეთილი მხედრული წარწერა, რომელიც ლექსად ყოფილა დაწერილი. წარწერიდან ვიგებთ, რომ კომპლექსი აუგია ვინმე ზაალ მახვილაძეს, რომელსაც გაურეკია ოსები და მათ მიერ გაპარტახებული სოფლები მოუშენებია. წარწერიდან ისიც ირკვევა, რომ ამ ნაგებობის წარმოქმნის ერთ-ერთი მიზეზი სოფელელთათვის თავშესაფრის აგებაც უნდა ყოფილიყო.

სამწუხაროდ, ზაალის მემკვიდრეებს ეს არ შეუძლვლიათ. შემორჩენილია ერეკლე მეფის ერთი ბრძანება სოფ. აბისის მფლობელ გლაზა მახვილაძის მიმართ, რომელსაც მტრის შემოსევის დროს საკუთარ ციხე-დარბაზში არ შეუშვია სოფელელები. დაზარალებულებს მეფესთან უჩივლიათ. მახვილაძის ასეთი მოქმედებით განრისხებულ ერეკლეს უბრძანებია: „ჩვენი ბრძანება არის, მახვილაძე გლაზავ, მერე ეს აბისელები ვინცაღინ დღეს მანდ სახლობენ, როდესაც მაგ შენს ციხეში დასახიზნავად მოვიდნენ და არ შეუშვი, ფიცითა გწერთ, რომ მაგ ციხეს ძირიდან გადმოგიბრუნებთ, ასე იცოდე, თუ რომ არ შეუშვი“.

ცნობილი არაა, როდის გამოვიდა მწყობრიდან ეს სიმაგრე. იგი თავისი ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ, XIX საუკუნეში უნდა იყოს დაზიანებული.

ციხე-დარბაზი სამი ნაწილისაგან შედგება. ცენტრი უკავია კოშკურ ნაგებობას, რომელსაც საცხოვრებელი დანიშნულებაც ჰქონია და საბრძოლოც. ეტყობა, მაშინვე დაუმატებიათ მოზრდილი ნაგებობა, სამხრეთ მხარეს კი ეკლესია აუგიათ.

ცენტრალური კოშკური შენობა სამ სართულზე ნაკლები როდი იქნებოდა. გეგმით იგი კვადრატს უახლოვდება. კუთხეებში მცირე ზომის ცილინდრული კოშკებია, რომელთაც მხოლოდ დაცვისათვის იყენებდნენ. პირველი სართული დამხმარე იქნებოდა, მეორეს — ყველა ელემენტი აქვს საცხოვრებლად და თავდასაცავად.

ჩრდილოეთით დამატებით მიშენებული ნაგებობაც სამსართულიანი უნდა ყოფილიყო, პირველი და მეორე სართულის კედლებში სარკმლები და ბუხრებია განლაგებული. მესამე სართულის კედლებიდან მცირე ფრაგმენტებია დარჩენილი.

ეკლესია მცირე ზომისაა. შესასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს. იქვე, მარცხნივ კედელში მოწყობილია კიბე, რომელიც კოშკის მეორე სართულზე აღის. ჩრდილოეთის გარდა, ეკლესიას ყოველ მხარეს თითო ფანჯარა აქვს.

ორივე ეს შენობა ნაგებია რიყის ქვის საუკეთესო წყობით.

35. მატანი

მატანის ციხე დღევანდელი ახმეტის რაიონშია, მაღალი მთის ძირას, თითქმის დევაკებულ ფერდობზე წამოდგარი იგი მხოლოდ მცირედ შეუკეთებიათ. სამწუხაროდ, ციხის შიდა ნაგებობები ისეა მიწასთან გასწორებული, რომ სიმაგრის თავდაპირველი სახის წარმოდგენა მთლიანად ვეღარ ხერხდება. ვარაუდით იგი ფეოდალის ციხე-დარბაზი უფრო იყო, ვიდრე მხოლოდ ციხე. გალავნის შიგნით მდგარა არა მარტო სასახლე, არამედ ეკლესიაც, იქვე ყოფილა წყაროც. გალავანს ორი შესასვლელი ჰქონია: ერთი სამხრეთიდან, მეორე — დასავლეთიდან. ეს უკანასკნელი სათადარიგოს წარმოადგენს.

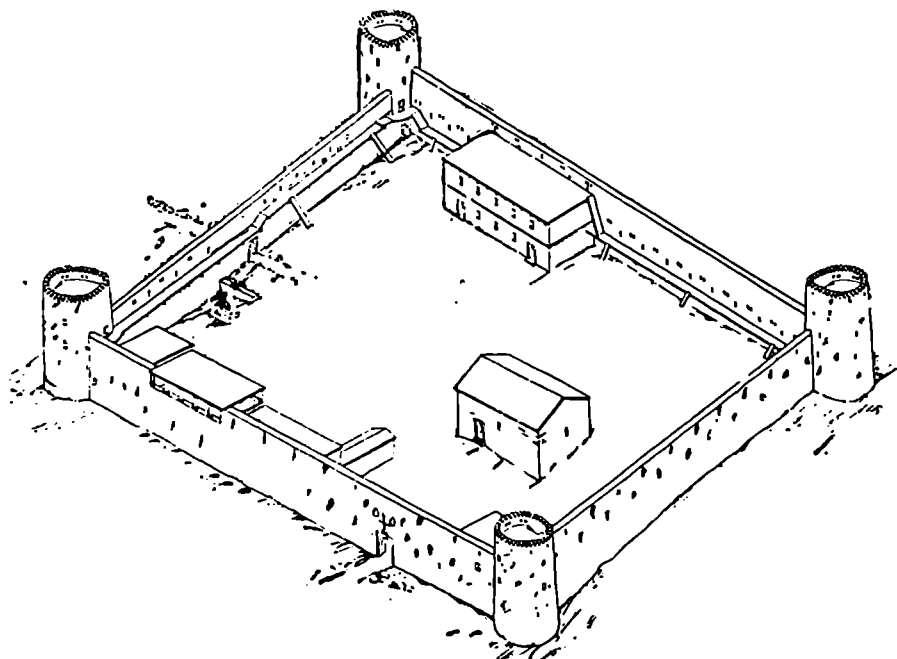
ციხის გეგმა კვადრატს მიახლოებული არასწორი ოთხკუთხედიია. გალავნის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული. ციხის მაღალი გალავანი ძირითადად ორიარუსიანია.

როდესაც ციხის მეპატრონეთა — ჩოლოყაშვილების წინაშე ამ მიდამოებში სიმაგრის აგების აუცილებლობა წამოიჭრა, ალბათ, კონკრეტულად აქ ადგილის შერჩევას წყარო განაპირობებდა. სტრატეგიული თვალსაზრისით, ამ მიდამოებში ციხის აგება ასიოდე მეტრით აღმოსავლეთით ან დასავლეთით შეიძლებოდა ერთნაირად გადაწყვეტილიყო. ცნობილია, რომ ციხის წყლით მომარაგების საკითხი ერთი მთავარი საკითხთაგანი იყო. ისიც ცნობილია, რომ ხშირად, ციხის აგების დროს წყარო ახლოს არ ყოფილა.

ციხის კედელთაგან ყველაზე რთულია სამხრეთის. აქვეა შესასვლელი, რომელსაც იცავდა ძირს დახრილი ორი სათოფე. ქვედა იარუსზე ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები განლაგებულია ერთ ხაზზე; ზედა იარუსზე კი როგორც პირდაპირი, ისე ძირს დახრილი ცალმაგი სათოფეებია.

სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში დგას მეტად დაზიანებული საცხოვრებელი ნაგებობა, რომლის გეგმაც კვადრატს უახლოვდება. ციხის სამხრეთი კედლის

მიხედვით შეიძლება დავადგინოთ, რომ სახლი სამსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული დამხმარე იყო კედელში სათოფეებით; მეორე სართული — თაღოვანი ბუხრით გვერდებზე სათოფეებითა და დიდი ნიშით. მარცხნივ დიდი ზომის კვადრატული სარკმელია. მესამე სართულის დეტალები არ ირკვევა.

მატანი. ციხე

ამ სახლის თითქმის უშუალო ნაწილი იქვე მდგარი კოშკია, რომელიც მშვიდობიან პირობებში დანარჩენი კოშკების მსგავსად საცხოვრებელი ყოფილა. ალყის დროს კი სახლისა და კოშკის კედლები ერთნაირად ემსახურებოდა თავდაცვას.

იმავე სამხრეთ გალავანზეა მიდგმული მეორე დიდი სახლი, რომელიც პირველი სართულის სიმაღლეზე ნანგრევებითაა დაფარული. გეგმა კუთხოვანია, ციხის კედელზე შერჩენილი სახლის ნაწილის მიხედვით შენობა სამსართულიანი უნდა ყოფილიყო. პირველი სართული აქაც დამხმარეა. მეორე სართულის გარე კედელში. გალავნის თავისუფალი ნაწილის მსგავსად, პირდაპირი და ძირს დახრილი სათოფეები ყოფილა. მესამე სართულს მთელ სიგრძეზე (თითქმის 20 მეტრზე) აივანი მიუყვებოდა. ამ აივნიდან შესანიშნავი ხედი იშლებოდა პირ-

დაპირ სამხრეთით, ილტოს ხეობისა და ნაწილობრივ აღმოსავლეთით — ალაზნის ველისაკენ.

ციხის ჩრდილო კედელთანაც მიდგმული ყოფილა ორსართულიანი სასახლე. ეს შენობაც დანგრეულია და მხოლოდ გალავანზე დარჩენილი „ანაბეჭდით“ შეიძლება გაირკვეს მისი კვალი. სხვა სახლებისაგან განსხვავებით, გარე კედელში სათოფეები არ ყოფილა დატანებული. სახლს ბანური გადახურვა ჰქონია (ალბათ, დანარჩენი სახლებიც ასე იქნებოდა გადახურული) და თავდაცვაც აქედან ხდებოდა. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გალავანს. გარდა ამ ადგილისა, მესამე იარუსი არსად არა აქვს, ყველგან ყრუ კედელია, აქ კი, რადგან სახლის დაცვა აუცილებელი იყო, მესამე იარუსისათვის უხვად დაუტანებიათ როგორც ორმაგი, ისე ცალმაგი სათოფეები. შენობის ასეთი საგანგებო დაცვა, შესაძლოა, იმაზე მიგვითითებდეს, რომ ის განსხვავდებოდა სხვა შენობებისაგან დანიშნულებით. ე. ი. განკუთვნილი იყო უშუალოდ ფეოდალის საცხოვრებლად, მის სასახლედ.

დასავლეთ კედლის შუაში ვიწრო სათაღარიგო კარი იყო, რომელსაც საგანგებოდ დატანებული სათოფე იცავდა.

ციხის დასავლეთი და აღმოსავლეთი კედლები ორიარუსიანია. ქვედა იარუსის კედლები ძირითადად ყრუა, ზედა იარუსები ოდნავ შეწყულია და იქ დამატებითი ხის ბილიკები ყოფილა მოწყობილი. მეორე იარუსები მთლიანად დაცვას ემსახურებოდა: აქ მთელ სიგრძეზე განლაგებულია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები.

გალავნის კუთხეებში განლაგებული კოშკები გეგმით წრიულია, მაგრამ ყველაზე ზუსტი წრე არ იქმნება. შეიმჩნევა ოდნავ კუთხოვნება ეზოს მხარეს, რადგან კოშკების ფორმა გალავნის კუთხეებთანაა შესამებული, ოთხივე კოშკი ერთი ტიპისაა, ყველა ოთხსართულიანი ჩანს და ზომით მცირედ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ასეთი გადაწყვეტა ქართულ ციხეებში იშვიათია — ერთ-ერთი კოშკი სიმაღლით ყოველთვის სჭარბობს დანარჩენებს. იქ იმყოფებოდა სიმაგრის მუხატრონე თუ ციხისთავი. აქედან, როგორც ყველაზე მაღალი პუნქტიდან, ხდებოდა ხოლმე მიდამოების დაზვერვა. მტრის მოახლოების ნიშანიც აქედან გაიცემოდა.

როგორც აღვნიშნეთ, ოთხივე კოშკი ერთი ტიპისაა და ყველა ოთხსართულიანია. ჩვეულებისამებრ, ეს კოშკები აღჭურვილია ისეთი ელემენტებით. რაც საჭირო იყო როგორც მშვიდობიანი ცხოვრების, ისე თავდაცვისათვის. ესენია: ბუხრები, ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები, ნიშები, სარკმლები და საზარბაზნეები. ყველაფერი ეს თითოეულ კოშკში სხვადასხვა თანამიმდევრობითაა განლაგებული, იმის მიხედვით, თუ სად უფრო მოსახერხებელი იქნებოდა. საერთოდ კი, ძლიერი დაზიანების გამო, კოშკების თავდაპირველი სახის ზედმიწევნით აღდგენა ძნელდება. ამის ერთ-ერთი მიზეზია ის, რომ სართულშორისი გადახურვა ხის იყო, ბანის კედლებიც არსად არ შემორჩენილა. მართალია, ციხის კედლები უქონგურთო ყოფილა, მომრგვალებული, მაგრამ ძნელია კოშკების ასეთი დამთავრებით წარმოდგენა.

ციხე რიყის ქვითაა ნაგები. მშენებლებს უცდიათ ქვის შერჩევით ჰორიზონტალური რიგების დაცვა. საერთოდ ციხე შესანიშნავადაა შეხამებული რელიეფთან, დაცულია პროპორციულობა ცალკეული ელემენტების შერჩევაში. ერთი შეხედვით, ციხის დიდი მასშტაბისათვის კოშკები თითქმის წვრილად გამოიყურება, მაგრამ, როდესაც ძეგლს ყოველმხრივ გულდასმით დათვალიერებთ, დარწმუნდებით ხუროთმოძღვრის მაღალ გემოვნებაში: კოშკების სიგანის შემცირება ან გადიდება ნამდვილად დაარღვევდა ანსამბლის პროპორციას და გრანდიოზულობას დაუკარგავდა მას.

ციხის კედლებიდან და კოშკებიდან მორთულია მხოლოდ მთავარი შესასვლელი. სამხრეთიდან მას წაწვნილ სწორკუთხედში ჩამჯდარი ნახევარწრიული თალი ხურავს. შესასვლელის ქვედა ნაწილი უფრო ვიწროდაა შემოფარგლული, თალის გვერდებზე თითო რომბია გამოსახული, ზემოთ კი ჭვარი. შესასვლელის მთელი ეს მორთულობა აგურითაა ნაწყობი. გვიანი საუკუნეებისათვის, განსაკუთრებით XVIII საუკუნისათვის, ასეთი მორთულობა ჩვეულებრივია.

ციხის ეკლესია მოზრდილ, ცალნავიან შენობას წარმოადგენს. შესასვლელი სამხრეთიდან და დასავლეთიდან აქვს. ეკლესიის დარბაზი გადახურულია ისრის-მაგვარი კამარით. განათება ყოველი მხრიდან თითო სარკმლის საშუალებით ხდება. ნახევარწრიულ აფსიდაში, სარკმლის მარცხნივ, ორი ნიშაა, მარჯვნივ — ერთი დიდი ნიშა, რომლის შიგნითაც აღმოსავლეთით მოზრდილი სათავსია მცირე სარკმლით. ასეთი სათავსები, ჩვეულებრივ, შიშინანობის დროს სამალავად იქნებოდა გამოყენებული. რომელსაც განძის ჩადების შემდეგ, ალბათ, ამოქოლავდნენ და ამრიგად მტრისათვის შეუძინეველი იქნებოდა. ფასადები მარტივია. შენობა მთლიანად ყორე და რიყის ქვითაა ნაგები. კედლები შელესილი ყოფილა. ხუროთმოძღვარს უცდია ცოტათი მაინც მოერთო საყდარი, ამის მაგალითია შესასვლელების გაფორმება. ეკლესია კრამიტით ყოფილა დახურული.

ციხის ეზოში, ეკლესიასა და დასავლეთ კედელს შორის, რაღაც ნაგებობათა კვალი კიდევაა შემორჩენილი, მაგრამ მათი გეგმის აღდგენა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ გათხრებით.

მატანის ციხე-დარბაზი ისტორიულ წყაროებში არაა მოხსენიებული. მას არც ვახუშტი იხსენიებს. ამიტომ მისი დათარიღება მხოლოდ შედარების გზით შეიძლება.

მატანის სიმაგრე ზოგად ხაზებში ციხე-გალავნების ტიპს იმეორებს, მაგრამ კონკრეტული გადაწყვეტით განსხვავდება. კვადრატს მიახლოებული ციხის გეგმა კუთხეებში მოთავსებული ცილინდრული კოშკებით, მხოლოდ XVIII საუკუნის შუა ხანებში გვხვდება.

ამ ტერიტორიის მფლობელებმა — ჩოლოყაშვილებმა — მართალია ეპოქის შესაფერისი თავდაცვითი ყოველმხრივ გამოსადეგი ციხის ტიპი გამოიყენეს, მაგრამ მას „გალავნისათვის“ დამახასიათებელი მთავარი ელემენტი — ქიშკარი არ გაუკეთეს. მფლობელებმა ამით ხაზი გაუღეს სიმაგრის დანიშნულებას, რომ იგი არა მხოლოდ „გალავანი“ და „სათემო“ დანიშნულებისაა,

არამედ ციხე-დარბაზი ფეოდალის სამყოფელიცაა. ციხის სამხრეთ კედელში მდებარე მცირე ზომის კარი, ბორბლიანი ტრანსპორტის გარდა, ყველაფრისათვის გამოდგებოდა.

ფეოდალის საცხოვრებელი პირობების უზრუნველსაყოფად აქ ყველა პირობა იყო შექმნილი: კოშკები, სხვადასხვა ზომისა და გადაწყვეტილ სამი საცხოვრებელი ნაგებობა, ე. წ. კარის ეკლესია, წყარო და სხვა ნაგებობები.

რადგან მატანში და მის მიდამოებში გალავანი არსად იყო, ამ სიმაგრის მფლობელები იძულებული იყვნენ მტრის თავდასხმის შემთხვევაში მთელი იმ კუთხის მოსახლეობა თუ არა, ნაწილი მაინც შეეშვათ, შეიძლება ეს მათ სურვილს ეწინააღმდეგებოდა კიდევ, მაგრამ საქმე ასე მოითხოვდა. მატანის სიმაგრე XVIII საუკუნის ციხე-დარბაზთა ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია.

36. რუისპირი

თელავიდან ახმეტაში მიმავალს ხევგალმა მდებარე სოფელ რუისპირში ორი ციხის სილუეტი შემოეგებება. ერთი მათგანი სოფლის ჩრდილო განაპირას ალაზნის მხარეზე დგას, მეორე — სამხრეთ-დასავლეთით, სოფლის ახლოს, ორივე ციხე ძალზე დაზიანებულია. ისინი ტიპით ციხე-გალავანს მიეკუთვნება, მაგრამ XVIII საუკუნის ფეოდალი ალბათ ციხე-დარბაზებადაც იყენებდა.

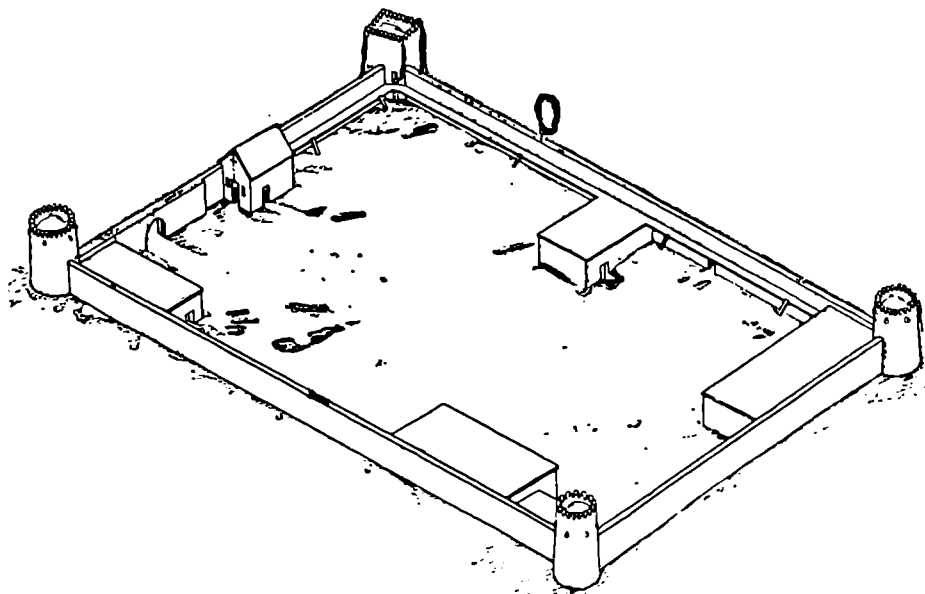
ორივე ციხე მაყაშვილებს ეკუთვნოდა. ამ სიმაგრეებიდან სოფლის გარეთ მდგარი, უფრო მცირე ზომისა და მეტადაც არის დაზიანებული.

სოფლის გარეთ მდებარე ციხის გეგმა თითქმის კვადრატულია, ხოლო აღმოსავლეთი კედელი, რომელიც მდ. თურდოს ხევს მიჰყვება ოდნავ მოხრილია. გალავნის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას. კოშკები ისეა დაზიანებული და გადაკეთებული, რომ თავდაპირველი სახის აღდგენა მხოლოდ მიახლოებით ხერხდება. ისინი ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო ქონგურებიანი ბანით. პირველი სართული ყველგან დამხმარე ჩანს, ხოლო მეორე სართულის კედლებში სათოფეებია.

ციხის კედლები ორიარუსიანია. ჩვეულებისამებრ, ქვედა იარუსი აქაც ყრუა, ზედა კი საბრძოლო. ზედა იარუსის ხის ბილიკზე მდგარი გუშაგი უთუოდ სათოფეების საშუალებით იცავდა ციხეს.

სიმაგრეში, რომელიც ციხე-დარბაზს წარმოადგენდა, შიგნით სათანადო შენობებიც უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, იქ სხვადასხვა ნაგებობის მხოლოდ კვალი და მცირეოდენი ფრაგმენტებია შემორჩენილი. შედარებით კარგადაა შენახული ე. წ. კარის ეკლესია. ფეოდალის სასახლე სამხრეთ კედლის გასწვრივ მდგარა.

ციხე-დარბაზს განიერი ჭიშკარი ჩრდილო კედლის ცენტრში ჰქონია. მის პირდაპირ სამხრეთ კედელზე მიდგმული სასახლის ტიპის ორ ნაგებობას შორის მცირე გასასვლელია მოწყობილი. ამ სიმაგრეში ჭიშკრის დატანებით,

რუისპირი. ციხე

ცხადია, ეპოქა ჩანს. ჭიშკარს მშვიდობიანობის დროს თვითონ იყენებდნენ, მაგრამ მტრის თავდასხმისას ხიზნებიც შემოდიოდნენ. ამ სიმაგრის თავისებურება სწორედ მის ეპოქალობაში ჩანს: იგი ძირითადად ციხე-დარბაზია, მაგრამ საჭიროების შემთხვევაში „გალავნის“ როლსაც შეასრულებდა. იქვე ეზოში მდგარი ფეოდალის ერთნაიანი კარის ეკლესია მცირე ზომისაა.

სოფლის ჩრდილო განაპირას მდგარი მეორე ციხე-დარბაზი გევგით მოგრძო სწორკუთხედიანია. იგი პირველ სიმაგრეზე უფრო რთულია. კუთხეებში აქაც კოშკები მდგარა, მაგრამ განსხვავებული ფორმისა. სამხრეთ-დასავლეთსა და ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული, სამხრეთ-აღმოსავლეთ თითქმის მოშლილ კუთხეში — მრავალჯერ გადაკეთებული სასახლე. საფიქრებელია, რომ აქვე იქნებოდა თავდაპირველი სასახლეც.

ციხის ეზოში სხვადასხვა ნაგებობა მდგარა, რომელთაგან ყველაზე უკეთესად გარჩენილია ეკლესია, შემდეგ მარანი, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით მდგარი საცხოვრებელი ნაგებობა ძალზე დაზიანებულია. ამათ გარდა დასავლეთ კედლის სამხრეთი მონაკვეთი მოკავებული აქვს XIX ს. ორსართულიან დიდ ნაგებობას.

ციხის ჭიშკარი მდებარეობს ჩრდილოეთით, ალაზნის მხარეს, ხოლო სათა-

დარიგო გასასვლელი მას აღმოსავლეთით (მდ. თურდოს მხარეს) საბანლესა და მარანს შორის ჰქონია.

ციხის კედლები ორიარუსიანია, ქვედა იარუსი ყრუა. ზემოთა ხის ბილიკი განკუთვნილი იქნებოდა მებრძოლთათვის. ზედა იარუსზე სათოფეება.

ციხის მთავარი კოშკი, რომელსაც სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე უჭირავს. ორსართულიანი ყოფილა და ქონგურებიანი ბანი ჰქონია. პირველ და მეორე სართულებს ეზოდან აქვს შესასვლელი. იქვე, კარის პირდაპირ ბუხრებს ეკალი ჩანს. ყოველი სართულის კედლებში დატანებული სათოფეების მეშვეობით ადვილი იქნებოდა თავდაცვა. მეოთხე სართულის კედლებს დამატებით საოლდეებიც ახლავს.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის ორიგინალური კოშკიდან მხოლოდ ორი სართულია გადარჩენილი. პირველი სართული ორი მეტრის სიმაღლეზე იწყება და ქვევით ამოვსებულია. იქვე შესასვლელთან, მარჯვნივ, იწყება ზემო სართულებთან მაკავშირებელი კედლის კიბე. ორივე სართულის კედლებში სათოფეებიანი ნიშებიან განლაგებული.

ჩრდილო-დასავლეთი კოშკი უნდა წარმოედგინოთ მასზე მიდგმულ საეზოვრებელ სახლთან ერთად. სახლი ორსართულიანია, დაზიანებას გამო დეტალები არ ირკვევა, ასევე ძნელი დასადგენია კოშკის სართულიანობაც, სხვა კოშკების მსგავსად, ესეც აღჭურვილია სათოფეებით.

ციხის ეზოში მდგარ ნაგებობათაგან ძალზე გადაკეთებულია აღმოსავლეთი კედლის შუაზე მიდგმული ნაგებობა. ასევე ძნელია რაიმეს თქმა, დაზიანების გამო ციხის სხვა ნაგებობებზეც. ისტორია ღუშს ციხის აგებასა და მის ამგებზე. ისე კი მისი მშენებლობა XVIII ს. შუა პერიოდს ან მეორე ნახევარს მიეკუთვნება.

37. სიღნაღი

ქალაქი სიღნაღი კახეთის ერთ-ერთი ულამაზესი ადგილია. იგი მდებარეობს მაღალი მთის კონცხზე, საიდანაც გადაჰყურებს ალაზნის ველს. ახალ ქალაქში ძველი ქალაქის ფრაგმენტია ჩაქსოვილი.

სიღნაღის ციხეს ორმოცი ჰექტარი უჭირავს. მას მეტად უსწორო გეგმა აქვს, რადგან მთების რელიეფს მიჰყვება. ყველაზე მაღალია სამხრეთის მხარე. აქედან გალავანი აღმოსავლეთითა და დასავლეთით ქედის გაყოლებაზე, შემდეგ ორივე მხრიდან სწრაფად ეშვება ძალზე ღრმა მერუბოანთ ხევში და იქ ერთდება.

ისტორიკოს პ. იოსელიანის ცნობით, სიღნაღის ციხე აგებულია 1762 წელს ერეკლე მეფის მიერ. თითქმის ასეთივე ცნობა მოეპოვება ვახტანგ ბატონიშვილსაც. იგი წერს: „მეფემან ირაკლიმ აღაშენა მრავალნი სოფელნი და ციხენიკა და ორნი უჩინებულესნი ციხენი დიდნი, ესე იგი ციხე ბოჭორმისა. რომელიცა ყოფილარს უწინარესსა, გარნა მცირე და ციხე იგი ქიზიყისა უწოდებენ სილ-

ნაღს. რომლისაცა მიზეზით მრავალგზით ისარგებლეს ხალხთა ქიზიყისა და სხვათა მახლობელთა სოფელთა მისთათა მშვიდობით დაცვითა მტერთაგან“.

მემატინანე ომან ხერხეულიძე კი მხოლოდ ციხის განახლებას აღნიშნავს. მასთან ვკითხულობთ: „მეფემ ირაკლიმ განაახლა ციხე გორისა, გალაქანი სილნალისა, თელავისა...“ და სხვ.

სილნალის ციხეს თავდაპირველი სახით ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ მის შესახებ წარმოდგენა გვექმნება XIX საუკუნის დასაწყისში შესრულებული გეგმის მიხედვით, ყველაზე საინტერესოა ის, რომ ციხის შესასვლელებსა და კოშკებს შენარჩუნებული აქვს თავდაპირველი სახელები.

როგორც ცნობილია, სილნალი ქალაქის სახეს ღებულობს XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. აღნიშნული ძველი გეგმის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ქალაქის მოსახლეობა დიდი არ ყოფილა, იგი განლაგებული იყო ციხის სამხრეთით, რამდენიმე მოსახლე ციხის შიგნითაც სახლობდა. დანარჩენი ადგილები კი ცარიელი ჩანს.

ქალაქის სამხრეთი ნაწილიც, შესაძლოა, კედლებითა და კოშკებით იყო შემოფარგლული, მაგრამ ამ სქემატურ ნახაზზე ეს კარგად არ ირკვევა. დასავლეთის მონაკვეთში აშკარად ჩანს რომელიმე ციხის ნაშთი გრძელი კედლითა და კოშკები. ქალაქის სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხარეებზე ცხრა ცილინდრული კოშკია აღნიშნული. ამ კოშკთაგან მხოლოდ ყველაზე დიდს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეს, აწერია „საქობის კოშკი“ (ამავე სახელის მატარებელი კოშკი ჩართულია დიდი ციხის კედლებშიც).

როგორც არაერთხელ აღგვინიშნავს, XVIII საუკუნის შუა წლებსა და მეორე ნახევარში აგებდნენ დიდი ტევადობის ციხეებს, რათა იქ არა მარტო ადგილობრივ, არამედ ახლომანლო მდებარე სოფლების მოსახლეობასაც შეძლებოდა თავის შეფარება.

სილნალის ციხის გეგმაზე არსებული წარწერების მიხედვით ირკვევა, რომ საერთოს გარდა. ცალკეულ სოფლებს კიდევ ცალკე ჰქონდათ კოშკები ეკუთვნოდა. მაგალითად, ყოფილა „მალაროს“, „ბობდის“, „ვაშნარის“ შესასვლელები, რომლებიც სხვადასხვაგვარადაა გადაწყვეტილი. მთავარ შესასვლელს, ეტყობა, „მალარო“ წარმოადგენდა, რადგან ის უშუალოდ აკავშირებდა ქალაქსა და ციხეს. ეს შესასვლელი ორი ცილინდრული კოშკითაა გამაგრებული. ასევე ორი კოშკითაა გამაგრებული „ვაშნარის ჰქონარი“, მაგრამ ეს გამოწვეულია კოშკებს შუა არსებული ხევით. ციხის რთულ რელიეფში ეს ადგილი ყველაზე დაბალია.

დანარჩენი შესასვლელები ციხის კედლებშია გაჭრილი. მათი უმრავლესობა განიერია და ნამდვილ ჰქონარს წარმოადგენს. ზოგი კი ვიწრო გასასვლელია და სათადარიგო კარის დანიშნულებსაა.

შესასვლელები საგანგებოდ იყო დაცული. თუ ჰქონარს კოშკები ჰქონდა, მაშინ იცავდნენ კოშკებიდან, ხოლო, თუ შესასვლელი უშუალოდ გალაქანში იყო გაჭრილი, მაშინ კედლებში სპეციალურ სათოფეებს აწყობდნენ. ორივე შემ-

თხვევაში ზემოდან დაცვა შესასვლელის თავზე გამავალი კედლის სათოფეების რიგიდან ხდებოდა.

გალავნის მთელ სიგრძეზე განლაგებულია ცილინდრული კოშკები და მათ შუა — კონტრფორსები. კოშკები და კონტრფორსები ძირითადად კედლების მოსახვევებში მდებარეობს. სულ 23 კოშკი და იმდენივე კონტრფორსი ყოფილა. მათ შორის მანძილიც არათანაბარი ჩანს. აღსანიშნავია, რომ ზოგან კოშკებს შორის არ იყო კონტრფორსი, სამაგიეროდ, სხვაგან — თითო, ორ-ორი ან სამ-სამია.

XIX საუკუნეში შესრულებულ ციხის გეგმაზე შესასვლელთა სახელებთან ერთად კოშკების სახელებიცაა აღნიშნული. არსებული 23 კოშკიდან მხოლოდ ორს არა აქვს სახელი (ორივე ჩრდილოეთით მდებარეობს), დანარჩენებს ჰქვია ახლო მდებარე სოფლების სახელები: 1. „მეფის ანუ ჭულანისა“, 2. „კახეთის პირველი“, 3. „კახეთის მეორე“, 4. „შილდის“, 5. „ნარიყალას“, 6. „ზირბ ხო-ველინისა“, 7. „ვაჭირის“, 8. „კარდანახის“, 9. „ბაკურციხის“, 10. „ვაშნარის პირველი“ 11. „ვაშნარის II“, 12. „ანაგის“, 13. „საქობოს“, 14. „გაჩხანის პირველი“, 15. „მაჩხანის მეორე“, 16. „ქიზიყის, ანუ გორის ბურჯის“, 17. „ვე-ლისციხის“, 18. „ბოდბის“, 19. „მალაროს პირველი“, 20. „მალაროს მეორე“ და 21. „მირზანის“.

ასეთი დიდი ციხე მთელ მხარეს ემსახურებოდა; მტრის შემოსევისას აქ იყო მოსახლეობის გასახიზნი, ამიტომ ამგვარ ციხეებს მოსახლეობის ის ნაწილი აშე-ნებდა, რომელიც თავს აფარებდა.

სიღნაღის ციხის ჭკელი კედლები ორიარუსიანია. პირველი და მეორე იარუ-სების სისქეთა განსხვავება შიგნიდან საბრძოლო ბილიკს ქმნის, ბილიკის სიგა-ნე საკმარისი იყო მებრძოლთა სამოძრაოდ. კოშკების გვერდებსა და სხვაგანაც ქვის კიბეებია მოწყობილი, ზედა იარუსის კედლებში მორიგეობით განლაგე-ბულია პირდაპირი და დახრილი სათოფეები. ასეთივე გადაწყვეტა აქვს ბურჯე-ბის ზედა ნაწილებსაც. ციხის კედლებს ქონგურები არა აქვს. მათი ზედაპირი დამრგვალებულია. თუმცა კოშკების უმრავლესობას დამთავრება აკლია, მაგრამ ეტყობა, მათაც ქონგურები ექნებოდა.

კოშკების უმეტესობა ორსართულიანი ყოფილა, საბრძოლო ბანით. ჩვეუ-ლებრივ, პირველ და მეორე სართულებს ცალ-ცალკე შესასვლელები აქვს ეზო-დან. შესასვლელებს ნახევარწრიული და ისრული ფორმის თაღები ამთავრებს. შედარებით უკეთაა შერჩენილი რამდენიმე კოშკი.

„ქიზიყის კოშკი“ მდებარეობს ციხის აღმოსავლეთი კედლის თითქმის შუა ადგილას. მას საკმაოდ მაღალი ადგილი უჭირავს. ზედა ნაწილი აკლია, მაგრამ, ეტყობა, სამსართულიანი ყოფილა და საბრძოლო ტერასაც ჰქონია.

კოშკის პირველი სართულის შესასვლელი სამხრეთიდანაა. იგი უშუალოდ ყოფილა დაკავშირებული გალავნის ბილიკთან. სართულებს შორის კავშირი კედლის კიბით მყარდებოდა. პირველი სართულის კედლებში მხოლოდ ორმაგი სათოფეები და მაღლა მდებარე ორი სარკმელია. მეორე სართულის კედლის

ნიშებში შეწყვილებული სათოფეებია. კარის პირდაპირ კ — ბუხარი. ასევეა მესამე სართულზეც.

„მაჩხანის“ ორი დასახლების კოშკიდან ციხის უკიდურეს აღმოსავლეთით მდგომი უფრო დიდია, მაგრამ შიგნით მარტივი გადაწყვეტა აქვს. პირველი და მეორე სართულების შესასვლელთა თაღები შეისრულია. პირველ სართულში კარის პირდაპირ დაბალი ბუხარია, რომლის ორივე მხარეს თითო ოთხკუთხა ნიშაა. მათგან მარჯვენაში შეწყვილებული სათოფეა. სარკმელი აღმოსავლეთითაა. მეორე სართულიც ასევეა გადაწყვეტილი. წინასგან განსხვავებით აქ ერთი ცალმაგი სათოფეა და ერთი პატარა ნიშა. მესამე სართულის კედლებიდან დარჩენილია ქვედა ნაწილი, სადაც ჩანს პირდაპირი და დახრილი სათოფეები.

„ვაჭირის კოშკი“ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში მდებარეობს. „მერუბო-ანთ ხევისკენ“ ძალზე დაქანებული კედლებიდან ჩრდილო კედელი სწორედ ამ კოშკიდან იწყება, ხოლო სამხრეთი — ზემოაღწერილ „მაჩხანის კოშკიდან“.

„ვაჭირის კოშკი“ ორსართულიანია საბრძოლო ბანიტ. პირველი და მეორე სართულების შესასვლელების პირდაპირ ბუხრებია მოწყობილი. პირველ სართულზე ბუხრის გვერდებზე თითო ნახევარწრიული თაღოვანი ნიშაა. მეორე სართული უხვადაა აღჭურვილი ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებით, ბანხე, პირდაპირ და დახრილ სათოფეებს გარდა, მოწყობილია ოთხი ნისკარტა სალოდე, რომელთაგან სამი ციხის კედლებს გარეთ გამოდის, მეოთხე — კარებს იცავს.

სიღნაღის ციხის გალავანი და კოშკები ნაგებია რიყის ქვით, აგური უმნიშვნელო რაოდენობითაა გამოყენებული.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში სიღნაღის ციხე კახეთში ერთ-ერთ საიპედო და დასაყრდენ პუნქტად ითვლებოდა. მას, როგორც სიმაგრეს, არც XIX საუკუნის პირველ ხანებში დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა.

ფეოდალურ სამყაროში დიდ და პატარა ქვეყნებს შორის ძირითადად ის განსხვავებაა, რომ ერთი სულ თავდასხმასა და მიტაცებაზე ფიქრობს, მეორე თავდაცვასა და გადარჩენაზე. საქართველო, სამწუხაროდ, ამ უკანასკნელთა რიცხვს მიეკუთვნებოდა. მეზობლები კი ყოველთვის მრავალნი და აგრესიულნი იყვნენ. ამ უთანასწორო ბრძოლის საბოლოო შედეგი კი ქვეყნის ნგრევა, გაპარტახება, ე. წ. ვერანებაა. ვინ იცის, რამდენი სოფელი, ქალაქი და მხარე გაუქცრიელებულა. სხვა ქვეყნები თუ იზრდებოდა და მათი ტერიტორია ფართოდებოდა, ჩვენი ტერიტორია მცირდებოდა და ნასოფლარ-ნაქალაქარები მრავლდებოდა, ქართველი ხალხის ასეთ უბედურებას დაემატება XVIII ს. მეორე მეოთხედში აღმოსავლეთ საქართველოში შექმნილი განსაკუთრებული პოლიტიკური სიტუაცია.

ქართლ-კახეთში ყიზილბაში თუ ოსმალთა არ ცხრებოდა, ქვეყნის მიტაცებას ლამობდა. მეფე ვახტანგ VI რუსეთს იყო წასული მშველი ძალის ჩამოსაყვანად და, როგორც იტყვიან, გამკითხავიც არავინ იყო. ყოველივე ამას თან ეროვოდა მთებიდან ჩამოსული ლეკების განუწყვეტელი თავრუმი. ქვეყანა ვერ გაუმკლავდა მთიელ ყაჩაღთა მოძალებას, არავინ იცოდა რომელ კუთხეში. დამარწოდა მათი მოთარეშე რაზმები. ლეკებს შორს გამიზნული ზრახვები როდი ამოძრავებდათ; ქვეყნის დაპყრობა გულშიც არ გაუვლიათ. ისინი იტაცებდნენ სულიერსა თუ უსულოს, რათა შემდეგ ძვირად გაეყიდათ ბაზრებზე. აი. ერთ-ერთი ბელადის მიმართვა ლეკებისადმი, რომელიც ტიპიურად შეიძლება ჩაითვალოს: „სულ მე გამოწყევით, ქართლსა და კახეთს დავიჭერთ და იმდენ ტყვეებსა და საქონელს გამოვნივთ, რომ შვილი-შვილამდე გეყოსთო“.

ლეკები XVIII ს. შუა ხანებში ისე გათამამდნენ. რომ აღარავის ეპუებოდნენ: დაჰყრავდნენ კახეთს, რბევა-აწიოკებით ჩაუვლიდნენ ქართლსა და ნაძარცვისაგან ხელებს ახალციხის საფეშოში იცოდნენ და კაკენისელის ლეკებში გავიდოდნენ. ლეკები იმდენად გათავებდნენ, რომ ქვეყნის შუაგულში, მცხეთასთან, ზედაზნის ტყეშიც კი ჰქონდათ სადგომი. დაღესტნიდან წამოსულები აქ ბანაკდებოდნენ, შემდეგ ქვეყანას შეესეოდნენ საძარცველად და ბოლოს ისევ აქ ბრუნდებოდნენ ნადავლით.

მართალია, მათ ხშირად ისე ამოწყვეტდნენ ქართველები, რომ ამბის წამლებიც აღარავინ რჩებოდათ, მაგრამ მიუხედავად ამისა. მათ თავიში ათეული წლების განმავლობაში გრძელდებოდა მემკთიანენი აღნიშნავენ. რომ ხშირად

მეფეებმა არ იცოდნენ სად, ქვეყნის რომელ კუთხეში იდგა ლეკთა რაზმები და როცა კი დროს გამონახადნენ, გადიოდნენ მათ მოსახილავად....

აქ მოვიყვანთ XVIII ს. 30-იანი წლების ამბავს, ცენტრალური ქართლის მეპატრონე გივი ამილახორი პირველ ხანებში ცდილობდა ქვეყნის გამაგრებასა და მოშენებას, მაგრამ ვინ აცდიდა. ბრძოლებში ქართლის შუა ადგილები გაუკაცრიელდა. ამილახორის მოთხოვნაზე კასპის მოურავი ასე პასუხობს: „...ვისაც გინდოდეთ, იმას უბოძეთ კასპის მოურავობა. ღმერთმან მშვილობაში მოახმაროს, კასპელი კაცი სადღა არის, სულ ამოწყვეტილია. თითო ბიჭი სადღაც გარდაჟომილა, იმათი პოვნა ვის შეუძლია?“ ქვეყნის ცენტრში რომ ასეთი ამბავი იყო, განაპირას რაღა იქნებოდა!

გარდა იმისა, რომ ლეკები დიდ შენაერთებად დადიოდნენ, არ ერიდებოდნენ პატარა ჯგუფებად სიარულსაც. ეფარებოდნენ ტყეებსა და უცდიდნენ მომენტს, რომ ვინმე ტყვედ ეგდოთ. ამიტომაც მოსახლეობა მუდამ შეიარაღებული იყო, სამუშაოდ მიმავალიც კი იარაღს ხელიდან არ იცილებდა.

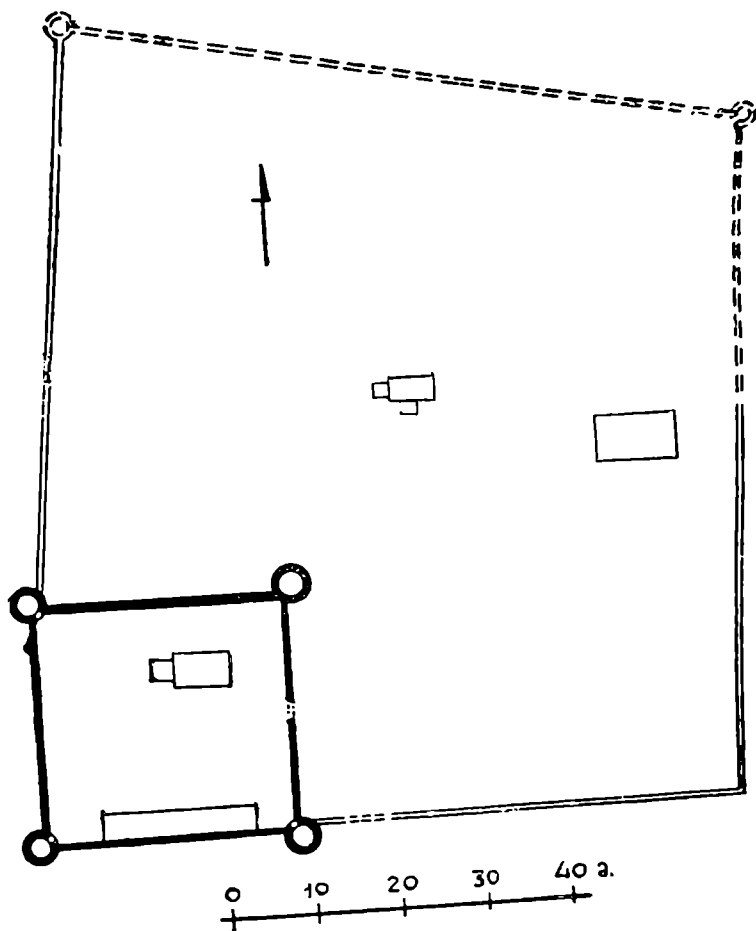
ქართლ-კახეთში XVIII ს. შუა ხანებში პოლიტიკურ სიტუაციას აუცილებლად უნდა წარმოეშვა დაცვის განსხვავებული სისტემა. ასეც მოხდა. ჩნდება ციხე-გალავანი, ახალი ტიპის სიმაგრე. რომელიც ახლა უკვე მთის წვერზე და ძნელად მისადგომ ადგილებზე კი არ შენდება, არამედ შიგ სოფელში ან სოფლებს შორის. ასეთი ციხის უპირატესობა ის იყო, რომ მტრის გამოჩენისთანავე მთელი მოსახლეობა იხიზნებოდა აქ თავისი მოძრავი ქონებით. ამიტომაც მას აუცილებლად დიდი ტევადობის ეზო და ტრანსპორტისათვის გამოსადეგი ჭიშკარი უნდა ჰქონოდა.

ასეთ გალავნებში, ჩვეულებრივი ციხისაგან განსხვავებით, გარნიზონი როდი იდგა. საჭიროების შემთხვევაში მის გარნიზონს თვით შეხიზნულები ქმნიდნენ.

1. მუხრანი

მდ. ქსნის მარცხენა მხარეს, ვაკეზე დგას ციხე-გალავნის ნანგრევები. აქ იყო მუხრან-ბატონთა უკანასკნელი პერიოდის რეზიდენცია. ციხეს ორი წარწერა აქვს. 1756 წლის წარწერაში სახლთუხუცესი კონსტანტინე მუხრან-ბატონი გვაცნობს, რომ ეს ადგილი აოხრებული ყოფილა მტრებისაგან, ხოლო მცხოვრებნი — „მიმოდანეულნი“. მან აქ „მოზღუდა“ გალავანი, ხალხი შეკრიბა და დაამკვიდრა. მტრის შემოსევის შემთხვევაში არა მარტო სოფელი მუხრანი, რომელსაც მაშინ შიოსუბანი ერქვა, არამედ ახლომახლო სოფლებიც, თავიანთი მოძრავი ქონებით, გალავანს აფარებდა თავს. ისტორიულ ცნობათა მიხედვით, პირველად ამ ადგილზე ციხე XVIII საუკუნის ოცდაათიან წლებში აუგიათ. მისი ნაწილები ჩაქსოვილია ოციოდე წლის შემდეგ აგებულ გალავანში.

მუხრანის ციხის მშენებელი, კონსტანტინე მუხრან-ბატონი ქვეყნის დიდი მოამაგე და ამავე დროს საუკეთესო მებრძოლი ყოფილა. მას ქალაქის მოურავობაც კი მიუღია, მაგრამ ამის შემდეგ მალე დაღუპულა (იგი მცირე რაზმით

მუხრანი. ციხის გეგმა

მიმავალი ღარისკართან მოულოდნელად მოხეტიალე ლეკის ჯარს წასწყდომია და მუხრანათურად მოუკლავთ).

მუხრანის ციხე რთული ნაგებობაა. იგი ორ ნაწილადაა გაყოფილი. პირველი შედარებით პატარაა, გეგმა კვადრატულია. კუთხეებში თითო ცილინდრული კოშკი დგას, შიგნით — ერთნაფიანი ეკლესია. მეორე დიდი გალავანი მიდგმულია პირველზე ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან. აღმოსავლეთით ეზოში ორი ეკლესია დგას.

მცირე გალავანი ფაქტიურად ციტადელის როლს ასრულებდა. აქ იყო მუხრან-ბატონთა სამყოფი; მეორეში იხიზნებოდნენ მტრის შემოსევის შემთხვევაში.

ციტადელში მოხვედრა შეიძლება მხოლოდ დიდი გალავნის გავლით. მის აღმოსავლეთ კედელში განიერი ქიშკარია, ციხის კედლები ორიარუსიანია, ქვედა — სქელი და ყრუა. მასში სათოფეებია დატანებული. იქვე მებრძოლთა ჩამოსადგომი ბილიკი გადის. კედლებს ამთავრებდა მომრგვალებული ქონგურები. ციხე მთლიანად რიყის ქვითაა ნაგები, მხოლოდ ქიშკარია გამოყოფილი აგურის მოხდენილი წყობით.

ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხის ცილინდრული კოშკი სხვებზე დიდი და განიერია. მზვერავი სწორედ ამ კოშკის ბანზე იდგა. აქედან თითქმის მთელი სამუხრანო მოჩანდა. ოთხსართულიანი კოშკებიდან პირველი სართული სამხედრო დანიშნულებისაა. ზედა ორი — საცხოვრებელია, მეოთხე — საბრძოლო ბანია. კოშკში შესასვლელი მეორე სართულიდანაა. მეორე და მესამე სართულების დეკორატიული გადაწყვეტა. ღრმა ნიშები, დიდი ბუხრები და განიერი ფანჯრები; იმაზე მიუთითებს, რომ აქ სიუზერენის საცხოვრებელი იყო. სართულებს ჩვეულებრივ ყველა საბრძოლო ელემენტი ახლავს. ბანის მაღალ კედლებში მიჯრითაა განლაგებული სათოფეები, სალოდეები და საზარბაზნეობა.

სამხრეთ-აღმოსავლეთში კოშკი სამსართულიანია. შესასვლელი პირველ და მეორე სართულებში ცალ-ცალკეა. პირველ სართულს კამაროვანი გადახურვა აქვს. მეორე რვაგვერდა სართულს ღრმა ნიშები ახლავს, რომლებშიც სათოფეებია განლაგებული. მესამე სართული საბრძოლო ბანია მაღალი კედლებითა და ყველა სახის საბრძოლო ელემენტით.

სამხრეთ-დასავლეთში კოშკიც სამსართულიანია. სართულშუა გადახურვა, ჩვეულებრივ, კამაროვანი კი არ არის, არამედ კოჭოვანია. სისტემა ასეთია: ქვემოთ დამხმარე სართულია, მეორეზე — საცხოვრებელი და მესამეზე — საბრძოლო ბანი. დაახლოებით ასეთივე გადაწყვეტა აქვს მეოთხე კოშკსაც.

რსეთ დიდ ციხე-დარბაზს, როგორიც მუხრანი იყო, უნდა ჰქონოდა თავისი ეკლესია. ასეთი გალავნის შიგნით ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდგარა ცალნავიანი საყდარი. ფასადი აგურისა და რიყის ქვის მონაცვლეობით საკმაოდ რთულადაა მორთული. მოგვიანებით ეკლესიისათვის დასავლეთით კვადრატული ფორმის ღია, თაღოვანი კარიბჭე მიუშენებიათ და სახურავთან შეერთების ადგილას, კეხზე, პატარა სამრეკლო დაუდგამთ.

ციხის სამხრეთ გალავნის გაყოლებაზე. ცენტრალურ ნაწილში, დიდი მარანი ყოფილა. იგი თავდაპირველად კედლებით შემოზღუდული და გადახურული იქნებოდა. მიწაში ჩადგმულია სხვადასხვა ზომის ორმოცდაათამდე ქვევრი.

დღეს მუხრანის ციხე-გალავნის კედლების მეტი ნაწილი დარღვეულია, მაგრამ ნანგრევები გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

2. ყვარელი

ყვარლის ციხე XVI—XVIII საუკუნეების კახეთში აგებულ სიმაგრეთაგან ერთ-ერთი დიდი ციხეა. გეგმით თითქმის კვადრატულია: ვაკეზე დგას და ყოველ მხარეს ერთნაირი მისადგომი აქვს. ოთხივე მხარის გადაწყვეტა მხოლოდ დეტალებით განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას. მათ შუა, გარდა სამხრეთისა, კოშკებია ჩადგმული. ამ კოშკთაგან ჩრდილოეთისა და დასავლეთისა—ნახევარწრიული ფორმისაა, აღმოსავლეთისა — სწორკუთხა. ციხის ჰიშკარი ამ სწორკუთხა კოშკის ქვედა სართულშია მოთავსებული. ჰიშკარის თაღოვანი გასასვლელი დაბალი და განიერია. სართული გადახურულია ისრული კაპარით. გვერდით კედლებში ღრმა და განიერი ნახევარწრიული ნიშებია, მეორე და მესამე სართულების კედლებში სხვა ელემენტებთან ერთად სათოფეებიც ყოფილა განლაგებული.

კუთხის კოშკები თითქმის ერთი ტიპისაა. თითოეულ სართულს შესასვლელი ცალ-ცალკე ჰქონია ეზოდან. პირველ და მეორე სართულებს შორის გადახურვა, გარდა მესამისა, ხისა ყოფილა. მესამე სართული კი, გარდა სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთ კოშკებისა, სფერული გუმბათით არის გადახურული. კედლები უჭირავს ერთ ჰორიზონტზე განლაგებულ თითო დორძაგ სათოფეებს. კოშკი ბანით მთავრდება.

ციხის შუა კოშკთაგან დასავლეთისას პირველ და მეორე სართულებზე ცალ-ცალკე შესასვლელი აქვს ეზოდან. პირველი სართული სფერული გუმბათითაა გადახურული. კედლებში კი ღრმა ნიშებია სათოფეებით. პირველი სართულიდან კედლის კიბე მიემართება გალავნის ბილიკზე და ბილიკიდან მეორე კარით მეორე სართულზე. მეორე სართულის გეგმა ექვსკვერდაა. თითოეული გვერდი მაღალი წრიული თაღებითაა დამუშავებული. მათში შესასვლელის პირდაპირ მოწყობილია სათოფეები, კედელში კი ბუხარია სათოფეთი. ჩრდილო ცენტრალური კოშკი თითქმის ანალოგიურადაა გადაწყვეტილი. ციხის მაღალი გალავანი ზოგან ორიარუსიანია, ზოგან — სამიარუსიანია.

კედლები თითქმის ერთნაირადაა ნაგები. მიწიდან დაახლოებით ერთი მეტრის სიმაღლეზე ყრუ კედელია. გარდა ჩრდილო კედლისა, სადაც პირველი იარუსი 4-5 მეტრის სიმაღლეზე იყო. ზედა კედლის ქვედა ჰორიზონტზე ძირს დახრილი მაღალი სათოფეებია, ზემოთ, მათ შუა კი პირდაპირ მიმართული თითო და ორმაგი სათოფე. იგივე სისტემა მეორდება საბრძოლო ბილიკის ზემოთ, მეორე იარუსის კედლებში.

ციხის კედლების მთელ პერიმეტრზე, უკოშკებოდ, თავისუფლად შეეძლო ერთდროულად ემოქმედა ათასამდე მსროლელს. ამას თუ დაუშვავთ შეიდი კოშკის სათოფეებს, მივიღებთ სათოფეთა ისეთ რაოდენობას, რომელიც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ პლანური გარნიზონი.

ციხე გარედან მონუმენტური ნაგებობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მაღა-

ლი კედლები და კოშკები ნაგებია რიყის ქვით, თევზიფხური წყობით. აგური მცირე რაოდენობითაა გამოყენებული, ისიც მხოლოდ კოშკების ექსტერიერებში.

როგორც სხვა ციხეები, ესეც უმნიშვნელოდაა მორთული. აქცენტარებულია შესასვლელები აგურის წყობით გამოყვანილი რომბებითა და ჭვრებით.

ამჟამად, დიდად გაზრდილი ქალაქის ტიპის რაიონული ცენტრი ისე მკიდროდაა შემორჩალული ციხეზე, რომ ციხის ხუროთმოძღვართა ჩანათიქრის მთლიანი აღქმა შეუძლებელია. არ დგინდება, ჰქონდა თუ არა კედლებსა და კოშკებს ქონგურები. თითქმის მოსპობილია ციხის მეორე გალავანი და მის ირგვლივ გამავალი არხი.

ამ მეორე გალავანსა და არხზე ლაპარაკია „კალმასობაში“: „იოანე წარვიდა ციხისაკენ და თან გაჰყვა ალავერდის სახლთუხუცესი. რა ციხესთან მივიდა იოანე, იხილა მეორე სხვა გალავანი შემორტყმული და გალავანს ვარე არხი. იოანეს დია მოეწონა ეს სიმაგრე და ჰკიოხა სახლთუხუცესს: ეს სიმაგრე ვინ გაგიკეთაო? მან უთხრა: იოანე ბატონისშვილმან, რომ მეფე ირაკლიმ იქ უბრძანა ყოფნაო, ოდეს ომარხან მოვიდოდა ოცდახუთი ათასი კაცით ამ ყვარელზედ, მაშინ ეს სიმაგრე გაგიკეთა ბატონისშვილმან, შიგნით გალაფანში დედაკაცი და ყმაწვილი დააყენა და ბურჯებში თოფჩანი და მეთოფენი და თვითონ ჭარით და ჩვენ იქ ვიდექით და ესრეთ მაგრად ვიყავით, რომ მოვიდნენ მტრის ჭარნი, ბურსას ვერლა გაცვილდნენ, და ორჯერ აქ დაგვესწრო ჩვენს გაჰირვების დღეს, და ღმერთის გარდა იმან დაგვიხსნა იმ მტერთ ტყვეობისაგან. და ახლა ქიზიყს ბრძანდება კიდეც ომარხანის პირდაპირ“.

ციხის მეორე გალავანი ოციოდე მეტრით ყოფილა დაშორებული პირველს. ამ გალავანის ფრაგმენტები შემორჩენილია დასავლეთით. არსებული კედლების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ამ დამატებით კედელსაც პირველის მსგავსი სათოფეები ექნებოდა.

მეორე გალავნის გასწვრივ რელიეფი ზოგან ოდნავ ჩაწეულია. ეს ზოლი, ალბათ, ციხის ირგვლივ გამავალი წყლის თხრილის ნაშთია, რაც გამონაკლისია და საქართველოს ციხეებისათვის არაა დამახასიათებელი. მისი თავდაპირველი სიგანისა და სიღრმის დადგენა მხოლოდ გათხრების ჩატარების შემდეგ მოხერხდება.

საქართველოში ციხეები ვაკეზე იშვიათად შენდებოდა და თუ ააშენებდნენ, ისეთ ადგილს შეარჩევდნენ, სადაც წყლით მომარაგება რთული არ იყო; ასეთ შემთხვევაში თხრილის ამოღება და შიგ წყლის გაშვება უდავოდ კარგი გადაწყვეტა იქნებოდა.

ყვარლის ციხეს თარიღი არა აქვს. მაგრამ, როგორც სხვაგანაც ალგვინიშნავს, იგი ტიპურია XVIII საუკუნის შუა ხანებისათვის. ყვარლის ციხეს შესახებ ბევრი რამ არ ვიცით, მაგრამ არსებობს ერთი მეტად საყურადღებო ცნობა, რომელიც კარგად განსაზღვრავს მის დანიშნულებასა და გამძლეობას. XVIII საუკუნის 50-იან წლებში ხშირი იყო ლეკთა შემოსევა. ერთ-ერთ ასეთ

შემოსევას ადგილი ჰქონდა 1754-1755 წლებში ხუნძახის ბატონის ნურსალ-ბეგის მეთაურობით. ლეკებმა მკადიჯვართან პირველი ომი რომ წააგეს, მეორისთვის უფრო მოემზადნენ. ლეკების გაერთიანებული ჯარი კახეთს გადმოვიდა და ყვარლის ციხეს შემოადგა. ქართლ-კახეთის ლაშქარმა მტრის ჭარბ ძალებთან პირდაპირ შეხმას თავი აარიდა და სხვა ტაქტიკას მიმართა: რჩეული რაზმები მიუსიეს ლეკების იმ მხარეებს, რომელთა მფლობელებიც ყვარელთან იდგნენ. ასეთმა ტაქტიკამ გასჭრა. ლეკების ბელადებმა ყვარლის ციხეს ნელ-ნელა მოხსნეს ალყა და თავიანთი მხარეების დასაცავად გაბრუნდნენ. ქართველებმა მაშველი რაზმიც შეგზავნეს ციხეში, რათა მეციხოვნენი მაგრად მდგარიყვნენ, ბოლოს ალყა მთლიანად მოიშალა.

საინტერესოა, ამ ამბავთან დაკავშირებული მემკთიანეს ერთი ცნობა: მოკავშირე ჭარებებმა თურმე უსაყვედურეს ხუნძახის ბატონს: „ჩვენ აქ უბრალოდ ერთ ციხეზე ვილაშობით და ჩვენს სახლებს კახი ბატონი აოხრებსო“. ხუნძახის ბატონმა ამაზე უპასუხა: „აგერ ამ ციხეს ავიღებთ, კახეთიც ხელთ დამრჩებაო და თქვენს გარჯასაც გადავიხდიო“. ყვარლის ციხის მნიშვნელობაზე მიუთითებს შემდეგი ცნობა: „თუ მტერი იმ ციხეს აიღებს, გალმა მხარი ხელთ დარჩება და რახან გალმა მხარს იშოვნიან, კახეთის შოვნაც გაუადვილებათო, მერე დასუსტებულს ქართლს რითღა შევიმაგრებთო“.

ამ ამონაწერებიდან ნათლად ჩანს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონია გალმა მხარისა და მთლიანად კახეთისათვის ყვარლის ციხეს. ეს ციხე პირდაპირი გასაღები ყოფილა კახეთისათვის. მისი აღება ქვეყნისათვის კარის ჩამოხსნას უდრიდა.

ციხის ალყისა და შეტევის ისტორიისათვის საინტერესოა მემკთიანეს ცნობა: „შემოსაფრეს ყვარელის ციხე ლეკთა, იყო ომი დღედაღამ, კარგად კაცურად და მამაცურად ებრძოდნენ მყოფნი ციხისანი. მაგრამ ასეთი მალალი საფრები შეუტრეს გარედან, რომ შიგ ციხეში თოფს ჩაისროდნენ“.

სამწუხაროდ, აქ არ ჩანს, თუ რისგან იყო აგებული საფარი, მაგრამ საფიქრებელია, რომ იგი დაგროვილი მიწისაგან, დაწყობილი თუ დაყრილი მორებისაგან იქნებოდა გაკეთებული. ასეთი საფარების აგებით, გარემომცველნი ციხის მცველთაგან მოფარებულნი იქნებოდნენ. ამავე დროს, თუ საფარი მართლაც ციხის ქონგურების ღონეზე ან მასზე ზალა იქნებოდა აღმართული, მტერი ადვილად შეძლებდა „შიგ ციხეში თოფის ჩასროლას“. ასეთ შემთხვევებში მცველები ყოველნაირად შეეცდებოდნენ საფრის აგებისათვის ხელი შეეშალათ. თუ ეს ციხიდან მოხერხდებოდა, ხომ კარგი, თუ არა და, მოულოდნელად გამოუხდებოდნენ და თავს დაესხოდნენ. მოკლედ, იმ შემთხვევაში, თუ საფრის აგებას მცველები ვერ დაუშლიდნენ, ციხის გარნიზონის მოქმედება პარალიზებული იქნებოდა, რასაც თავისთავად მოჰყვებოდა დამარცხება, ყვარლის ციხის შემდგომი ისტორია უცნობია. ეტყობა, იგი ბოლომდე შერჩა ფეოდალურ საქართველოს.

3. ნაშარული

კახეთის ტერიტორიაზე ციხე-გალავნები უჭადაა. ერთ-ერთი მათგანი, საშუალო ზომის სიმაგრე, დგას სოფელ ნაფარულში. თვით სოფელი მდინარე ალაზნის მარცხენა მხარესაა.

მკიდროდ დასახლებული სოფლის შუაში ციხეა აღმართული. როგორც ეტყობა, ამან განაპირობა მისი დაზიანება და კასულ საუკუნეში მის ტერიტორიაზე სხვადასხვა ნაგებობაც გაჩენილა.

ისტორიული წყაროები ციხეზე არაფერს გვამცნობენ და აღარც წარწერაა შემორჩენილი ძეგლზე. ისე კი ცნობილია, რომ ეს ტერიტორია ჭავჭავაძეების კუთვნილება იყო. ცხადია, ციხეც მათი იქნებოდა.

კვადრატს მიახლოებული ციხის სიგრძე-სიგანე ას მეტრამდეა. როგორც გალავნებში გვხვდება, ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას. ნანგრევებიდან ირკვევა, რომ ჭიშკარი დასავლეთით უნდა ყოფილიყო.

ციხის კედლები, ჩვეულებისამებრ, ორიარუსიანია. ქვედა და ზედა იარუსები საშუალოდ 2, 5 მეტრის სიმაღლისაა. ქვედა იარუსი მთლიანად ყრუა, ზედა კი — საბრძოლო. საბრძოლო ბილიკი კომბინირებული იყო ქვის თაროსა და ხის მასალისაგან.

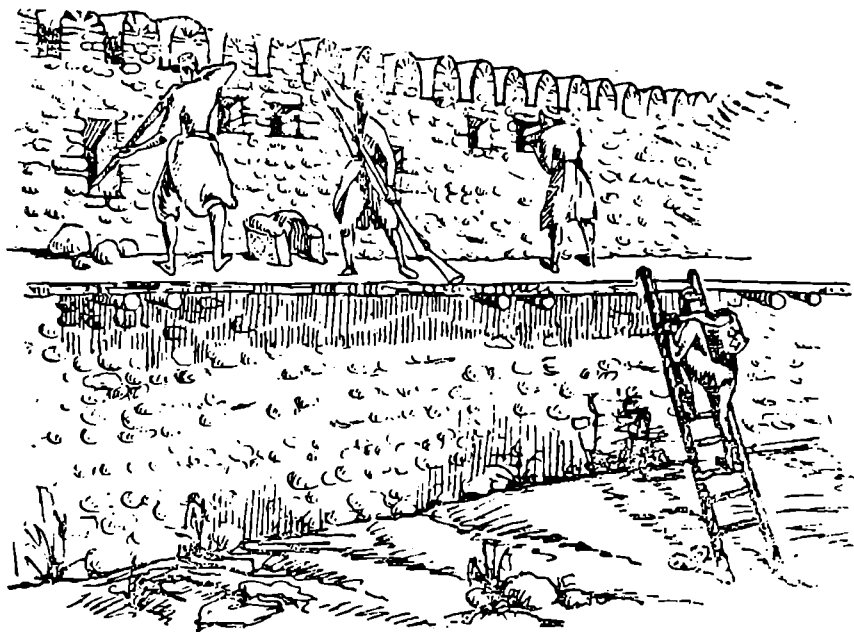
ზედა იარუსის კედლებში ცალმაგი და შეწყვილებული სათოფეებია ჩარჩელებული, რომლებიც ერთ ჰორიზონტზე ახლო-ახლოს მდებარეობს.

კუთხეებში მდგარი ოთხივე კოშკი მეტ-ნაკლებად დაზიანებულია. ამათგან მთავარი კოშკი სამხრეთ-დასავლეთისაა. იგი სხვებზე მაღალი უნდა ყოფილიყო. კოშკების სიმაღლეში განსხვავებას აღწევდნენ სართულების რაოდენობის ან სართულების სიმაღლეების გაზრდით. ნაფარულის კოშკებიდან უკეთ შერჩენილი კოშკი ოთხსართულიანია. სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიდან მხოლოდ ორი სართულია გადარჩენილი. მაგრამ ალბათ აქაც ოთხი სართული იქნებოდა.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკში, სხვა კოშკების მსგავსად, პირველ და მეორე სართულებზე ცალ-ცალკეა შესასვლელი. პირველ სართულში სინათლე აღწევს მაღლა მდებარე ორი სარკმლით. კოშკის სქელ კედლებში განლაგებულია დიდი ზომის ოთხი ნიშა. ნიშებში შეწყვილებული სათოფეებია მოწყობილი. შესასვლელის პირდაპირ ბუხარია, ხოლო მის მარჯვნივ ვიწრო კარია კიბის უჯრედში მოსასვლელად. ეს კიბე მეორე სართულზე აღის. იქიდან იმავე სახის კიბეებით ზემო სართულთან იყო კავშირი. ზედა სართულები, პირველის მსგავსად, სათოფეებითა და ბუხრებით იყო გაწყობილი.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი დიამეტრით მცირედ ჩამოუვარდება აღწერილს. მისგან დარჩენილია მხოლოდ პირველი სართული სარდაფით. ნანგრევებში ეტყობა, რომ ეს კოშკიც სხვების მსგავსი ყოფილა. ასეთივე უნდა ყოფილიყო აღმოსავლეთის კოშკი, რომელიც ოთხსართულიანი ჩანს.

სხვებზე უკეთაა მოღწეული ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი. აქ მეოთხე სართულიც კი არის დარჩენილი. ანალოგიებით ალბათ ეს კოშკიც ქონგურებიანი

ნაფარული. ციხის დაცვა (ნახატი)

ბანით დამთავრდებოდა. კოშკს პირველ და მეორე სართულებში ცალ-ცალკე აქვთ შესასვლელი. სართულებს შორის გადახურვა, სხვა კოშკების მსგავსად, კოჭოვანია. სხვადასხვა სართულზე ზოგან ხის კიბეა, ზოგან კიდეც კედლის კიბე. ზედა სართულებს თითო ბუხარიც ახლავს. მეოთხე სართული სხვებზე რთულია; კედლებში სათოფეებთან ერთად ზუთი ნისკარტა ფორმის სალოდეა განლაგებული. ციხე მთლიანად რიყის ქვითაა ნაგები. ალაზნის მარცხენა მხარეს, ციხე-გალანების განლაგება დასახლებულ პუნქტებში თითქმის ერთ ხაზზე უეჭველად სახელმწიფოს ერთიან ღონისძიებაზე მიგვიითოებს XVIII საუკუნის შუა ხანებიდან. კახეთში ლეკთა გამუდმებული თარეშის წინააღმდეგ მიღებულ მრავალ ღონისძიებათა შორის, ერთ-ერთი იყო ციხეების, გალანებისა და კოშკების გეგმიანი მშენებლობა.

4. ფშაველი

ალაზნის აუზის მარცხენა მხარეს ვაკეზე დგას სოფელ ფშაველის ციხე-გალავანი. იგი ამ ტიპის სიმაგრეებიდან გამოირჩევა მცირე ზომებით. მისი ერთადერთი შესასვლელი ვიწროა, ამიტომ ჭიშკრის როლს ვერ შეასრულებდა და ამდენად ბოროლიანი ტრანსპორტი ვერ იმორჩევებდა.

ციხის კედლები შესამჩნევად დაზიანებული. მათი სიმაღლე ოთხ მეტრს არ აღემატება. კედლის ქვედა ნაწილი ყრუა. მეორე იარუსის წინ ხის კოჭებზე გაწყობილი მებრძოლთა ბილიცია. ამ იარუსის კედლებში ჩარიგებულია ცალ-ძხრივი და ორმაგი სათოფეები. ზ.აგი სათოფე პირდაპირ იცქირება, ზოგიც ქვემოთკენაა მიმართული. ამდენად, დამცველებს შეეძლოთ დაეზიანებინათ როგორც შორს მდგომნი, ისე ახლოს მოსულნიც.

გალავნის კუთხეებში მდგარი ცილინდრული კოშკებიც დაზიანებულია, ამიტომ სართულიანობა არ ირკვევა. კოშკებს ეზოდან ორივე სართულზე ცალ-ცალკე აქვს შესასვლელი.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკის პირველი სართული ყრუა. მეორე სართულის კედლებში ცალმაგი სათოფეები ორ რიგადაა განლაგებული. მესამე სართულზე შეიძლება ბანი იყოს. მისი კედლებიდან მცირე ნაწილია დარჩენილი. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი სამხრეთ-აღმოსავლეთის ანალოგიურია და იგი უფრო დაზიანებულია. მესამე სართული გადაქცეულია. ჩრდილო-დასავლეთის კოშკიც სხვების მსგავსია. სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი ალბათ სხვებს ჰგავდა, მაგრამ მეტადაა დაზიანებული და დეტალურად ვერ შევხებით.

ციხე მთლიანად ნაგებია რიყის ქვით. ეზოში დავდაპირველი ნაგებობები არ შემორჩენილა. ამჟამად დგას გასულ საუკუნეში აგებული ეკლესია ულახათო სამრეკლოთი.

ციხე ისტორიულ საბუთებში არ იხსენიება და მის კედლებზე არც წარწერაა. ადგილობრივი მცხოვრებნი კი გადმოგვცემენ, რომ ჩვენ სოფელს ციხე არ ჰქონია და შიშიანობის დროს ლალისყურის ციხეს თავს ვაფარებდითო. ეს კი ორ უხერხულობასთან იყო დაკავშირებული. პირველი — ციხე სხვა მებატონისა იყო და თანაც იგი იმ სოფელს ძლივს ყოფნიდა. მეორე — ორ სოფელს შორის მდინარე შტორი გადიოდა, რომელიც საკმაოდ ძნელი გადასალახი იყო. შემდეგ იძულებული გამხდარან აქვე აეგოთ ციხე.

ტიპით და სხვა ნიშნებით ციხე სწორედ ლეკიანობის ძნელბედობისდროინდელია, პეტერბურგიდან სპეციალური მისიით მოვლენილი გიულდენშტედტი 1772 წელს, როცა ამ მხარეში მოგზაურობდა, იგი ლალისყურის ციხეს იხსენიებს, მაგრამ ფშაველისას კი არა. ეს თუ შემთხვევითი არაა, ფშაველის ციხე XVIII საუკუნის ბოლო მეოთხედშია აგებული.

5. შილდა

შილდა დიდი სოფელია. მის ტერიტორიაზე არაერთი არქიტექტურული ძეგლია შერჩენილი. მათში გამოირჩევა ციხე-გალავანი.

„გალავანი“ აუგიათ მდინარე ჩელთის მარცხენა ნაპირზე. ამ ციცაბოზე მდგარი ციხისათვის მდინარეს ძირი გამოუთხრია და ერთი კედელი მთლიანად წაუღია.

ციხე ძლიერ დაზიანებულია, ციხის შიგნით მრავლადაა საცხოვრებელი სახლები და საავადმყოფოც კი ჩაუდგამთ.

ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა. სამხრეთისა და დასავლეთის კედლების ცენტრებში კი სწორკუთხა კოშკებია აღმართული. ციხეში შესასვლელი მოწყობილია სამხრეთის კოშკის პირველ სართულზე. ეს კოშკი გასულ საუკუნეში საცხოვრებლად გამოუყენებიათ და ამიტომ მეორე და მესამე სართულები ძლიერ სახეშეცვლილია. კოშკის პირველ სართულს კამაროვანი გადახურვა აქვს, ზედა სართულებს კი — კოჭოვანი. კოშკის ზედა სართულების კედლებში სათოფეების გარდა განლაგებულია სამეურნეო დანიშნულების ნიშები, ბუხარი და სხვა. კოშკის შიგნითა კუთხეებში შეწყვილებული სათოფეებია მოთავსებული. ეს სათოფეები დატანებულია კონკრეტული შემთხვევისათვის. კერძოდ, როდესაც მტერი ჰიშკრის გარეთა კარში შემოსვლას მოახერხებდა და შიდა კარის ალებას შეუდგებოდა, სწორედ ამ შემთხვევითაა წინააღმდეგ შიგნიდან ოთხი თოფი ამოქმედდებოდა. ეს კოშკი მთელი კორპუსით გალენის გარე ხაზზეა გატანილი, რაც დაცვის სიმარჯვისათვისაა გაკეთებული. სამხრეთის ხაზზე სამი კოშკი გამოდიოდა, მათ შორის მანძილები ისე იყო გამოთვლილი, რომ ციხის გარეთ ე. წ. მკედარი წერტილები არ რჩებოდა. ასეთ შემთხვევაში მანამ დამცველებს ტყვია-წამალი არ გამოეღეოდათ, გალენთან მტერი ვერ მივიდოდა.

მეორე პირამიდული კოშკი, რომელიც დასავლეთის კედლის შუა დგას, ძირითადად აღწერილის მსგავსია. პირველი სართული აქაც გასასვლელია, მაგრამ იგი სათადარიგოა. ჩვეულებრივი კარი სამხრეთის კედელშია. იგი მორთულია სწორკუთხედში ჩასმით და კბილანა კარნიშით. კოშკის პირველი სართული ცილინდრული კამართაა გადახურული. ციხის ეზოში გასასვლელი კარი აღმოსავლეთის კედელშია გაჭრილი. აქ რაღაც გადაკეთებასთან გვაქვს საქმე. შესაძლოა კოშკი მეორე სამშენებლო ფენას ეკუთვნოდეს. დასავლეთის კედელში ჩართულ კბეს მეორე სართულზე აუყვართ. ზედა სართულებიც გადაკეთებულია, მაგრამ ეტყობა, რომ ისიც სხვების მსგავსად საბრძოლო-საცხოვრებელი იყო.

ციხის კუთხეებში აღმართული ცილინდრული კოშკებიდან ყველაზე უკეთაა მოღწეული სამხრეთ-აღმოსავლეთისა. პირველ და მეორე სართულებს ცალცალკე ჰქონდათ შესასვლელი ეზოდან. პირველი სართულის კედლები ყრუა, იგი დამხმარე იქნებოდა. მეორე და მესამე სართულების კედლებში სათოფეებია განლაგებული. მეოთხე სართულის კედლების შერჩენილ ქვედა ნაწილებში განლაგებულია ექვსი სალოდე.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი აღწერილის მსგავსი ყოფილა. მცდი ერთი მხარე მდინარეს წაუღია და დარჩენილა ჩამორღეული სამი სართული.

ციხის გალავანი ორიარუსიანია და საკმაოდ მაღალიცაა. აქაც საბრძოლო მეორე იარუსია განკუთვნილი, მაგრამ პირველ იარუსის კედელშიც სათოფეებია. მეგრძოლთა ბილიკი კედლების სისქეთა განსხვავებითაა მიღებული, რაც იშვიათია.

ციხეს აღმოსავლეთის კედლის შუა კიდევ ერთი სათადარიგო კარი ჰქონია ისრული თაღით გადახურული.

ციხის შესახებ მემკთიანე არაფერს გვიყვება. გადმოცემით კი ციხე ეწაპა-ხიშვილებს ეკუთვნოდათ და როგორც ქართლ-კახეთის ყველა ციხე-გალავანი, ესეც აგებულია XVIII საუკუნის შუა ხანებიდან საუკუნის ბოლომდე.

6. იყალთო

იყალთოს განთქმული ანსამბლის ახლოს. იმავე სოფელში, არის ციხე-გალავნის ნანგრევები. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან ამ ძნელბედობის ხანაში ციხე-გალავანი ყველგან იყო საჭირო.

XVIII საუკუნეში ეს სოფელი მაყაშვილებს ეკუთვნოდათ და ციხეც მათი აგებული იქნება. ციხის ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ, მის ეზოში ორი შენობა აუგიათ და მათში ახლაც ცხოვრობენ. ციხე ისეა დაზიანებული, რომ მისი თავდაპირველი სახის აღდგენა შეუძლებელია. როგორც ასეთ გალავნებში გვხვდება. ციხის გეგმა თითქმის კვადრატულია. მის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა. გალავნის დასავლეთის ერთი ფრაგმენტის მიხედვით ირკვევა, რომ მისი სიმაღლე ექვს მეტრს აღემატებოდა. აქაც ქვედა იარუსი ყრუა, ზედა იარუსზე კი ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები ყოფილა განლაგებული. მათ შორის გამავალი მებრძოლთა ბილიკი სანახევროდ ქვისაა. ცხადია, მისთვის დამატებული იქნებოდა ფიცარნაგი.

გალავნის ტერიტორია ერთი კედლითაა შუაზე გადატიხრული, შესაძლოა იგი თავდაპირველი არც იყოს.

კოშკებიდან უკეთაა შემორჩენილი ჩრდილო-აღმოსავლეთისა. იგი გადაკეთებულია, მაგრამ მაინც ირკვევა, რომ კოშკის ორივე სართულს ცალ-ცალკე ჰქონიათ კარი ეზოდან. პირველი სართულის კედლებში, რადგან დამხმარე იყო, მხოლოდ ორი სათოფეა. კარის პირდაპირ აქაც ბუხარია, გვერდებზე კი მცირე ზომის ორ-ორი ნიშაა. მეორე სართულზეც კარი და ბუხარი ქვედას მსგავსადაა გადაწყვეტილი. სათოფეები კი გაცილებით მეტია.

დაახლოებით ასევე ყოფილა გადაწყვეტილი სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი. როგორც ეტყობა, ოთხივე კოშკს შესასვლელები პირველ და მეორე სართულებზე ჰქონიათ. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გალავნების დამცველი თითო სათოფე მოთავსებულია თითქმის ჰერქვეშ. ასეთი გადაწყვეტა ცხადია, ნაკარნახევია იმით, რომ პირველი სართული მიწასთან ახლოს იყო, ამიტომ ალყის შემთხვევაში სათოფე თუ დაბლა იქნებოდა, მტერსაც გაუადვილებოდა მისი გამოყენება. მეორე სართულის კედლების შერჩენილ ქვედა ნაწილში ჩანს ბუხარი და ძირს დაქანებული ექვსი სათოფე.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიც აღწერილების მსგავსია, მხოლოდ აქ მესამე სართულიცაა ადგილზე. ყველა სართულზეა სათოფეები.

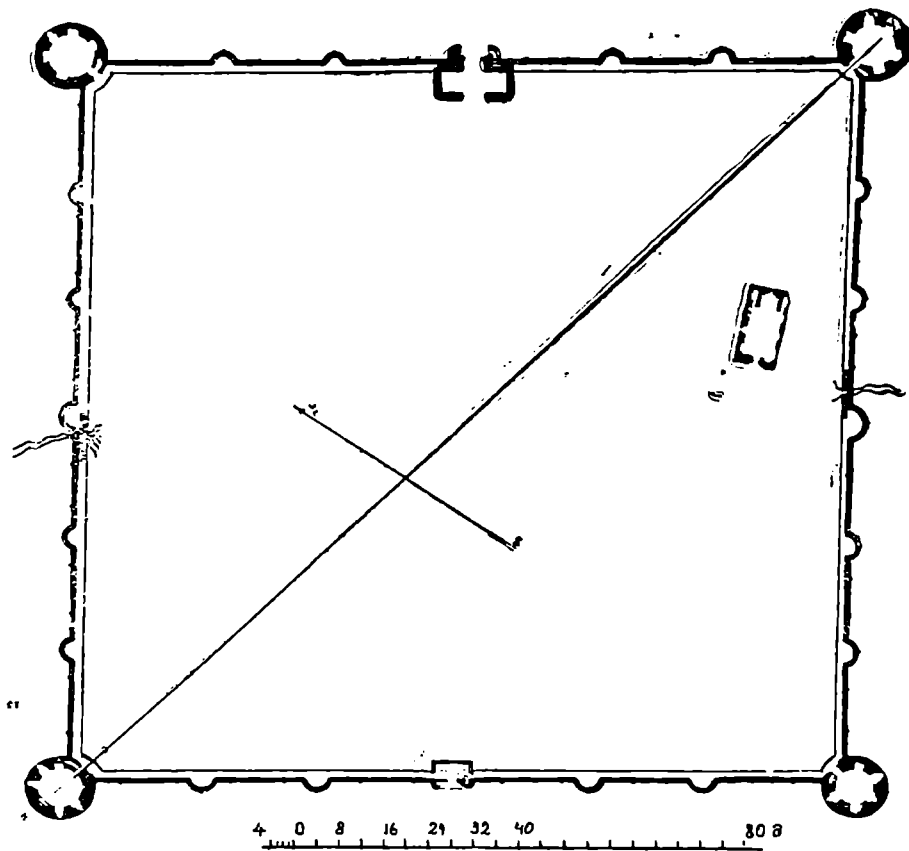
ჩრდილო-დასავლეთის კოშკიდან მხოლოდ პირველი სართულია გადარჩენი-

ლი. ამ მხარეს გარედან მიწა დაბლაა, ამიტომ პირველი სართული ისეა გადაწყვეტილი, როგორც სხვების მეორე სართული. აქაც სხვა ცოშვების მსგავსად სართულშუა გადახურვა ხისაა.

ციხის ისტორია უცნობია. მისი აგება კი სათოფეებისა და სხვა დეტალე-პით XVIII საუკუნის შუა ხანებზე მიუთითებს.

7. ქოლავირი

ფეოდალურა საქართველოს ერთ-ერთი უკანასკნელი სიმაგრეთაგანია ქოლავირის ციხე-გალავანი. იგი აგებულია ერეკლეს მეუღლის, დარეჯან დედოფლის მიერ 1788-1798 წლებში. ციხის დანიშნულება იყო სამხრეთიდან ქვე-

ქოლავირი. ციხის გეგმა

მო ქართლზე მიმავალი გზისა და ამავე დროს, ახლომასლო სოფლების მოსახლეობის დაცვა საჭიროების შემთხვევაში. როცა მტრებს ამ ციხის მშენებლობის დაწყება გაუგიათ, ხელის შეშლა განუზრახავთ და რამდენჯერმე თავდასხმა მოუწყვიათ. საჭირო შექმნილა სპეციალური დაცვა, რომელიც მომხდურთ საკადრისის პასუხს გასცემდა. ციხე აშენდა, მაგრამ მას ქვეყნის დაცვისათვის სამსახური ცოტა ხანს მოუხდა. რუსეთთან შეერთებიდან საშიოდე წლის შემდეგ ქოლაგირის ციხემ, სხვა ციხეებთან ერთად, დაკარგა თავისი ფუნქცია.

ციხე დგას მდ. ხრამის მარცხენა ნაპირას, ვაკეზე. მისი გეგმა კვადრატულია და მეტად ვრცელი ტერიტორია უჭირავს. კუთხეებში დიდი ზომის ცილინდრული კოშკები დგას. ამას გარდა, გალავანს სამხრეთითა და ჩრდილოეთით ხუთ-ხუთი ნახევარცილინდრული კოშკი მიუყვება, ორ დანარჩენ მხარეს კი ოთხ-ოთხი ასეთი კოშკი. იმავე მხარეების ცენტრებში დგას ოთხკუთხა კოშკები, რომელთა ქვედა სართულებზე ციხის ჭიშკრებია მოწყობილი. კოშკთაგან ყველაზე დიდი აღმოსავლეთისაა და მთავარი შესასვლელიც სწორედ აქედან იყო.

მთავარი ჭიშკრის კოშკი სამსართულიანი რთული ნაგებობაა. პირველ სართულზე თაღოვანი გასასვლელია. მის ორივე მხარეს მეორე სართულზე ასასვლელი კიბეებია. აქ რამდენიმე ოთახია. მესამე სართული უფრო მრავალფეროვანია, იგი აღჭურვილია საცხოვრებელი და საბრძოლო ელემენტებით.

კუთხის კოშკები ერთნაირადაა გადაწყვეტილი. ოთხი სართულიდან მეორე და მესამე კამაროვანი გადახურვითაა, მეოთხე ქონგურებიანი ბანია. სართულების კედლებში განლაგებულია: სარკმლები, ნიშები, ბუხრები, სათოფეები და სხვ. ბანი მხოლოდ საბრძოლო იყო, რომლის კედლებში მხოლოდ საზარბაზნეები, სალოდეები და სათოფეებია.

ციხის კედლების ორი იარუსიდან ქვედა ყრუა, ზემოთ კი სათოფეებია ჩამწყობებული. საბრძოლო ელემენტები უზადაა კედლების გასწვრივ მდებარე კოშკებშიც.

მშენებლებს ციხის მორთვაზეც უზრუნვიათ. შესანიშნავადაა მორთული მთავარი შესასვლელის ფასადები, სადაც გამოირჩევა მიჯაჭვული ლომების ბარელიეფები.

კოშკების სილუეტები ისე შეეზარდა ჩვენ მთავორიან რელიეფს, რომ მათ გარეშე წარმოუდგენელია საქართველოს ბუნება. სინამდვილეში კი რა სიმწრა-თაა აგებული თითოეული მათგანი და რამდენ იმედს ამყარებდნენ მათზე!

კოშკი უპირველეს ყოვლისა დამოუკიდებელი სახეა სიმაგრისა, მაგრამ ამასთანავე ყოველი სახის სიმაგრის შემადგენელი ნაწილიცაა. ჩვეულებრივ ერთი ან რამდენიმე კოშკი ახლავს ციხეს, ციხე-ქალაქს, ციხე-დარბაზს და გა-ლაყანს.

ქვეყნის დაცვაზე მზრუნველნი ფიქრობდნენ საერთო სისტემის შექმნაზე და არა ცალკეულ უჭრედებზე. დაცვის საერთო სისტემა კი კოშკების გარეშე წარმოუდგენელია. კოშკი დაცვის საერთო ხაზის, მისი რგოლების მაკავშირებელია. ქვეყნად იმდენი ციხის აგება შეუძლებელია, რამდენიც საჭიროა ერთმანეთთან უწყვეტი ჯაჭვის შესაქმნელად. დიდ სიმაგრეებს შორის სიმაგრის პატარა ელემენტებია საჭირო, რომ სიგნალი, ცნობა გადაიცეს. იგი თვალის მისაწიერზე მაინც უნდა მდგარიყო. ციხეებში თუ გარნიზონი იდგა, კოშკებში ყარაული, მზვერავი მაინც უნდა ყოფილიყო. ასეთ ვითარებაში, საზღვარზე დანთებულ კოცონს მომდევნო შეესიტყვებოდა და ასეთი ხაზის ბოლოს, მეფე ბრძანებას გასცემდა, ჯარი კი ყოყინას დასცემდა და შემოჭრილ მტერს წინ აღუდგებოდა. ერთხელ კიდევ მინდა ხაზი გავუსვა იმ გარემოებას, რომ ამ საქმიანობაში ცალკე მდგარ საყარაულო კოშკებს დიდი როლი ენიჭებოდა.

ცალკე მდგარ კოშკებს გარდა, კოშკი ყოველი სიმაგრის ერთ-ერთი ელემენტია, დიდ სიმაგრეს აუცილებლად უნდა ჰქონოდა ისეთი ადგილი, სადაც ძალთა კონცენტრაციის საშუალება იქნებოდა. სიმაგრეებში ასეთ ნაგებობას სწორედ კოშკი წარმოადგენდა. ანტიკური დროიდან მოყოლებული საქართველოს ტერიტორიაზე არ არის ისეთი სიმაგრე, რომელსაც ერთი კოშკი მაინც არ ახლდეს. სად, რამდენი და როგორი კოშკი უნდა აგებულიყო, ეს ყოველი კონკრეტულ შემთხვევაში ცალკე წყდებოდა.

აქვე უნდა აღინიშნოს კიდევ ერთი გარემოება. კოშკი შეიძლება იყოს საყარაულო, რომელიმე სიმაგრის შემადგენელი ნაწილი და აგრეთვე საცხოვრებელ-თავდაცვითი.

საცხოვრებელ-თავდაცვითი დანიშნულების კოშკები შეადგენდნენ ციხე-დარბაზთა და სხვა ანსამბლთა ნაწილს, მშვიდობიანობის დროს შიგ მკვატრონეები ცხოვრობდნენ, მტრის შემოსევისას კი თავდაცვას ემსახურებოდა. ხშირად აღ-

ყა დიდხანს გრძელდებოდა, ამიტომ კოშკი სათანადოდ უნდა ყოფილიყო აღ-
ჭურვილი.

რაც შეეხება ცალკე მდგარ საცხოვრებელ კოშკს, იგი მეტწილად დაკავ-
შრებული იყო ამა თუ იმ საცხოვრებელ კომპლექსთან. კოშკის უკანასკნელი
სახე შესამჩნევად ვრცელდება XVII საუკუნიდან, ხოლო მომდევნო საუკუნის
ქართლ-კახეთში იგი საკმაოდ დაშვავებული, რაც გამუდმებული შიშინა-
ობის შედეგია.

საქართველოს ტერიტორიაზე სადაზვერვო თუ სხვა ხასიათის კოშკი ასობი-
თაა. აქ მოვიყვან მხოლოდ რამდენიმე ნიმუშს.

1. უკანუბანი

ქსნის ხეობის მარცხენა შენაკადის ცხრაძმის წყლის სათავეში მდებარეობს
სოფ. უკანუბანი, რომლის ტერიტორიაზეც დღემდე შემორჩენილია ერთი კოშ-
კი და ერთი ციხე.

ციხე ამ ხეობის ჩამკეტი ყოფილა, იგი საკმაოდ მაგარ სიმაგრედ ითვლე-
ბოდა. ამ ადგილას თავდაპირველად კოშკი აუგიათ, შემდეგ იქვე აუშენებიათ
ნაირე ზომის ეკლესია, ბოლოს კი მათ ირგვლივ ციხე გაჩენილა.

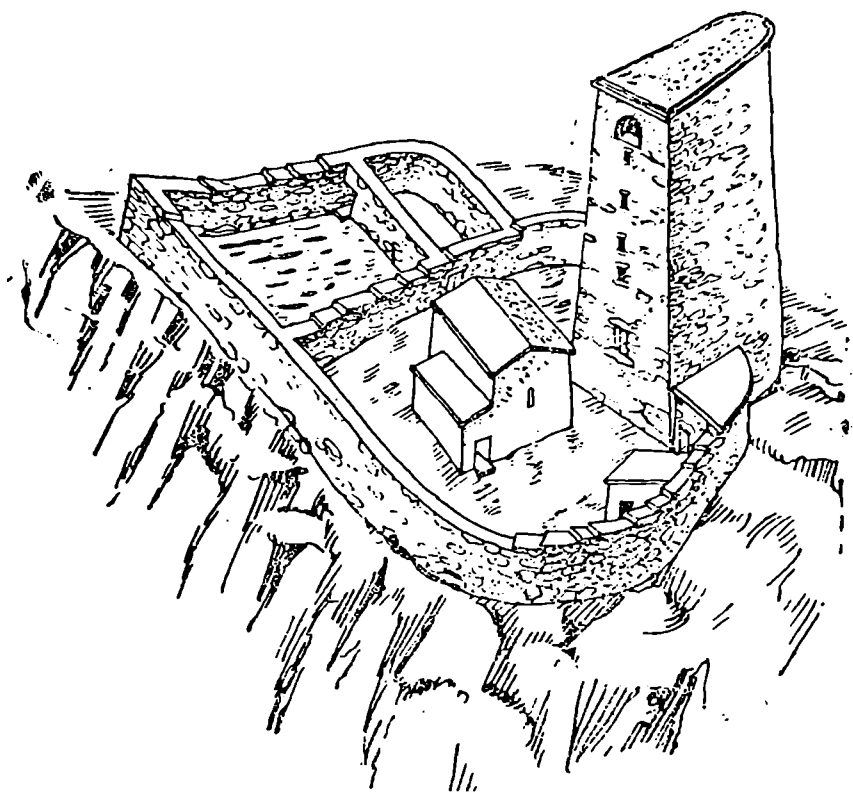
ციხეში ჩართული კოშკიცა და ცალკე მდგარიც, მიეკუთვნება ე. წ. ზურ-
გიან კოშკებს. ასე უწოდებდნენ მათ ხალხი, რადგან ამ ნაგებობებს ერთი მხარე
მომრგვალებული აქვს. როგორც წესი, ეს მომრგვალებული მხარე, ე. ი. ზურგი
მიქცეულია მთისკენ, ხოლო სწორი ნაწილი მდინარეს დაჰყურებს.

ზურგიანი კოშკის ტიპი წარმოშობილი უნდა იყოს ადრეფეოდალურ ხანა-
ში. მას იშვიათად მიმართავდნენ მომდევნო საუკუნეებში, მაგრამ გამონაკლი-
ის სახით, ვხვდებით მოგვიანებითაც. ნაგებობის ეს ტიპი გავრცელებულია
მთიულეთში, ხევსა და შიდა ქართლის ტერიტორიაზე მტკვრის მარცხენა მხა-
რის ლიანხვის ხეობის ჩათვლით.

უკანუბნის ექვსსართულიანი კოშკი დიდ, ორი-სამი მეტრის სისქის კედ-
ლების მქონე ნაგებობას წარმოადგენს. კოშკის ქვედა ნაწილი ყრუა, ერთადერ-
თი კარი მოთავსებულია პირველ სართულზე ოთხი მეტრის სიმაღლეზე. ასე მა-
ცლა მოწყობილ კარზე ჩვეულებრივ მიდგმული იყო ხის გადასატანი კიბე.
სტრის შემოსევის შემთხვევაში ამ კიბეს შიგ შეიტანდნენ. თუ შეტანა არ ხერ-
ხდებოდა, წვადნენ რომ მტერს არ ესარგებლა.

კოშკი სამი მხრიდან ყრუა. სარკმლები და ერთადერთი კარი განლაგებუ-
ლია მდინარისკენ მიქცეულ სწორ კედელში. არც ხის სართულშუა და ბანუ-
რი გადახურვა შემორჩენილა.

კოშკს თავდაცვითი ელემენტები არა აქვს. შესაძლოა, იგი მშვიდობიან
დროს საცხოვრებლად იყო გამოყენებული, ან მხოლოდ მტრის შემოსევის
დროს შედიოდნენ შიგ. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში წყალსა და სანოვავს,
ალბათ. პირველი სართულის იატაკქვეშ, უჭრედებად დაყოფილ სარდაფში ინა-

უკანუბანი. ციხე

ხავდნენ. კოშკზე მომდგარ მტერს კი ბანიდან იგერიებდნენ, რომლის გვერდები სანახევროდ ღია იყო.

უკანუბნის კოშკი ერთ-ერთი პირველთაგანი უნდა იყოს ამ ტიპის კოშკებიდან. მისი დათარიღება შეიძლება V-VI საუკუნეებით.

2. სიათა

მდ. პატარა ლიახვის ვიწრო და მაღალმთიან ხეობაში მრავალი ძეგლია გაფანტული. მათგან გამოირჩევა სათავესთან ახლოს, მდინარის მარჯვენა მხარეს მდგარი ზურგიანი კოშკი. მისთვის ისეთი სტრატეგიული ადგილია შერჩეული,

საიდანაც შორ მანძილზე კარგად ჩანს მდინარის ორივე მხარე. უფრო გვიან კოშკისათვის გალავანიც მიუშენებიათ.

ზურგიან კოშკებში სიათას კოშკს გადაწყვეტის ორიგინალობითა და პროპორციებით ერთ-ერთი პირველი ადგილი უჭირავს.

კოშკი შვიდსართულიანია. შესასვლელი აქაც მეორე სართულზეა. პირველ სართულს აქვს სარკმელი, რაც ერთადერთი შემთხვევაა ასეთ კოშკებში. მესამე სართულზე კარის მხარეს, ე. ი. ბრტყელ კედელში, ერთ პორიზონტზე ორი სარკმელია, მეოთხე და მეხუთე სართულებზე — თითო, მეექვსე სართულის კედლების უმეტესი ნაწილი დარღვეულია, მაგრამ, ეტყობა, ამავე ბრტყელ კედელში ორი სარკმელი უნდა ყოფილიყო. მეშვიდე სართულის მხოლოდ ზურგის კედელია გადარჩენილი, მასში მოჩანს კვადრატული სარკმელი.

კოშკი ზემოთ თანდათან ვიწროვდება. ხის სართულშუა გადახურვა მთლიანად ჩაქცეულია. კოშკის ფასადებს მეხუთე და მეექვსე სართულების მიჯნაზე სწორკუთხა კარნიზი გასდევს. კოშკი ლამაზადაა ნაგები ქვემოთ დიდი, ხოლო ზემოთ კი წვრილი ქვით.

ფასადების ასეთ გადაწყვეტას ანალოგია არა აქვს. კოშკი ინტერიერის სიხალვათით, სარკმლების თავისუფალი განლაგებითა და დახვეწილი პროპორციებით, შესაძლოა, განვითარებული ფეოდალიზმის ხანას მიეკუთვნოს.

ისტორიულ წყაროებში სიათა მხოლოდ ერთხელ იხსენიება, კერძოდ, ქსნის უკანასკნელი ერისთავის აჯანყებასთან დაკავშირებით.

1777 წელს გიორგი ქსნის ერისთავი მეფეს აუჯანყდა და დიდი ციხეები გაამაგრა. ერეკლემ სწრაფი და ენერგიული მოქმედება დაიწყო. მან ქსნის ხეც ბატონიშვილები გიორგი და ლევანი შეუსია, ლიხვისას კი — ამილახორი. როცა ყველა ციხე დაკარგა, ერისთავმა შორს, მთებში მდებარე სიათას მიაშურა. მისმა შვილმა ელიზბარმა კი ფოხალას ციხეს შეაფარა თავი. ელიზბარი აღრე მიხვდა, რომ ომი წაგებული იყო და გაცლა ამჯობინა; იგი იმერეთში გადავიდა. ერეკლემ მთელი ძალები სიათას შემოახვია, რასაც ერისთავმა ველარ გაუძლო და დანებდა.

3. ზემო მლეთი

არაგვის ხეობაში, იქ სადაც სამხედრო გზა ტოვებს მდინარეს, მდებარეობს გაშლილი სოფელი მლეთი. მის ზედა ნაწილში განცალკევებით რამდენიმე სახლი დგას და მათ შორის აღმართულია მასიური კოშკი. მის ირგვლივ ნანგრევებია და მცირე გალავნის კვალიც მოჩანს.

კოშკი, სხვა კოშკებთან შედარებით, კარგადაა შენახული. ესეც ტიპით ზურგიან კოშკებს მიეკუთვნება, მაგრამ მისი გვიანი გამოძახილია. იგი აგებული უნდა იყოს XVI ს. მეორე ნახევარში ან XVII ს. დასაწყისში.

კოშკი სამსართულიანია. პირველი სართული იწყება ოთხი მეტრის სიმაღლეზე და მის იატაკქვეშ მოწყობილია ორი ღრმა ორმო, რომლებსაც საბრძოლო

იარაღის შესანახად და სამეურნეო დანიშნულებიანთის იყენებდნენ. პირველი სართულის კედლებში კარის გარდა მოთავსებული იყო სათოფეები. ასევე, ზედა ორი სართულის კედლებში განლაგებულია ცალმაგი სათოფეები, შესაძლოა სართულზე, სხვებისგან განსხვავებით, მოთავსებულია მცირე ზომის კარი, რომელიც შევირთ აივანზე გადის. მისი გამოყენება შეიძლება სალონ-დაც.

ინტერესს იწვევს ხის კონსტრუქციის სართულშუა სისტემა. ხის კოჭები ერთმანეთზე მჭიდროდაა მიწყობილი. დალაგებულია ბრტყელი ფილები და დაყრილია მაგრად დატკეპნილი თიხა.

კოშკის ფასადები დიდი ქვების კარგი წყობითაა შესრულებული. სახურავი კი ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი, რომლის გვერდები საფეხურისებურადაა გადახურული და ზურგისკენ ნახევარწრედ მთავრდება.

კოშკი ეტყობა მტრის ხელი, წინიდან ქვედა სართულში გამონგრეულია კამერა და აქა-იქ გვერდებიც.

4. ხადა

არაგვის ზედა წელში სოფ. ქვეშეთთან იწყება ვიწრო ხეობა, რომელიც რამდენიმე კილომეტრზე ორ შევირთ კლდეშ შუაა მოქცეული; შემდეგ კი ხეობა იშლება საკმაოდ დიდ ფართობზე. მთავარიანი ადგილი რამდენიმე კილომეტრზე გრძელდება და შემოფარგლულია მეტად მაღალი მთებით. ეს ფართობი მთლიანად ალპური ზონაა და ხეები მხოლოდ ღრმად მიმაული მდინარის ნაპირებზეა.

ხეობა თავისთავად ძნელად შესადგომია. მიუხედავად ამისა, სხვადასხვა დროის მესვეურთ დიდი და პატარა სიმაგრეები მაინც უშენებიათ. უკანასკნელი პერიოდის გამაგრება კი უწარმოებიათ ხეობის დასაწყისში, ხეობის ვიწრო კარის ჩასაკეტად. გამოყენებულია მაღალი კლდის შეღრმავება და მასზე კედელი გრძელადაა მიშენებული. კედელში დატანებულია სათოფეები. ცხადია, ხეობაში გამვლელი მტერი ამ გამაგრებული პუნქტის აუღებლად სიღრმეში ვერ შევიდოდა.

ისტორიკოს ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, ხადას ხეობაში ყოფილა 60 კოშკი. ამ ოციოდე წლის წინათ, ჩვენმა ექსპედიციამ აღრიცხა 36 კოშკი. თუ XVIII ს. პირველ ნახევარში, ე. ი. ვახუშტის დროს, აქ 60 კოშკი მდგარა, არ არის გამორიცხული, რომ ამ ხნის განმავლობაში დანარჩენი დანგრეულიყო. საერთოდ ცნობილია, რომ ასე პატარა ტერიტორიაზე ამდენი კოშკი ერთად თავმოყრილი გვხვდება მხოლოდ სვანეთში.

ამ ხეობის კოშკების უმრავლესობა ე. წ. ზურგიანია და აგებულია ცეცხლ-სასროლი იარაღის შემოღებამდე დიდი ხნით ადრე. ყველა გვიანი კოშკი პირამიდული ფორმისაა. აქედან სოფ. წკერეში მდგარი კოშკი სხვებზე უკეთაა შემონახული.

სოფ. წვერე მდებარეობს ხეობის ბოლოს, აქ ორი კოშკი დგას. აქედან ერთი უკეთაა შენახული, მეორე — ნაწილობრივ. სავარაუდოა, რომ ეს კოშკები ეკუთვნოდა რომელიმე გვარს ან ოჯახს და სრულებითაც არ იყო საერთო სადაზვერვო დანიშნულების.

შიგ სოფელში დგას უკეთ დაცული კოშკი და მის ირგვლივ სახლებია გაშენებული. პირველი სართული იწყება საში მეტრის სიმაღლეზე. მისთვის გვიან მიუშენებიათ ქვის კიბე. შიგ, სამივე სართულის კედლებში მოწყობილია სათოფეები, ხოლო მესამე სართულზე დამატებით სალოდეებიცაა. სალოდე თითოა ყოველივე კედლის ცენტრში. ეს კოშკი, იქვე, ჩრდილოეთით მდგარ მეორე კოშკთან ერთად, თარიღდება XVII საუკუნით.

5. ფანშეტი

სოფელი ფანშეტი მდებარეობს ყაზბეგსა და სიონს შორის, მდინარე თერგის მარცხენა ნაპირას. ამ ადგილას, მარჯვნიდან თერგს შეერთვის სნოსწყალი. ამ ორი ხეობის შესაყარში აუგიათ საყარაულო კოშკები, რომლებიც დღესაც კი მიუვალია. აქ კოშკების ორი ჯგუფია. ერთი ქვემოთაა დღევანდელი სოფლის ადგილას და მეორე ზემოთ სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მაღალი მთის ფერდობზე, სადაც ადრე სოფელი ფანშეტი ყოფილა, ხოლო გასულ საუკუნეში ძირს ჩამოსულან, შიშიანობის დაცხრომაჲსთან დაკავშირებით.

ერთი კოშკი მდგარა თერგსა და სნოსწყალს შორის. ამჟამად იგი სანახევროდ დანგრეულია, აქ სოფელი აჩხოტია.

ამ ხეობაში კოშკების ჯაჭვია, აქედან ჩანს და ნიშნის მიცემა შეიძლება — ყაზბეგის, აჩხოტისა და სიონის კოშკებისათვის.

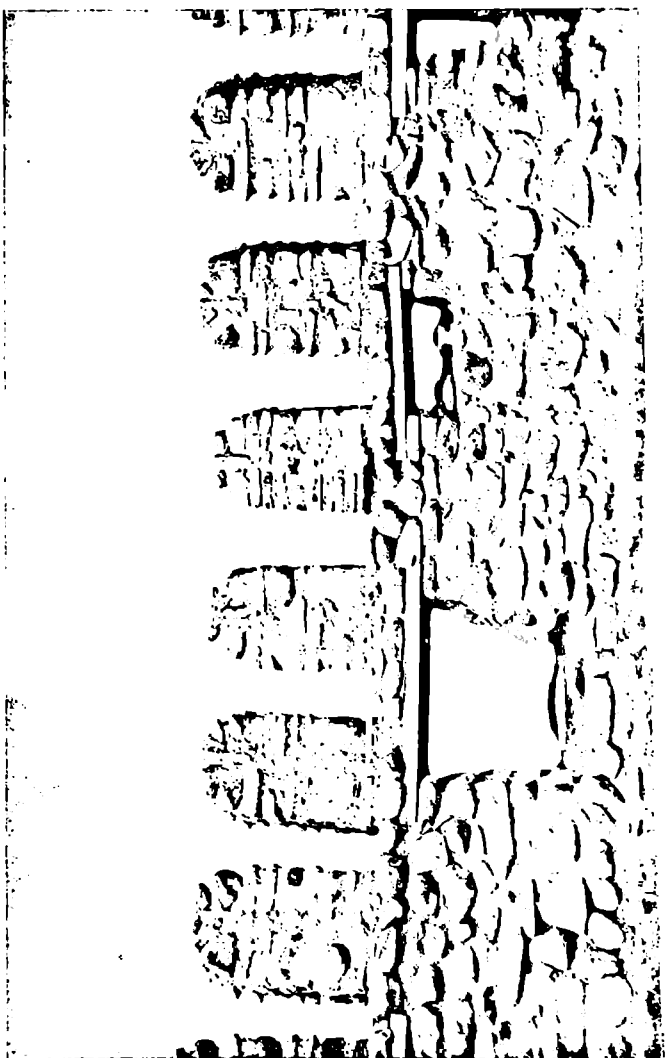
ახლა ფანშეტში ორი კოშკია. ერთი მათგანი დგას თითქმის გზისპირას, მეორე კი — ჩრდილოეთით ასიოდე მეტრზე. პირველი კოშკი დგას პიტალო კლდეზე და იშვიათი პროპორციის ნაგებობას წარმოადგენს. მას შესასვლელი დასავლეთით ჰქონია. კლდე გამოფრტუვლია და ახლა შესვლა ძნელია. შემდეგ კარისთვის დამცველი სათავსი მიუღვამთ.

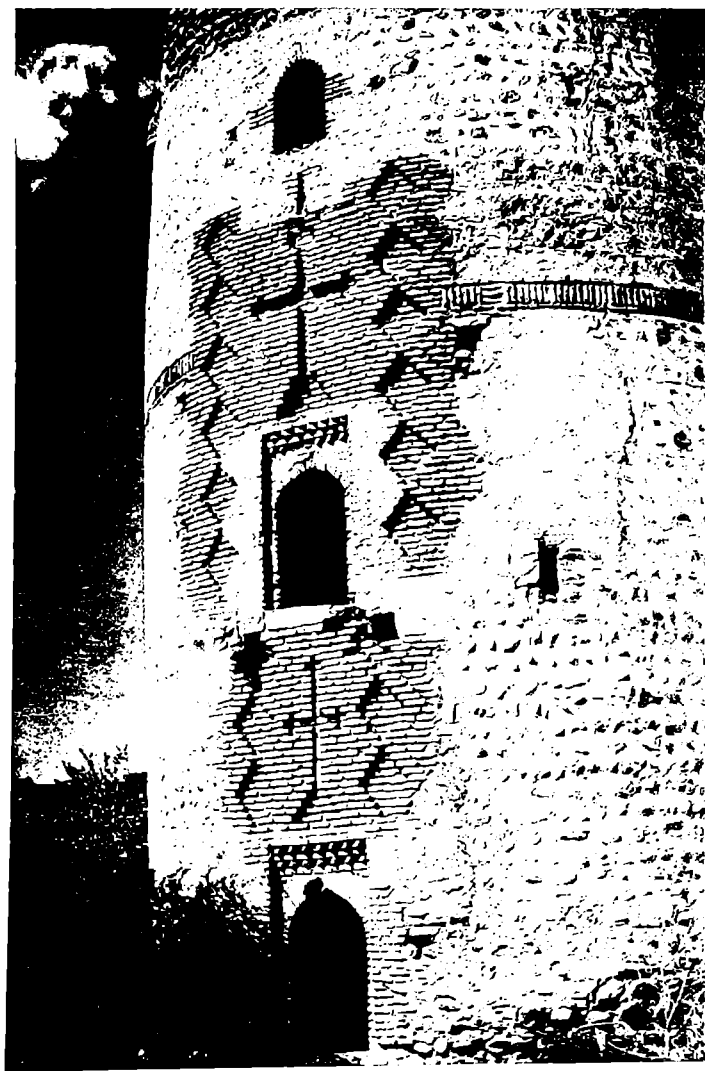
კოშკის ზედა ნაწილი დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი. ზემოთ ყოველ კუთხეში წვეტიანი ქვები დგას, ოთხივე მხარეს კი სწორკუთხა სალოდეებია. ორსართულიანი კოშკის სართულშუა გადახურვა ხისაა გარდა ერთისა, სადაც კამარაა გამოყენებული. ეს კონსტრუქციულად გამართლებულია, სულ ზემოთ ბანია.

მეორე კოშკი დაზიანებულია. მაგრამ ეტყობა, რომ ისიც ამის მსგავსი ყოფილა, მხოლოდ პროპორციებით ბევრად ჩამოუვარდება მას.

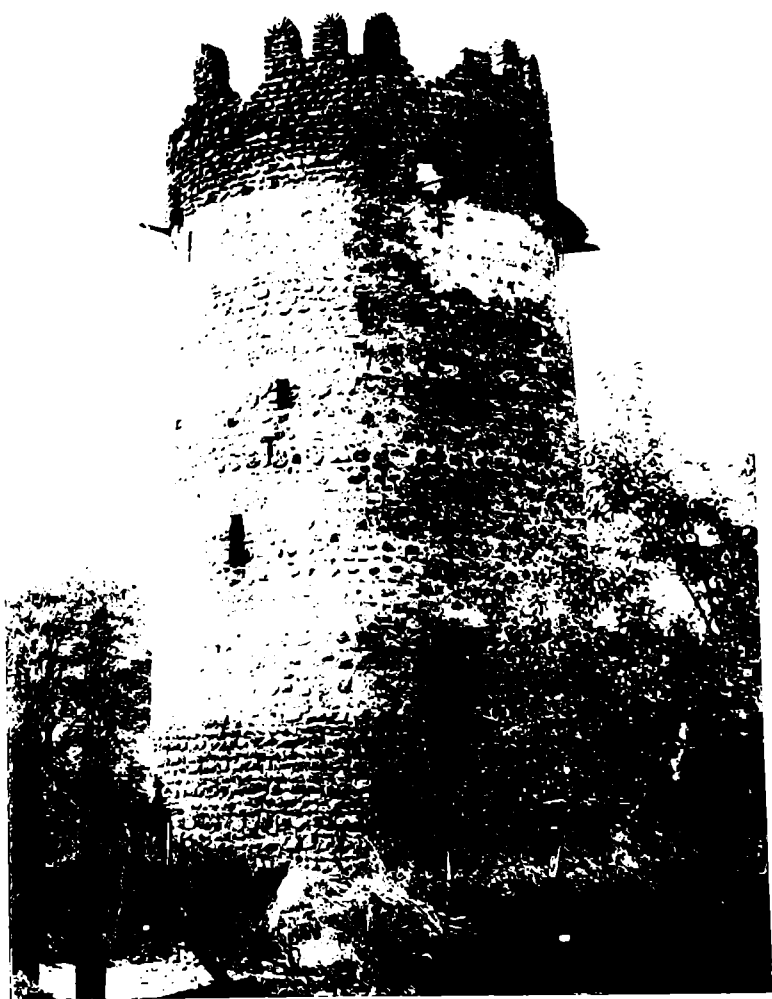
კოშკები აგებული უნდა იყოს ბევრად ადრე თოფის შემოღებამდე.

ಮಾಧವ ಸಾಹೇಬ್ ಮಹಾಶಯ

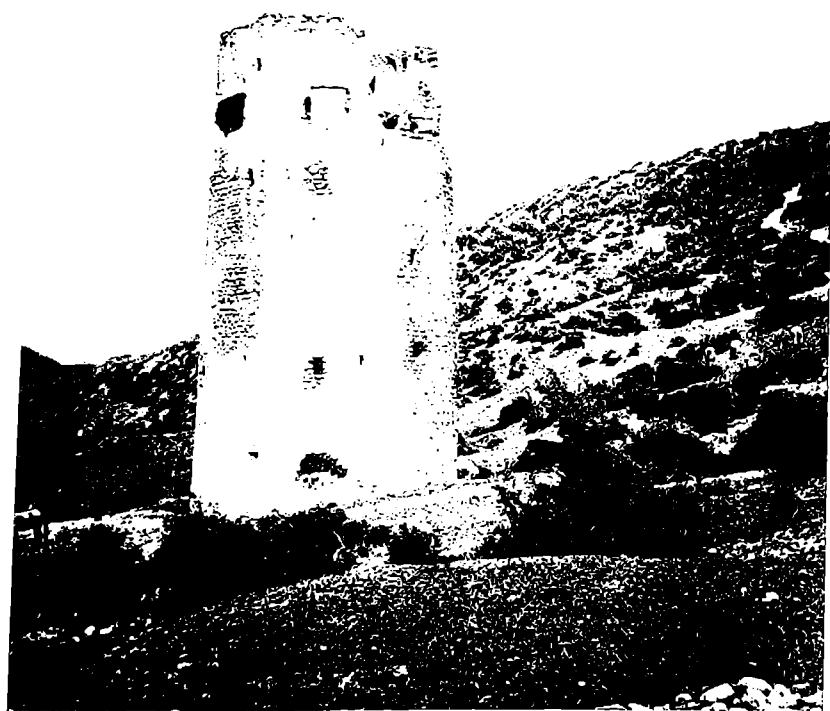

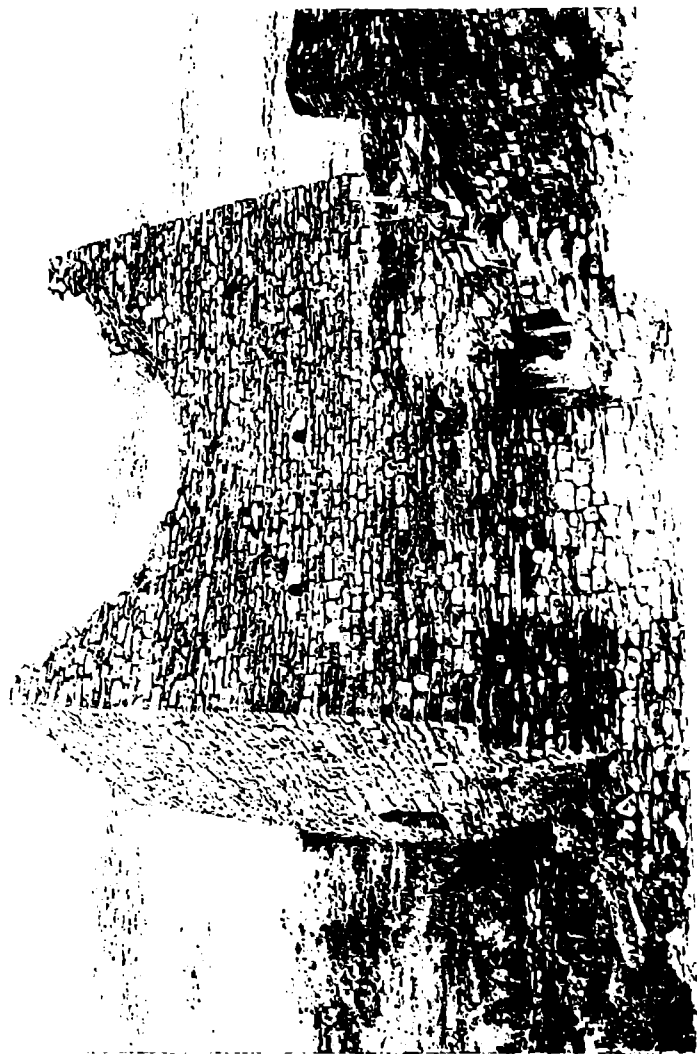
მარტყოფი. კოშკის ქვედა ნაწილი

პატარძელი. ბილანიშვილების კოშკი ჩრდილოეთიდან

მარტყოფი. ფიცხელაურების კოშკი აღმოსავლეთიდან

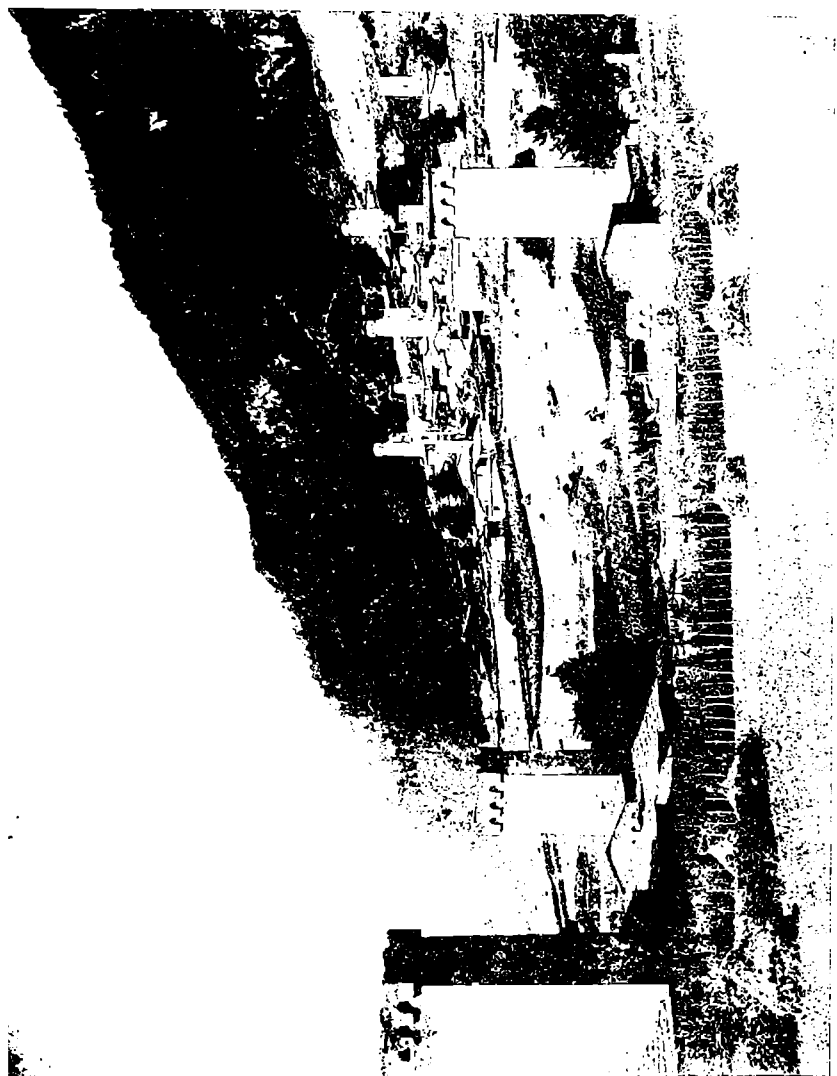
ფ. კოტეხის სახლი სპარსეთში, 1902 წ.

სკანდი. სოფელი ლაშქარა

ჩკეაში, სვანეთი, სსრკ. ქობიანი

6. სიონის კოშკი

ისტორიულ ხევში, მდინარე თერგის მარჯვნივ, სოფელ სიონთან, ხეობას გადმოჰყურებს ბრწყინვალე პროპორციის, მაღალი კოშკი. იგი ამ ხეობაში კარგა მანძილზე ბატონობს.

სოფელში მრავალი ძეგლია. მაგრამ მათში გამოირჩევა ფორმამცემული დიდრიზი ანდუზიტის ქვით ნაგები პირამიდული კოშკი. კოშკის ქვედა ნაწილი მასიურია. კარი ძალზე მალაა, აქედან დაწყებული ზემოთ ხუთი სართულია. მეხუთე სართული ბანია. სწორკუთხა სალოდებოთ. პირველი სართული კარდან ნათდება, დანარჩენს კი თითო პატარა სარკმელი ანათებს.

კოშკი ყველა მონაცემებით აგებულია X-XII საუკუნეებში.

კოშკის ირგვლივ ძველი საცხოვრებელი და დამხმარე ნაგებობებია.

კოშკიდან აღმოსავლეთით. ამ მთის მეორე ნაპირას, დგას მეტად საინტერესო სამნავიანი ბაზილიკა. მას ორიგინალური გადაწყვეტა აქვს. იგი აგებულია X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე.

7. ბაბინი

ქსნის ხეობის დასაწყისი ალპურ ზონაშია. აქ მდებარეობს სოფელი ბაბინი, რომლის განაპირასაც აღმართულია სადაზვერვო კოშკი. ეს სწორკუთხა კოშკი ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი. ამჟამად სართულშუა გადახურვა და ზედა ნაწილი მორღვეულია. შესასვლელი ჩრდილოეთიდან მიწის დონეზეა. ამავე მხრიდან აქვს შესასვლელი მეორე სართულსაც. უკვე განხილული კოშკების მაგალითზე ვიცით. რომ ასეთი დანიშნულების კოშკების პირველ სართულზე შესასვლელს არ აკეთებდნენ.

ზედა სართულების კედლებში სათოფეებია განლაგებული. მეოთხე სართულის ყოველ კედელში დამატებით თითო სალოდეა, რომლებიც შიგნიდან ღრმა ნიშებშია ჩამჯდარი. გარედან კი სწორკუთხა შევრილს წარმოადგენს. გარე კედლებში დატოვებული წვრილი ხვრელობები. ალბათ. სათოფეებად იქნებოდა გამოყენებული.

კოშკის ფასადები ოსტატურადაა მოპირკეთებული თლილი ქვით და კარგი პროპორციების შედეგად მიმზიდველად გამოიყურება. კოშკი თარიღდება XVI-XVII საუკუნეებით.

8. ყორბისი

ფრონეს ხეობის სათავესკენ. მცირედ გაშლილ ადგილას მდებარეობს სოფ. ყორბისი. იქ აღმართულია მეტად მოხდენილი პროპორციების კოშკი. რომლის სილუეტი შორიდანაც კარგად მოჩანს. იქვე ახლოს მდებარე სოფელ ყორბისში კიდევ რვა კოშკია აღმართული.

წორების კოშკი რეასართულიანია. პირველ და მეორე სართულებს ცალ-ცალკე შესასვლელი აქვს. სამხრეთით მდებარე პირველი სართულის კარი თითქმის მიწის დონეზეა. მეორე კარი კი მეორე სართულზე მაღლაა და თანაც მეორე გვერდზე.

პირველ სართულს, აღნიშნული კარის გარდა, ერთი პატარა სარკმელი და ნიშები აქვს. ხუთივე სართული აღჭურვილია სათოფეებითა და პატარა კვადრატული ნიშებით. ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით ბევრია მეოთხე სართულზე. ნიშების ასეთი სიმრავლე და ისიც რამდენიმე რიგად, სხვაგან არსად გვხვდება. მათ, ეტყობა, სამეურნეო დანიშნულებისათვის იყენებდნენ. ერთადერთი ბუხარი მოთავსებულია მეორე სართულზე. კოშკის მეექვსე სართულის კედლები ნაკლებადაა შემორჩენილი, აღარც სართულშუა გადახურვის ხის კონსტრუქციები ჩანს. წორბისის კოშკი აგებული უნდა იყოს XVII საუკუნეში.

9. ჩინთი

არაგვის მარცხენა ნაპირას, ჟინვალთან ახლოს სოფ. ჩინთში მდებარეობს უნიკალური ფორმის კოშკი. ეს სვეტისმაგვარი კოშკი ორ იარუსადაა გაყოფილი. ქვედა იარუსის კუთხეები მომრგვალებულია, ზედასი — ოთხკუთხაა.

კოშკი ძირითადად ხუთსართულიანია. პირველი სართულის კედლები ყრუა. მეხუთე — ბანია. კოშკს მეორე სართულზე აქვს ერთადერთი შესასვლელი, საიდანაც ვიწრო ხვრელით შეიძლება გადასვლა მეორე სართულზე ასვლა. ზედა სართულზე ასავლელად ხის მიღადგმელი კიბე იქნებოდა.

საბრძოლო ელემენტებიდან კოშკს მხოლოდ სათოფეები და ერთი სალოდე აქვს. კოშკის ფასადებს ამთავრებს კბილანა ქონგურები, რომელთა შორის ჩრდილო და სამხრეთ შუა ნაწილი შესამჩნევად მაღალია. კოშკის შესასვლელს იცავდა ბანზე მოთავსებული სალოდე, კარის თავზე დეკორატიული ჭვარია გამოსახული.

კოშკი შეიძლება დათარიღდეს XVII საუკუნის მეორე ნახევრით, ან მომდევნო საუკუნის პირველი ნახევრით.

10. აბანო

თრუსოს ხეობა საერთოდ ვიწროა, მაგრამ სოფელ აბანოსთან საკმაოდ გაშლილია. სოფლის ჩრდილო-დასავლეთ განაპირას მდგარი სამი კოშკიდან ერთი დანგრეულია და მისი ქვედა ნაწილი საცხოვრებლად გადაკეთებული, ხოლო დანარჩენი ორის სილუეტი მაღალი მთების ფონზე შთამბეჭდავი.

ორ კოშკთან ჩრდილოეთით მდგარი შესამჩნევად განიერი და უფრო საცხოვრებელ-თავდაცვითია. ვიდრე მეორე. თუმცა მას ბუხარი არა აქვს, მაგრამ აღსანიშნავია ისიც, რომ ხევი, დღევანდელი ყაზბეგის რაიონში, გვიანი საუკუნეების კოშკებისათვის დამახასიათებელი ბუხარი ჯერ არ არის მიკვლეული.

მეორე კოშკი უყვითა დაცული. იგი ვიწრო და მაღალია, გეგმა კვადრატულია. კოშკის ხუთი სართული ოცი მეტრი სიმაღლისაა. შესასვლელი მოთავსებულია ჩრდილოეთით სამიოდ, მცირის სიმაღლეზე. ორივე კოშკი კარით უყურებს ერთმანეთს. ასევე კარით იყო მათკენ მიმართული მესამე კოშკიც. მტრის მოახლოებისას კოშკების ასეთი განლაგება მოქმედების ორიენტაციისათვის მოხერხებული იქნებოდა. მაღალი კოშკის სართულები სხვადასხვა სიმაღლისაა და სათავსებიც ვიწრო აქვს. ყოველი სართული აღჭურვილია სათოფეებით. როცა ერთა რაოდენობაც მრავლდება ქვემოდან ზემოთ. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ სიმაღლის მიხედვით, თითოეულ ხერხელში სათოფეთა რიცხვი მატულობს. სარკმლები კი მხოლოდ უკანასკნელ სართულებშია.

კოშკი გარედან მაღალი, მტკიცე და მოხდენილი ნაგებობაა.

მეორე კოშკი შედარებით განიერი და დაბალია. იგი ოთხსართულიანია. აქ შესასვლელი მიწის დონეზეა. ხის სართულშუა გადახურვა და სახურავი ჩანგრეულია. სათოფეები ყოველ სართულზეა და აქაც მათი რაოდენობა ქვევიდან ზევით იზრდება. მეოთხე სართულის ოთხივე კედლის ცენტრში მოთავსებულია მოზრდილი ნიშა, რომელიც გარედან სწორკუთხა სალოდეს მოგვაგონებს. სინამდვილეში ეს შევრილები ორიგინალურ სათოფებს წამოადგენდა, რადგან ფსკერი დახურული ჰქონდა. აქაც ფსკერზე ბრტყელი ფილებია რამდენიმე აღგოლას გახვრეტილი. მათი გამოყენება შეიძლებოდა მხოლოდ სათოფეებად. ასეთი შევრილი სათოფეები საქართველოში სხვაგან არსად არ გვხვდება, გარდა თრუსოს ხეობის ზედა ნაწილისა.

კოშკი გარედან სასიამოვნო პროპორციისა და კოხტად მთავრდება შევრილი სათოფეებით. ფასადი მოპირკეთებულია საკმაოდ კარგად დამუშავებულ ქვით. ქვებზე ამოკაწვრით შესრულებულია ორნამენტისმაგვარი გამოსახულებები.

11. ბაღაანი

მდინარე ქსნის ზემო წელზე მდებარეობს სოფელი ბაღაანი. მთებით გარშემორტყმულ სოფელში აღმართულია პირამიდული ფორმის კოშკი. მის გალავანს მცირე ფართობი აქვს მოკავებული. იგი, მართალია, საბრძოლო იყო, მაგრამ, ალბათ, პარალელურად საცხოვრებლის როლსაც ასრულებდა. კოშკიდან დაზვერვა მცირე მანძილზე მოხდებოდა. რადგან ხეობა ვიწროა და მთები მაღალი.

კოშკი შედარებით კარგადაა შენახული, ხოლო გალავნისგან მცირე ნაშთებია დარჩენილი. ასევე მცირე კედლებია შემორჩენილი კოშკზე ჩრდილოეთით მიდგმული ნაგებობიდან.

კოშკი ოთხსართულიანია და ორფერდა სახურავით მთავრდება. ასეთი სახურავი საქართველოში იშვიათად გვხვდება, რადგან ბანია კოშკზე ნაკლებ ეფექტურია. ბანიანს ორი უპირატესობა ჰქონდა: ერთი — ბანიდან თავდაცვა

შედარებით მარჯვე იყო და მეორე — ბანზე კოცონის ანთება შეიძლებოდა სიგნალის გადასაცემად.

კოშკის ქვედა ნაწილი მასიურია, რათა მტერს ძირი არ გამოეთხარა. კარი მეორე სართულზეა, სამიოდე მეტრზე. იქამდე ასვლა მისადგმელი კიბით ხდებოდა. სახურავი მთელია და ამან შემოინახა სართულშუა ხის გადახურვაც.

პირველი სართული სხვებზე მრავალფეროვანია. კარის პირდაპირ ბუხარია. მის გვერდებზე და სხვა კედლებშიც სათოფეებია განლაგებული. მეორე სართულის კედლებშიც ცალმაგი სათოფეებია და ერთი სარკმელი. ასევე სათოფეებია ჩარიგებული მესამე სართულის კედლებში. მეოთხე სართული ორფერდა სახურავს ქვეშაა მოქცეული და გვერდითი კედლები დაბალია. ამ სართულის კედლებში სათოფეები არ არის. მხოლოდ ორ-ორი სადაზვერვო ხერელობია ფრონტონის ნაწილებში.

კოშკი რიგითი ოსტატის მიერაა აგებული პატარა სოფლის მფლობელისათვის, ალბათ აზნაურისათვის.

12. ყორნისი

მდ. ფრონეს სათავეებში ყველაზე უკეთაა გამაგრებული სოფ. ყორნისი. იგი მდებარეობს მეტ-ნაკლებად გაშლილ ადგილზე და მაღალი მთებითაა გარემოცული, სოფელს ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან ფრონეს პატარა შენაკადის მდინარე ყორნისის წყალი შემოუყვება.

ფეოდალი, რომელიც აქ ცხოვრობდა, იძულებული გამხდარა ეს კუთხე კოშკებით გაემაგრებინა და აეგო დიდი ციხე-დარბაზი. სოფელს ტერიტორიაზე და მის განაპირებში ამჟამად შეიდი კოშკი დგას, მაგრამ ადგილობრივთა გამოცემით ადრე მეტი ყოფილა. არც ერთ კოშკს ჩვენამდე თავდაპირველი სახით არ მოუღწევია, ყველას რაღაც აკლია.

ისტორიულ წყაროებში ყორნისზე მცირე რამაა შემორჩენილი. მაგალითად, ვახუშტი წერს, რომ ყორნისში არის კლდეში ნაკვეთი გამოქვაბულები და კოშკები, რომლებიც ლეკებმა დაანგრესო. რა სახის იყო ეს ნგრევა, ან როდის მოხდა, ცნობილი არაა. ვვარაუდობთ, რომ ეს მოხდა XVIII ს. პირველ მეოთხედში.

ყორნისი რომ სანდო ადგილი იყო, ამაში გვარწმუნებს მემამათიანე სეხნია ჩხეიძის მონათხრობი. XVII ს. ბოლოს ტახტს რამდენიმე ეცილებოდა ერთმანეთს. 1688 წელს, როდესაც მეფედ ერეკლე I აირჩიეს, გიორგი XI ზემო ქართლისკენ დაიხია და ყორნისში დაბანაკდა. ყორნისში ამჟამად არ შეიმჩნევა მეფისა და მისი ჯარის შესაფერისი თავშესაფარი. შესაძლებელია, მეფე ადგილობრივი თავადის ციხე-დარბაზში დადგა, ხოლო ჯარის ერთი ნაწილი გაგზავნა სხვადასხვა მხარეს რამდენიმე კილომეტრზე მდებარე საქართლისა და ნულის ციხეებში. არსებული კოშკები. ყველა ნიშნით, მეფის აქ ყოფნის დროს უკვე იდგა.

ყორნისზე, როგორც მნიშვნელოვან პუნქტზე, წარმოდგენას გვაძლევს შემდეგ ცნობა. 1759 წ. რეაქთასიანი ჯარით დაღესტნიდან გადმოვიდნენ კოხტა ბელადი და ჩონჩოლ-მუსა. ისინი გაემართნენ ზემო ქართლისკენ ლიახვისა და ფრონეს ხეობების გავლით.

ქართლ-კახეთის მეფეებს იმჯერად რიცხობრივად არ აღმოაჩნდათ სათანადო ჯარი და საშველად იმერეთის მეფე გადმოვიდა, მათ შეერთებული ძალით დაამარცხეს მომხდურნი.

ყორნისის კოშკები მსგავსია, ამიტომ აქ მხოლოდ დამახასიათებლებს განვიხილავთ. ყველაზე შთაბეჭდავია სასახლესთან დაკავშირებული კოშკი. სამ-წუხაროდ, სასახლიდან მხოლოდ უმნიშვნელო ნანგრევებია გადარჩენილი, კოშკი კი შუაზეა გააობილი.

ეს შეიღასართულიანი კოშკი იშვიათ საფორტიფიკაციო ნაგებობას წარმოადგენს, პირველ სართულს ყრუ კედლები ჰქონია, მეორე სართულის ჩრდილო კედელში კარი ყოფილა, კარამდე კი ქვის კიბე ამოდიოდა, რომელიც ისეა განლაგებული სასახლესა და კოშკს შორის, რომ, ალბათ, მაკავშირებლის როლს ასრულებდა; მეორე სართულიდან დაწყებული ყველას ჰქონია თითო ბუხარი და მარტივი ფორმის სათოფეები, როგორიც XVII ს. გვხვდება. გადახურვა, გარდა ბოლო სართულისა, ხისა ყოფილა. მეშვიდე სართული კი გადახურულია შეისრული კამარით.

კოშკი გარედან მაღალი და მასიურია. მას თავდაპირველად ორფერდა სახურავი ჰქონია, შემდეგ კი გვერდითი კედლები აუწყევიათ და ბანად გადაუქეთებიათ.

ფეოდალის ციხე-დარბაზიდან სასახლესა და კოშკს გარდა შეიმჩნევა ორი მოზრდილი შენობის კვალი და იქვე ახლოს მდებარე ე. წ. კარის ეკლესია.

ყორნისის კოშკთან ყველაზე მაღალი და სტრატეგიულად მარჯვე ადგილას მდგარი კოშკი შესამჩნევად დიდი ზომისაა, რომლის ბანიდან ხელისგულივით მოჩანს ქვეყნის შიგნიდან მომავალი გზები და დასავლეთით მდებარე ღრმა ხეობები.

ამ სწორკუთხა კოშკსაც თავი მორღვეული აქვს. გადარჩენილში ექვსი სართული გაირჩევა. წინა განხილული კოშკიდან იგი ძირითადად იმით განსხვავდება, რომ ეს უფრო თავდაცვითია, ვიდრე საცხოვრებელი. ერთადერთი შესასვლელი მოთავსებულია მეორე სართულზე ხეობის მხარეს. პირველი სართული აქაც დამხმარეა. ზემო სართულების კედლებში განლაგებულია ცალმაგი სათოფეები მცირე რაოდენობით, რაც თავისთავად XVII საუკუნისთვისაა დამახასიათებელი. მეოთხე და მეხუთე სართულებზე მოპირდაპირე კედლებში სხვა ელემენტებთან ერთად მოთავსებულია თითო კარი, რომლებიც გადიოდა ხის კიბეებზე მოწყობილ შვერილ აივნებზე.

კოშკი ნაგებია ადგილობრივი ყორე გვით. თლილი ქვა გამოყენებულია ფაქალდებზე კარ-სარკმლების ირგვლივ და კუთხეების შესამკობად. მთლიანად კოშკი ძლიერ შთაბეჭდილებას ახდენს.

13. გვერდები

მდინარე ძამას ზედა წელში, სოფელ გვერდეთთან. იქ, სადაც ამ მდინარის ორი ტოტი ერთდება, ამ კუთხის მფლობელ ციკაშვილებს, მდინარის ორივე მხარის გადამკეტად. თითო კოშკი აღუმართათ.

მარცხენა კოშკი უკეთაა შენახული, მხოლოდ სახურავი ჩაქცეულა და ამიტომ სართულშია გადახურვაც დაღუპულა. გადარჩენილია ხუთი სართული. კოშკის გეგმა თითქმის კვადრატულია. კარი მეორე სართულზეა, მიწიდან ოთხი მეტრის სიმაღლეზე. პირველი სართული ყოველგვარი კედლებით დამხმარე იყო. მეორე სართულზე კარის გარდა სამი ვიწრო სათოფეა, მესამე სართულის კედლებში — მხოლოდ ერთი. მეოთხე სართულის ოთხივე მხარეს — თითო, მეხუთე სართულიც თითქმის ასევეა გადაწყვეტილი. მხოლოდ აღმოსავლეთის მხარეს სათოფეს მაგიერ სარკმელია.

ეს პირამიდული კოშკი ასეთი მცირე და მარტივი სათოფეებით აგებული ჩანს ცეცხლსასროლი იარაღის შემოღების პირველ პერიოდში, XVI საუკუნეში.

გვერდეთის კოშკების მთავარი ფუნქცია დაზვერვა იქნებოდა. მდინარეების შეერთებისას, „ყელში“ მდგარი ეს ორი კოშკი მხოლოდ მეტრის მცირე ჯგუფს თუ შეაჩერებდა, მთელი ჯარის შემაკავებელი კი ვერ იქნებოდა. როგორც ჩვეულებრივ ხდებოდა ხოლმე ფეოდალურ ხანაში, ისინი დაცვის ერთ-იან ჯაჭვში იქნებოდა ჩართული.

14. კიშინია

სოფელი კიშინეთი მდებარეობს ლიხვის მთის აღმოსავლეთის კალთაზე. აქედან ერთი გზა მიემართებოდა დასავლეთ საქართველოსკენ, მეორე — ბორჯომის ხეობაში. სწორედ ამ გზის გასაყარზე დგას ცილინდრული კოშკი, რომელიც სადაზვერვოდ თუ იყო განკუთვნილი. ასეთ სტრატეგიულ პუნქტს ციხე უფრო შეეფერებოდა და ისიც აუგიათ. ამ სოფლის მფლობელ აბაშიძეებს XVII საუკუნის მეორე ნახევარში უკვე მიუღიათ სათანადო ზომები ამ მხარის გასამაგრებლად. ციხე უფრო ქვემოთ დგას, მთის ერთ-ერთ ქიმზე, კოშკი კი ზემოთაა, მაღლა. მათ შორის მანძილი დაახლოებით სამასი მეტრია.

როგორც ითქვა, კოშკი ცილინდრული ფორმისაა, რომელიც ქართლ-კახეთში XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ჩაისახა. მაგრამ სრული გავრცელება პოვა მომდევნო საუკუნეში.

დიდი ზომების მქონე კიშინეთის კოშკის გარეგნული ფორმა ცილინდრულია, მაგრამ შიგნით სხვადასხვანაირია. ეს ფორმა შიგნით მხოლოდ პირველ სართულზე მეორდება. ხოლო ზემოთ კვადრატული სართულებია.

კოშკის ერთადერთი შესასვლელი მეორე სართულზეა, აღმოსავლეთის მხრიდან. ეს სართული საცხოვრებელ-თავდაცვითია. მის კედლებში განლაგე-

ბულია — ბუხარი, სამეურნეო დანიშნულების ნიშები, სათოფეები და სარკმლები. ქვედა სართული დამხმარეა, მაგრამ რამდენიმე სათოფე მაინცაა.

მესამე სართული დაზიანებულია, მაგრამ ირკვევა, რომ აქაც იყო ბუხარი. დანარჩენ კედლებში სათოფეები ნიშებშია განლაგებული. ჩვეულებრივ ნიშაში სათოფეს მაშინ ათავსებენ, როცა კედელი სქელია.

მეოთხე სართულისგან მცირე ნაშთია გადაარჩენილი.

კოშკის პირველი სართულის კედელში ორი კერამიკული მილია ჩატანებული. ერთს შიგნით აქვს დაქანება, მეორეს კი — გარეთ. როგორც ეტყობა, პირველი სართულის იატაკქვეშ ქვევრები იყო მოწყობილი და მათ გასასვებად გარედან მილით წყალი და ღვინო შეჰქონდათ, ხოლო გარეთ დახრილი მილით შიგნიდან ნახმარი წყალი გამოჰყავდათ.

კოშკი ნაგებია რიყის ქვით. დიდი ქვა გამოყენებულია გარედან კარ-სარკმლებზე. აგური მცირედია ნახმარი.

15. საქაშეთი

ლიახვის ფართო აუზში, მის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს დიდი სოფელი საქაშეთი. ვაკეზე გაშლილი სოფლის შუაში აღმართულია ცილინდრული კოშკი. მართალია, მას ნაწილები აკლია, მაგრამ ძირითადად მაინც კარგადაა მოწყვეული.

სოფელი ფეოდალურ ხანაში დიასამიძეებს ეკუთვნოდათ და ეს კოშკიც მათ აუგიათ, რაზეც მეორე სართულის კარის თავზე არსებული წარწერა მეტყველებს: „უამსა ამაღლებულისა მეფისა მეორე ირაკლისა აღვაშენე კოშკი ესე მე დიასამიძემ გორის ციხის მინბაშმა დიმიტრიმ. ჭორონიკონს უპ“.

დიმიტრი დიასამიძეს 1792 წ. (480 + 1312 = 1792 წ.) სასახლის გვერდით კოშკი აუგია. ამჟამად სასახლისა და სხვა ნაგებობათაგან მხოლოდ კვალი დარჩენილა.

კოშკი ცილინდრული ფორმისაა, ოთხსართულიანია. სართულებს შორის კავშირი კედლის კიბით მყარდება. პირველი სართულის კედლებში მხოლოდ სამი სათოფეა, ზემო სართულებზე სათოფეების რიცხვი იზრდება, სხვებთან შედარებით, მესამე სართული პარადულადაა გადაწყვეტილი. ეტყობა, იგი განკუთვნილი იყო ფეოდალის საცხოვრებლად. აქ სხვადასხვა დანიშნულების ნიშებთან ერთად ბუხარაცაა. სართულები გადახურულია კამარებით, მეოთხე სართული — საბრძოლო ბანს წარმოადგენდა, კედლებში უამრავი სათოფეები ყოფილა. იქვე იქნებოდა სალოდეები და საზარბაზნეები. კოშკი პარმონიულადაა განლაგებული და სასიამოვნო სანახავია.

16. ხაითი

ცხინვალიდან 4-5 კილომეტრზე მდ. ლიახვის მარცხენა მხარეს მდებარეობს დიდი სოფელი ხეითი. სოფელში და მის მიდამოებში არის ეკლესიების, ციხისა და კოშკების ნანგრევები. აქ წარმოვადგენთ მხოლოდ ორ კოშკს, რომელთაგან ერთი ცილინდრულია, მეორე — პირამიდული. პირველი კოშკი ჩართულია საბაჟშინდის მონასტრის ანსამბლში, მეორე მდებარეობს სოფლის ორ უბანს შორის ძველი ნასოფლარის ტერიტორიაზე, ამათგან მეტად საინტერესოა პირველი.

საბა-შინდის მონასტრის მრავალი ნაგებობა უმოწყალოდაა დანგრეული. შედარებით უკეთეს მდგომარეობაშია ცილინდრული კოშკი.

ეს კოშკი შესამჩნევად დიდი ზომისაა, რაც იშვიათად გვხვდება. იგი უფრო საცხოვრებელია. ვიდრე საბრძოლო. შემორჩენილია ორი სართული, ხოლო ბანიდან თითქმის არაფერია დარჩენილი. შესასვლელი მეორე სართულზეა. კარის წინ მდებარე აივანზე თურმე ხის კიბე ამოდიოდა, რომელიც ასიოდე წლის წინათ უნახავს აკადემიკოს მ. ბროსეს.

პირველი, სამეურნეო დანიშნულების სართული, გვეგმით ცილინდრულია და გადახურულია კონუსური კამარით. სათავის ძირითადი დანიშნულება იყო მარანი. განძის მაძიებლებს ყველაფერი გადაუთხრიათ და ქვევრები ამოუყრიათ. ერთგან კედელში ქვის ღაროვანი შევრილია, რომლითაც გარედან ღვინო შემოდიოდა და შემდეგ ნაწილდებოდა ქვევრებში. მეორეგან დიდი ქვა ამოკოდილი, რომელშიც კერამიკის მილიდან წყალი შემოდიოდა. შიგნით კოშკის კედლებში რამდენიმე ღრმა ნიშაა განლაგებული.

მეორე სართულის კედლები გადატვირთულია საცხოვრებელი თუ საბრძოლო ელემენტებით და საინტერესოდაა გადაწყვეტილი. ეს სართული კუთხოვანი გვეგმისაა და ასევე წიბოვანი კამარა აქვს. წახნაგებში ბუხრის გარდა დიდი და პატარა ნიშებია მოწყობილი. ამ ღრმა ნიშებს ტახტებად იყენებდნენ.

გარედან კოშკი დაბალი და ჯმუხია. ერთადერთი დეკორატიული ელემენტია თაღოვანი კარის ზემოთ მოთავსებული ჯვარი. იგი ამოკვეთილია მოგრძო ევანზე. კოშკი ყველა ნიშნით XVIII ს. შუა ხანებისაა.

ხეითის მეორე კოშკი მდებარეობს ნასოფლარის ტერიტორიაზე. მის ირგვლივ საცხოვრებელი სახლების ნანგრევები და ერთი პატარა ეკლესიაა.

ეს პირამიდული კოშკი არ არის ისეთი მაღალხარისხოვანი, როგორც პირველი. დარჩენილი ოთხი სართულიდან ყველგანაა ერთი-ორი სათოფე, როგორც XVII ს. კოშკებში გვხვდება.

სადაზვერვო კოშკიდან თავისუფლად შეიძლება დასათვალიყოს ლიახვის ხეობის ახლომდებარე მთების დაზვერვა.

17. ქორდი

ლიახვის ხეობაში, მდინარის მარჯვენა ნაპირას დგას კოშკი, რომელიც მხატვრული დამუშავებით გამოირჩევა სხვა კოშკებისაგან. იგი მეტად მოხერხებულადაა ჩადგმული გაშლილ ხეობაში. აქედან ადვილად შეიძლება შორი მანძილების დაზვერვა.

კოშკი ოთხსართულიანია, ზემოთ, ჩვეულებრივ, ქონგურებით შემოვლებული ბანი იქნებოდა. პირველი სართული დამხმარე, მეორე — საცხოვრებელი. შესასვლელი სწორედ მეორე სართულზეა, ჩრდილოეთის მხრიდან. იქვე, კართან იწყება კიბეები. ერთ მათგანს პირველ სართულში ჩაყავართ, მეორე ზემოთ მიემართება.

გარედან კოშკი ცილინდრულია. შიგნით ამავე ფორმას იმეორებს პირველი სართული, მეორე კი რვაგვერდაა. მათ გადახურვაც შესაფერისი აქვს — პირველ სართულს ნახევარსფერული გუმბათი ხურავს, მეორეს — რვაწახნაგა. თუ ქვედა სართულის კედლები გლუვია, მეორე სართული დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი.

მეორე სართულზე, კარის პირდაპირ, როგორც ეს მეტწილად გვხვდება, ბუხარია მოთავსებული; ამავე სართულზე, კედელში განლაგებულია დიდი და პატარა ნიშები, მარტივი და რთული სათოფეები და სხვ.

ფასადებიდან მორთულია შესასვლელის მხარე. კარის თავზე აგურის წყობით გამოყვანილია ჭვარი. გვერდებზე კი — ვერტიკალურად განლაგებული რომბები.

ქორდის კოშკი ახლო ანალოგიებს პოულობს XVIII საუკუნის შუა წლებში ნაგებობებში.

18. ქვემერტი

დიდი ლიახვის შუა წელში მდებარე სოფელ ქვემერტის ისტორიულ ძეგლთა შორის გამოირჩევა ერთი ცილინდრული კოშკი.

ეს პარმონიული პროპორციების მქონე კოშკი კარგადაა ნაგები. იგი ხუთსართულიანია. დაცვის გაადვილების მიზნით, შესასვლელი მესამე სართულზეა. აქედან, კედელში მოთავსებული კიბით შეიძლება როგორც ჩასვლა ქვემოთ, ასევე ასვლა ზედა სართულებში.

პირველი, მესამე და მეხუთე სართულების გეგმა შიგნითაც წრიულია, მეორისა და მეოთხესი — კვადრატული. პირველი და მეოთხე სართული გადახურულია ხის კოჭებზე, მეორე — ცილინდრული კამარით. ხოლო მესამე — სფერული გუმბათით. მესამე და მეოთხე სართულები ყოფილა საცხოვრებელიც და თავდაცვითიც. ბანის კედლებში განლაგებულია სამი ნისკარტა სალოდე და სათოფეები.

პირველ სართულს, ჩვეულებრივ, ყრუ კედლები აქვს. იგი დამხმარე იქნე-

ბოდა. ამაზე მიუთითებს აქ შემოყვანილი კერამიკული მილი. რომლითაც, ალბათ, წყალს ან ღვინოს ღებულობდნენ. იქვე ახლოა, ნიშში, მეორე უფრო დიდი დიამეტრის მილია. რომელსაც ქანობი გარეთკენ აქვს. იგი წყლის გადასაქცევად იქნებოდა გამოყენებული.

კოშკის ცილინდრულ მასას ამთავრებს ნისკარტა სალოდებები და ნახევარწრიული ქონგურები. XVIII საუკუნის სხვა კოშკების მსგავსად, აქაც კარის თავზე დიკორატიული ჯვარია მოთავსებული.

19. მარტყოფი

სოფ. მარტყოფში მდგარ ორ კოშკთაგან ყურადღებას იმსახურებს თუშ-მალიშვილების კოშკი. ესეც, XVIII საუკუნის სხვა კოშკების მსგავსად, საცხოვრებელ-საბრძოლოა, მაგრამ მათგან განსხვავებით, მეტადაა მორთული. კარგ პროპორციების მქონე ამ ოთხსართულიან ცილინდრულ ნაგებობას მაღალი ქონგურები ამთავრებს. მშენებლებს აქცენტი მთავარ, სამხრეთის ფასადზე გაუკეთებია. აქ ერთ ვერტიკალზეა განლაგებული პირველი და მეორე სართულების კარები, მესამე სართულის განიერი სარკმელი და მეოთხე სართულის ნისკარტა სალოდე. კოშკი რიყის ქვითაა ნაგები, მოსართავად გამოყენებულია აგური. თეთრად შეღესილი კედლების ფონზე აგურის წყობით შექმნილი სხვადასხვა ფორმა მეტად კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს. საერთოდ, ამ საუკუნეში შეიმჩნევა ციხესიმაგრეთა მორთვის ტენდენცია.

ხუროთმოძღვარს ინტერიერების მორთვაზეც უზრუნვია. სხვებზე უფრო უკეთაა მორთული მეორე სართული. იგი რვაწახნაგაა, ბუხრის ირგვლივ მცირე მხატვრობაც არის. კედლებიც სათანადოდაა მორთული. სათოფეები ორივე სართულზეა. მაღალი ქონგურებით შემკულ ბანის კედლებში განლაგებულია სათოფეები და სალოდეები.

20. კარბი

პატარა ლიახვის ხეობაში, მის მარცხენა მხარეს. მდებარეობს სოფელი კარბი. ამ სოფელში სამი კოშკია. ერთი მათგანი პირამიდულია, ორი კი — ცილინდრული. არც ერთ მათგანს არც წარწერა გააჩნია და არც ისტორიულ წყაროებშია მოხსენიებული.

ერთი ცილინდრული კოშკი და პირამიდული კოშკი ერთმანეთთან ახლოს მდებარეობენ.

ამ ცილინდრული კოშკიდან ორი სართულია გადარჩენილი. შესაძლოა ზემოთ საბრძოლო ბანი ყოფილიყო. კოშკის ქვედა ნაწილი მასიურია. პირველი სართული მაღლა იწყება. კოშკი გარედან თუ ცილინდრულია, შიგნით ოთხკუთხა გეგმისაა. პირველი სართულის კედლებზეა განლაგებულია სამეურნეო დანიშნულების სწორკუთხა ნიშები. კარის პირდაპირ კი ბუხარია. სათოფეები

მცირე რაოდენობითაა განლაგებული. მეორე სარკულზე კედლის კიბით აღი-
ოდნენ. ორივე სართული შეისრული მოხაზულობის კამარებით იყო გადახურუ-
ლი. მათი ღერძები ერთმანეთის პერპენდიკულარულადაა მიმართული. ასეთი
კონსტრუქცია კოშკს მდგრადობას მატებს.

მეორე სართულზეც კარის პირდაპირ ბუხარია. ყველა კედელში სამეურ-
ნეო დანიშნულების ნიშებია და ამავე დროს უფრო დიდი ნიშებიც. მათ შიგ-
ნით სათოფეებია გაწყობილი. ამათ გარდა სათოფეები მრავლადაა ყველა კე-
დელში. ეს სართული და მთელი კოშკიც XVIII საუკუნის შუა ხანების ტიპუ-
რი ნაგებობაა.

იქვე შორიახლოს მდგარი პირამიდული კოშკი უფრო მეტადაა დაზიანე-
ბული. მისი სართულშუა ხის გადახურვა მთლიანად ჩაქცეულია. კოშკის მეო-
თხე სართულიდან მცირე ნაწილია გადარჩენილი.

კოშკს სამი შესასვლელი აქვს. ერთი მათგანი პირველ სართულზეა დასავ-
ლეთიდან, ორი კი მეორე სართულზეა დასავლეთით და აღმოსავლეთით. პირ-
ველ სართულზე კარი ამოუქოლიათ და შიგ სათოფეები დაუტანებიათ.

კოშკი გარედან ოთხკუთხაა და ყოველი კედლის ცენტრში ცილინდრული
კონტრფორსი ახლავს. შიგნიდან კონტრფორსის მიდამოები სხვადასხვანაირადაა
გადაწყვეტილი. ჩრდილოეთისა ნახევარწრიული მოხაზულობისაა და ოთხივე
სართულზე გასდევს, აღმოსავლეთისა ორშაა. კარით. იგი ცალკე შესანახი უნდა
ყოფილიყო. სამხრეთისა სხვებზე ნაკლები სიმაღლისაა. მეოთხე დასავლეთის
მხარეს ნიშა არ არის. ოთხივე კედელში ცალმაგი სათოფეებია განლაგებული.
ზედა სამი სართულის კედლებში მხოლოდ სათოფეებია. მეოთხე სართულის
აღმოსავლეთის კედელში განიერი სარკმელია.

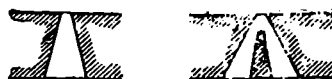
კოშკი ორიგინალური ფორმისაა და მას პირდაპირი ანალოგია არ გააჩნია.
საერთო მონაცემებით იგი XVII საუკუნის პირველი პერიოდით თარღდება.

21. პატარაძეული

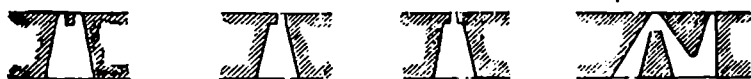
გარე კახეთის ამ დიდ სოფელში ძველი ნაგებობებიდან დღემდე მოღწე-
ულია ორი კოშკი და ერთი ციხის ნანგრევები. კოშკების ბანიდან კარგად მოჩანს
ელნათურებით გაჩირაღდებული თბილისი. საჭიროების შემთხვევაში. აქ დან-
თებული კოცონით სიგნალი სწრაფად გადაეცემოდა თბილისს.

პატარაძეულის კოშკათგან ერთი სოფელია გარეშა. მეორე — სოფელი შიგ-
ნით, ბილანიშვილების უბანში. ეს არის კარგი პროპორციის მქონე ცილინდრუ-
ლი ნაგებობა. იგი ოთხსართულიანია. იქვე იქ ქონგურებიანა ჰანა. კოშკს შესას-
ვლელი მხოლოდ მეორე სართულზე აქვს. აქედან ქვედა და ზედა სართულებ-
თან კავშირი კედლის კიბეებით მყარდება.

პირველ სართულს ერთადერთი ფანჯარა ჰქონია. ამ სართულის გეგმა, მე-
სამე და მეხუთე სართულების მსგავსად, წრიულია. მეორე სართული — შვიდ-
გვერდაა. მეოთხეს გარდა, სართულებს გუმბათოვანი გადახურვა აქვს.

ზორი მკერი

მესამე მკერი

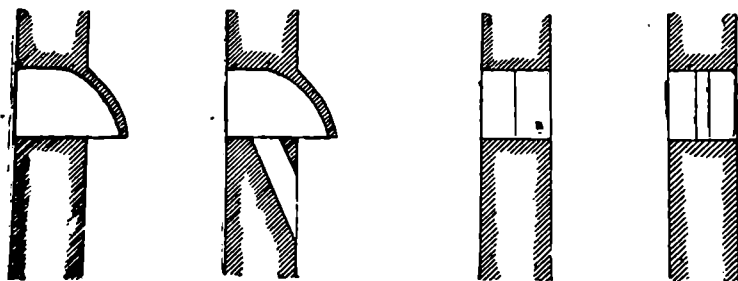

სალოდე
ბაჯი სახე

საზარბაზნე

ჭირი სახე

ციხის სათოფე, სალოდე და საზარბაზნე

მეორე, მესამე და მეოთხე სართულების კედლებში სხვადასხვა მიმდევრობით განლაგებულია საცხოვრებელი და თავდაცვითი ელემენტები. ბანზე სათოფეებთან ერთად ნისკარტა სალოდეებიცაა.

კოშკი არ არის დათარიღებული, მაგრამ ყველა ელემენტი XVIII საუკუნის შუა ხანებზე მიუთითებს.

საერთოდ საქართველოში, განსაკუთრებით კი მთიულეთსა და ხევში, მეტად გავრცელებულია ე. წ. კოშკური სახლები, რომელთა წარმოშობა გამუდმებული მოლოდინის შედეგი გახლდათ. ასეთი სახლები ბლომადაა თრუსოს ხეობასა და მის განშტოებებში. ერთ-ერთი მათგანი მდებარეობს თრუსოს ხეობაში, ნასოფლარ მნას ტერიტორიაზე.

სოფელი ადრე სამნაწილად იყოფილა. ორი მათგანი მდინარის მარჯვენა მდებარეობდა, ერთი — მარცხნივ. ამ ტერიტორიაზე მდებარე რამდენიმე კოშკსა და ციხეს შორის გამოირჩევა ნასოფლარის ზედა ნაწილში მდებარე კოშკური სახლი.

კოშკური სახლი უნიკალური ნაგებობაა მხატვრული გადაწყვეტის თვალსაზრისით. მისი მშენებელი არა მარტო აგებაზე ფიქრობდა, არამედ სილამაზეზეც. მან შექმნა კარგი პროპორციის მაღალი ნაგებობა და ფსადებზე რამდენიმე ზოლად თეთრი ქვები დააყოლა. კოშკი სწორკუთხა და დიდი. მას სართულშუა გადახურვა და სახურავი არ შემორჩენია. ჩვენამდე მოაღწია ოთხმა სართულმა, ისიც არა ყველა კედლით. პირველი სართული რამდენიმე სარკმლიანი დამხმარე სათავსია. მეორე, მესამე და მეოთხე სართულის კედლებში სარკმლები, სათოფეები და ნიშები განლაგებული.

ოთხივე სართულში საკმაო ვრცელი დარბაზები ექმნება. შესაძლოა, თითოეული მათგანი რამდენიმე ოთახად იყო დაყოფილი, კარ მხოლოდ მეორე სართულზეა სამხრეთიდან. ამ კოშკური სახლის თარიღად შეიძლება XVII საუკუნე მივიჩნიოთ.

23. სვანეთი

კავკასიონის მაღალ მთებში მომწყვდეული სვანეთის მკაცრი, მაგრამ მეტად მომხიბლავი ბუნება ყოველ მნახველზე ზღაპრულ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ზემო სვანეთი, რომლის მთავარი არტერია მდ. ენგურს მიჰყვება, მრავალ დიდ და პატარა ხეობადაა დაყოფილი. ამ მაღალ მთათა ფერდობებზე სოფლები მერცხლის ბუდე საფუძვლიანად მიკრული.

ქვედა სვანეთის მთავარ არტერიას მდინარე ცხენისწყალი წარმოადგენს. აქ უკვე არ იგრძნობა ბუნების ისეთი სიმკაცრე, მაგრამ სანახაობა მაინც დიდებულია.

სვანეთში მდგარი კოშკები განსხვავდება საქართველოს სხვა მხარეების კოშკებისაგან. ზედა სვანეთის სოფლები ტყესაფარს მოფენილი ამგვარ კოშკებით, ქვედა სვანეთში კი უკანასკნელ საუკუნეებში ისინი თითქმის მოიშალა.

სვანეთში გვხვდება საღაზვერგო და კერძო ხასიათის სახლთან დაკავშირებული კოშკები. ისინი ერთნაირი ტიპისა და სხვადასხვა ზომისანი არ არიან. საღაზვერგო კოშკი გაცილებით დიდია; მაგალითად, თუ სახლთან დაკავშირებული

ლი კოშკი საშუალოდ 20-25 მეტრი სიმაღლისაა. სადაზვერვო კოშკის სიმაღლე 30 მეტრს აღწევს და თანაც უფრო განიერია.

საერთოდ ეს კოშკები ოთხ ან ხუთსართულიანია. ქვედა ნაწილი ჩვეულებრივ ყრუა. პირველი სართული იწყება 5 — 6 მეტრის სიმაღლეზე. ზედა, მაღალი სართულები, როგორც წესი, ნათდება თითო ვიწრო ფანჯრით და მათ თავდაცვითი ელემენტები არ გააჩნიათ. თავდაცვისათვის სპეციალურად გამოყოფილია უკანასკნელი სართული. ეს, შედარებით დაბალი სართული, ორფერდა სახურავის ქვეშაა მოთავსებული. კედლების ზედა ნაწილი შვერილია და იქ განლაგებულია დაქანებული ზვრელობები. აი, სწორედ ამ თაღოვანი შვერილებიდან ხდებოდა დაცვა. ამ განიერი ზვრელობებიც გამოიყენება შეიძლება მშვილდ-ისრის სახმარად. ლოდების გადმოსაგდებად, ცხელი სითხის გადმოსასხმელად და ბოლოს, თოფის სასროლადაც კი.

კოშკები გარედან პრიზმული ფორმის მასას წარმოადგენს, რომელთაც შვერილი თაღები აგვირგვინებს; კარ-ფანჯრები განლაგებულია მთავარი ფასადისკენ ერთ ხაზზე.

კოშკები სახლთან დაკავშირებული იყო ხის კიბით, სადაც მხოლოდ მტრის თავდასხმის შემთხვევაში აღიოდნენ.

სვანური კოშკების აგების დროსა და მშენებელთა შესახებ თითქმის არავითარი ცნობა არ არის შემონახული. არ არის გამოჩენილი, რომ ამგვარი ტიპის კოშკები ადრეულ საუკუნეებში წარმოშობილიყო, მაგრამ, როგორც ჩანს საზოგადოების ნელ ცვალებადობას კოშკების ფორმათა ცვლილებაზე შესამჩნევად არ უმოქმედია, რადგან ამ ტიპის ნაგებობამ მცირე ცვლილებებით ბოლო საუკუნეებამდე მოაწვია.

დღეს სვანეთმა შესამჩნევად იცვალა სახე, მაგრამ თავისი ეგზოტიკა არ დაუკარგავს. ამიტომაც, რომ იგი მსოფლიოს თითქმის ყოველი კუთხიდან იზიდავს მნახველებს.

* * *

... დგანან ჩვენი სამშობლოს დამცველი ერთგული გუშაგები, მრავალ ჭირ-კარამგადახდილნი, ქონგურებად ქცეულნი და ხვესმოყიდებულნი მიუვალ, თვალშეუვალ კლდის ქ-მებსა და ხელისგულივით გაშლილ დაბლობებზე, გზა-ჯვარედინსა თუ მთავარი გზებიდან მოშორებით. აღარსად ჩანან სპარსთა, მონგოლთა, თურქთა ურდოები, აღარც „მამათა და მამათა გამწირავი“ ფეოდალთა რაზმები. ეს ნაქალაქარები, ციხე-დარბაზები, კოშკები ხომ მაინც დღევანდლობაა, ქვაა და აგურში აღადგენილი წარსული დიდებაა, მშვიდობიან და ბედნიერ აწმყოს რომ გადახლართვია.

...დგანან ძველი სასიგნალო კოშკები, კარგა ხანია ცეცხლის ალს აღარ შეუფერადებია მათი ქონგურები და ერთმანეთს გასძახიან: დავგიფასდა, ამოდ არ ჩაუვლია ჩვენ თავდადებას, სიმაძაქესა და თავგანწირვასო!

ს ა რ ჩ ე მ ი

შესავალი	3	28. ლარგვისი	120
ქალაქები	7	29. ნოსტე	123
1. მცხეთა	7	30. ქსოვრისი	125
2. ურბნისი	9	31. ქვემო ქალა	126
3. უფლისციხე	13	32. ბახტრაონი	130
4. ციხეგოჯი-ნოქალაქევი	15	33. ბელოთა	131
5. სამშვილდე	21	34. აბასი	134
6. თბილისი	23	35. მატანი	135
7. უჯარმა	27	36. რუისპირა	139
8. ახალციხე	29	37. სალნაღო	141
9. ახალქალაქი	31	ციხე-გალავენები	145
10. გორი	33	1. მუხრანის	146
11. თელავი	39	2. ყვარელი	149
12. გრემი	46	3. ნაფარეული	152
სიმაგრეები	50	4. ფშაველა	152
1. დარიალის ციხე	51	5. შილდა	154
2. ბებრისციხე	54	6. იყალთო	156
3. შხეფი	55	7. ქოლგაირი	157
4. კაქინჯი	57	კოშკები	160
5. კლდეკარი	59	1. უკანუბანი	160
6. ხერთვისი	62	2. სიათა	161
7. ბართვია	63	3. ზემო მღელი	162
8. ატენი	65	4. ხაღა	163
9. წარქოლი	67	5. ფანშეტა	164
10. ქოლოთი	69	6. სიონას კოშკი	165
11. აწყური	72	7. ბაგანი	165
12. სამწევრისი	73	8. წოიბისა	165
13. სურამი	75	9. ჩინთა	166
14. კეხვი	77	10. აბანო	166
15. არშა	79	11. ბალანა	167
16. ბოკორმა	80	12. ყორნისი	168
17. სხვილო	85	13. გვეძინეთა	170
18. ძალანა	88	14. ქვეშეთი	170
19. ანანური	90	15. საქაშეთი	171
20. მძოვრეთი	96	16. ხეითა	172
21. რუხი	98	17. ქორდა	173
22. ტბისი	102	18. ქვეშეთი	173
23. ახალგორა	104	19. მარტყოფი	174
24. ხულუტი	109	20. კარბი	174
25. სნო	111	21. პატარქელა	175
26. ქსნის ციხე	114	22. მხა	177
27. კოდისწყარო	117	23. სვახეო	177

Закарая Пармен Парнаозович
ДРЕВНИЕ ГРУЗИНСКИЕ КРЕПОСТИ

(На грузинском языке)

Издательство «Сабхота Сакартвелო»
Тбилиси, Марджанишвили, 5
1988

რედაქტორი მ. დანელია
მხატვარი ლ. ლვინჯილია
მხატვრული რედაქტორი თ. შარიფაშვილი
ტექნიკური რედაქტორი ე. ციხელაშვილი
კორექტორი ე. უვანია
გამომშვები მ. წიეწივაძე

ს. ბ. № 5175

გადაეცა წარმოებას 20.05.86. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 04.05.88.
უე 01988. საბეჭდი ქაღალდი № 1. 70×90^{1/16}. გარნიტური ეენა. ბეჭდვა
მაღალი. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 11+ჩაკერა 4,5. პირ. საღ.-გატ. 19,51.
სააღრ.-საგამომც. თაბახი 18,01. ტირაჟი 10.000. შეკვ. № 1430.

ფასი 3 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა „საბხოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნით
ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის თბილისის ო. ჰავეჰაჰის
სახ. წიგნის ფაბრიკა, მეგობრობის გამზირი № 7.

Тбилисская книжная фабрика им. И. Чавчавадзе Государст-
венного комитета Грузинской ССР по делам издательств, по-
лиграфии и книжной торговли, пр. Дружбы № 7.